

Frazeológiai egységek mint a szókincsbővítés eszközei

1. A történeti frazeológia szükségességéről. A frazeológia történeti aspektusait viszonylag keveset kutatták. Ennek több oka is van: a történeti nyelvészet a lexémák fonológiai és szemantikai változásait meglehetősen alaposan feltárta, de kevés figyelmet szentelt a több szóból álló szóképzleti egységek változásainak. Inkább csak a frazeológiai egységek eredetének magyarázataira, a mögöttük álló metaforikus és metonimikus kapcsolatokra irányult figyelem, de gyakran ez is inkább a művelődéstörténet vagy a folklorisztika művelői részéről. Tény ugyanakkor az is, hogy a 20. század során nagyon megerősödött frazeológiai kutatások is alig fordítottak figyelmet a frazémák történeti változásaira.

A frazeológiai kutatásban azonban az utóbbi néhány évtizedben kezdtek felérsődni olyan hangok, amelyek egyre inkább követelték, hogy a frazeológia ennek az aspektusnak is szenteljen nagyobb figyelmet (vö. pl. BURGER 1977, 2012; FILATKINA 2007; MOKIENKO 2002). A magyar nyelvtudományban HADROVICS LÁSZLÓ volt az, aki elsőként határozottan kiállt a történeti frazeológia megteremtése mellett – éppen itt a társaság közgyűlése előtt 1991 decemberében tartott előadásában, majd a Magyar Nyelvben (HADROVICS 1992).

Az elmúlt évtizedben magam is egyre inkább ennek a kérdéskörnek szenteltem a kutatásaim fő irányát, s az eredményeket tanulmányaim mellett az MTA-doktori értekezésemben, illetve az ebből készült monográfiában foglaltam össze (FORGÁCS 2021). Ennek a kötetnek egy hosszabb része a frazeologizálódási folyamattal foglalkozik. Ebben az előadásomban, ill. tanulmányomban – könyvem számos megállapítását felhasználva – ennek a folyamatnak egy részaspektusát szeretném röviden körbejárni: a frazeológiai egységek létrejöttének főbb módozatait mutatom be a szókincs gyarapításának szemszögéből.

2. A szókincs bővítésének lehetséges módozatai. A szókincs bővítésének három fő módozatát ismerjük. Az egyik a szókalkotás, ennek során új lexikális egységeket hozunk létre. A második módszer a lexikális kölcsönzés: ennek során valamely idegen nyelvből veszünk át vagy fordítunk le lexikális elemeket (jövevényszó, idegen szó, tükörszó, tükörszólás). A harmadik módszer pedig

a jelentésváltozás: ennek során egy meglévő lexéma alakilag változatlanul vesz fel a korábbihoz képest további jelentés(ke)t.

Ezek az eljárásmodok a szókincs bővülésének aspektusából gyakran párhuzamosan is működnek, s ezek eredőjeként jönnek létre új megnevezési egységek. A szóalkotás például történhet az adott nyelv saját szóalkotási szabályai alapján, de idegen minták nyomán is (tükörszavak, tükörszólások). Új jelentések is létrejöhetnek figuratív jelentésváltozással (metaforikus és metonimikus névátvitelek, pl. *az üveg nyaka, az eke szarva*), de idegen minták nyomán is (tükörjelentések, pl. *ablak, egér*), de ide tartozik a megnevezett dolog változása folytán bekövetkező jelentésváltozás is (pl. *lábás, toll*).

A történeti nyelvészetben számos munka tárgyalja ezeket a fenoméneket, de szinte mindig csak a lexémákra koncentrálva. A szóalkotás technikáinak bemutatása többnyire kimerül a szóképzés és a szóösszetétel, valamint a ritkább szóalkotási módok leírásában, ahogy a lexikális kölcsönzés és a jelentésváltozások tárgyalása is túlnyomórészt a lexémákra összpontosít. A szókincs változásait tárgyaló munkák többsége ugyanakkor figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a lexikális egységek között nem kis számban találhatók állandósult szókapcsolatok is, azaz a *szóalkotás* terminusnak ezek létrejöttét is le kellene fednie, mint ahogy a lexikális kölcsönzésnek is vannak frazeológiai aspektusai.

A szókincsbővítés lehetséges technikáinak leírásába tehát egyértelműen be kell vonnunk a frazeológiai egységeket is. Ezek forrásvidéke persze igen változatos lehet: az állandósult szókapcsolatok létrejötte természetesen a szóalkotáshoz áll legközelebb, de a lexikális kölcsönzés, sőt a jelentésváltozás tekintetében is számolni kell a több szóból álló lexikai egységekkel. Mindezek figyelembevételével a szókincs bővítésének lehetséges útjait a következőképpen vázolhatjuk fel:

A) Új megnevezési egységek (lexémák, frazeolexémák, mondat formájú klisék) létrehozása

a) Szóteremtés révén létrejött lexémák (indulatszók, hangutánzó, hangfestő szavak), pl. *jaj, puff; brekeg, béget; bandukol, caplat ~ caflat*.

b) Szóalkotással keletkezett lexémák (képzett és összetett szavak, ritkább szóalkotási módokkal – rövidülés, rövidítéses továbbképzés, betű- és mozaikszók, kontamináció stb. – létrehozott lexikális egységek), pl. *asztalos, székláb, labor; MÁV, csokréta*.

c) Több szóból álló lexikális egységek (állandósult szókapcsolatok), pl. *pult alatt, borsot tör vkinek az orra alá, Ajándék lónak ne nézd a fogát*. Ezek létrejöhetnek a gyakori együtt használat folytán spontán is, de képes beszéd vagy körülírás eredményeként szándékosan is létrehozhatók.

B) Lexikális kölcsönzés

a) Szóátvétel (idegen szavak, jövevényszók; speciális típusok: vándorszók és nemzetközi szó, pl. *búza, bor; herceg, apáca; selyem, gyömbér, tárkony; antropocentrikus, génusz, bioszféra*).

b) Frazémák eredeti alakban való átvétele (pl. *ab ovo, summa summarum; Mädchen für alles, sag' schon, von Haus aus; l' art pour l' art; dolce vita; time is money*).

c) Tükörszavak alkotása idegen minták alapján (feltétel: a mintául szolgáló lexikális egység alakilag összetett és motivált kell, hogy legyen, pl. *Tiergarten* → *állatkert, Treppenhaus* → *lépcsőház; humanitas* → *emberség*).

d) Tükörszólások alkotása idegen minták alapján (pl. ném. *jmdm. etw. auf die Nase binden* → *vkinek az orrára köt vmit; něm. einen Bock schießen* → *bakot lő; ang. I come to bury Caesar, not to praise him* → *Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni*).

C) Jelentésváltozás

a) Lexémák figuratív jelentésváltozása (metaforikus és metonimikus átvittelek, pl. *(ablak)szárny, (eke)szarv, vas 'aprópénz', az egész falu 'a falu lakói', fejenként 'személyenként'*).

b) Frazeolexémák jelentésváltozása (poliszém szókapcsolatok létrejötte, pl. *majd kiugrik a bőréből* – '1. nagyon örül, nagyon elégedett; 2. roppant türelmetlen, izgatott'; *lábra áll* '1. betegségéből felépül; 2. rendezi megingott <anyagi> helyzetét, erőre kap').

c) Jelentésváltozás idegen hatásra: tükörjelentések (pl. *egér, felhő, ablak; szerecsent mosdat, szerecsenmosdatás* – a ném. *Mohrenwäsche* kifejezés hatására, vö. FORGÁCS 1996).

Ami az egyes típusok számszerű megoszlását illeti, kijelenthetjük, hogy a frazémák keletkezésének domináns módja egyértelműen az új frazémák létrehozása, ami a szóalkotás körébe sorolható eljárás mód. Egy nyelv frazémaállománya ugyanakkor gyarapodhat lexikális kölcsönzés révén is: vagy idegen nyelvű szókapcsolatok közvetlen átvételével, vagy a szókapcsolatok pontos lefordításával.¹ Végül – igaz, az eddigieknél jóval kisebb számban – vannak olyan frazémák is, amelyeknek a jelentése változik meg. Ez az esetek többségében jelentésbővülést jelent (paralel vagy szekunder metaforizáció, l. később), de természetesen az is előfordulhat, hogy egy korábban többjelentésű frazeológiai egység jelentései közül valamelyik visszaszorul vagy akár teljesen kiveszik, ezáltal annak felhasználhatósága szűkül. De vegyük szemügyre az egyes típusokat kicsit részletesebben is!

3. A frazeológiai egységek keletkezése. A frazémák keletkezésének a folyamata több aspektusból is megközelíthető. BARZ szerint (1985: 123) a frazeologizálódási folyamatok osztályozására és leírására az őket létrehozó kiinduló bázis nyújthat megfelelő alapot. Ennek megfelelően a frazeologizálódás általa vázolt tipológiájában a kifejezésekben szereplő komponensek jelentése

¹ Ez utóbbi esetekben figyelniük kell azonban a hamis barátok (*faux amis*) problematikájára, mert előfordulhat, hogy a pontos szerkezeti megfelelés mellett eltérő az egységek jelentése (m. *veri a mellét* 'dicsécszik' – ném. *sich an die Brust schlagen* 'bűnbánatot gyakorol, meakulpázik' stb.).

és szerkezete a meghatározó, illetve azok a szemantikai és alaki változások, amelyek ezen a bázison a frazeologizálódási folyamat során végbemennek. MUNSKE viszont (1993: 489–490) inkább a frazémák motiváltsága oldaláról közelíti meg a frazeologizálódás kérdéskörét. Ez azt jelenti, hogy főként az állandósult szókapcsolatok keletkezésének módjára koncentrál, s ennek megfelelően alkotja meg saját osztályozását. Mindkét felosztásban vannak jól használható, de vitára okot adó szempontok is, ezért röviden mindkettőre kitérek.

3.1. A frazeologizálódási folyamat BARZ nyomán. BARZ szerint (1985: 123) a frazeológiai egységek keletkezése tekintetében különbséget lehet tenni primer és szekunder frazeologizálódás között. A két csoport abban tér el egymástól elsősorban, hogy primer frazémák nem-frazeologikus bázisból születnek, míg a szekunder frazémák már meglévő frazémák továbbalakításával. Ezért a szekunder frazeologizálódást egyes kutatók frazeológiai derivációnak nevezik (vö. pl. FLEISCHER 1997: 189–191). Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy mint oly sok nyelvtani osztályozás esetében, itt is nem kis számban találunk olyan egységeket, amelyeknek egyik vagy másik csoportba való besorolása vitákra adhat okot.

3.1.1. Primer frazeologizálódás. Primer frazémák BARZ szerint (uo.) kétféle bázisból jöhetnek létre. Egyik részük szabad szókapcsolatokból válik állandósult szókapcsolattá, másik részük pedig olyan szerkezetekből születik, amelyek szabad szókapcsolatként nem fordulhatnak elő. Az első lehetőség sokkal gyakoribb: BARZ szerint az ilyen irányban folytatott gyakorisági vizsgálatok azt mutatják, hogy a frazeológiai neologizmusok több mint a fele ebbe a csoportba sorolható be (uo.).

Az első csoportot BARZ többek között a *Das kannst du vergessen!* kifejezéssel szemlélteti, amely szabad szókapcsolatként azt jelenti, hogy 'ezt elfelejtheted'. Csaknem egyezik ezzel a belőle alakult állandósult szókapcsolat jelentése is, de ott már a 'lebecsülés, lefitymálás, ócsárlás' értelem dominál. Hasonló példa lehetne a magyarból a *vki/vmi előtt v. vkinek kalapot emel* szólás is. Ez kezdetben csak a köszönéshez társuló tiszteletadás gesztusát tartalmazta, s később alakult ki az 'elismeri vkinek/vminek az érdemeit' értelme. Ha pusztán a köszönről van szó, akkor csak pusztán kollokációról van szó, de ez később szólásként már átvitt értelművé is válhat, s valaki érdemeinek az elismerésére vonatkozik.

A szabad szerkezetekből létrejövő frazeológiai egységeknek egyik alkategóriájában nem is zajlik figuratív jelentésváltozás. Ide tartoznak az ún. megnevezési sztereotípiák (Nominationsstereotype), amelyek esetében idiomatizálódás nélkül történik a szókapcsolat fogalmi konszolidálódása, összeforrása, pl. *állami gazdaság, körzeti megbízott, fenntartható fejlődés* stb. Ebbe a csoportba sorolhatók a különféle szaknyelvekben előforduló frazeológiai terminus technikusok is (pl. *szolgalmi út, ökológiai lábnyom*) vagy a kollokációk, amelyeknek tagjai között a gyakori együttes használat következtében egyfajta lexikai szolidaritás, affinitás jön létre (pl. *alapvető emberi jogok, objektív nehézségek, szemünk előtt formálódik, eléri vkinek/vminek az ingerküszöbét* 'foglalkoznak vele, tárgyalják').

A primer frazeologizálódás egy másik típusába olyan állandósult szókapcsolatok tartoznak, melyek egy szabad szókapcsolat metaforizáción vagy metonímián alapuló jelentésváltozása folytán születnek, mint pl. *olajat önt a tűzre* 'még jobban elmérgesíti, kiélezi a helyzetet', *megmossa a fejét vkinek* 'megszidja, megdorgálja, korholja' vagy *mossa (a) kezeit* 'mentegetőzik, elhárítja a felelősséget magától'.

A primer frazeologizálódás útján létrejövő kifejezések harmadik csoportjába BARZ szerint (1985: 124) olyan fordulatok tartoznak, amelyek nem szabad szókapcsolatok pusztán állandósulásával jönnek létre, de nem is szabad szókapcsolatok figuratív jelentésváltozásával. Ebben a típusban a nyelvhasználók váratlan, meglepő lexémakombinációkat hoznak létre, amelyeknek az adott szókapcsolaton kívül gyakorlatilag semmi értelme sincs, a kifejezés literális, szó szerinti olvasata nem értelmezhető, pl. ném. *tote Hose sein* 'dögunalom van vhol' vagy *Beton unterm Pony haben* 'ostoba, buta [szó szerint: beton van a pónija alatt]'. Itt szándékosan csak BARZ német nyelvű példáit közlöm, ugyanis ezt a típust problémásnak tartom. Véleményem szerint BARZ nem elég alaposan vizsgálja meg ezeket a fordulatokat, a legtöbbnek ugyanis lehet – figuratív – értelmét találni. A *tote Hose* ugyan valóban 'halott nadrág'-ot jelent, de vélhetően – sikamlós metaforával – egy olyan (férfi)nadrágot, amelyben nem történik semmilyen esemény. A másik kifejezésben pedig a *Pony* vélhetően nem az apró lófajtát jelenti, hanem a homlokba fésült frizurát, az alatta levő *beton* pedig bizonyára a fejet, illetve az agyat. Vagyis a kifejezés értelme azért lehet 'ostoba, buta', mert az illetőnek 'beton van az agya helyén'.

3.1.2. Szekunder frazeologizálódás. A szekunder frazeologizálódás esetében a létrejött szóképzleti egységek már meglévő állandósult szókapcsolatok továbbalakításával keletkeznek, azaz itt nem egyszerűen frazémák létrejöttével van dolgunk, hanem meglévő frazémák változásával. BARZ (1985: 126–127) az így alakult frazémákat is két csoportra osztja eredetük szerint: az elsőbe a nem átvitt értelmű frazémákból, azaz főként megnevezési sztereotípiákból (l. fentebb) *idiomatizálódás*, azaz *figuratív jelentésváltozás* révén létrejövő másodlagos frazémák tartoznak, a másodikba a már korábban frazeolexémává vált egységek *modifikációja* révén kialakuló egységeket sorolja.

3.1.2.1. Nem idiomatikus frazémák figuratív jelentésváltozása. A megnevezési sztereotípiák közül a főnévi értékűekre (pl. *fehértőpeny hipertónia, kétvonalas les*) kevésbé jellemző az idiomatizálódás, az igei fejű fordulatok között azonban egyáltalán nem ritka ez a jelenség, vö. pl. *bedobja a törölközőt* '1. <ökölvívásban> az edző jelzi, hogy versenyzője idő előtt feladja a küzdelmet → 2. <ált.> feladja a kilátástalan küzdelmet, befejez vmilyen tevékenységét'; *árnyékra vetődik* '1. <labdajátékban> a kapus mellévetődik a labdának → olyasvalamit tesz, amivel ő úgy gondolja, hogy eléri célját, valójában azonban célt téveszt'.

3.1.2.2. Korábban létrejött frazémák alakí modifikációja. A szekunder frazeologizálódás másik típusában a már meglévő frazémák alakí módosulásával jönnek létre az új egységek. BARZ szerint (1985: 127) ebben a típusban gyakran szükség van a kontextus fokozott mértékű bevonására, mert az alapul

szolgáló frazémákon végrehajtott változtatások sok esetben csak a kontextussal együtt érthetők. A változtatások többféleképpen történhetnek, s eltérő szemantikai következményeik vannak. A módosulások többnyire a kiinduló frazéma szerkezetét, valamint a komponensek mennyiségét és minőségét érintik, s különösen jellemzőek a közmondásferdítésekre, más nevükön közmondáspersziflázsokra (vö. pl. HRISZTOVA-GOTTHARDT–T. LITOVKINA–BARTA–VARGHA 2018, DÖMÖTÖR 1989: 128). A lehetséges változások közé tartozik a frazéma komponenseinek cseréje (*Több szem többet sír* vagy *Több szem több csipa*) vagy a kifejezés expanziója, illetve redukciója (*A pénz nem boldogít, csak a dolgok, amiket érte megvehetünk*), valamint a frazémák kontaminációja (*Ajándék lónak túros a háta*), továbbá a defrazeologikus deriváció (*baklövést követ el*). Ezeket a fenoméneket számos esetben leírták (pl. miként módosulnak frazémák a reklámok szövegében, viccekben stb.), de kevesebb figyelmet kapott az a tény, hogy nemcsak alkalmi módosulásokról lehet szó, hanem standardizálódott formákról is, amelyek a frazémaállomány részévé válnak (*összerúgják a patkót x rúgják a port* → *összerúgják a port*). Ezekre később még visszatérek.

3.2. A frazeologizálódási folyamat MUNSKE nyomán. MUNSKE a frazeologizálódás tipológiáját is a szókapcsolatok motivációjára alapozza, s négy nagyobb motivációtípust különböztet meg (1993: 489): a) morfológiai-szemantikai (rövidítve: morfológiai) motiváció; b) figuratív motiváció; c) szituatív motiváció és d) jelmező-motiváció (ném. *Zeichenfeldmotivation*).

Az első csoportot azok a frazémák alkotják, amelyek a keletkezésük idején teljes egészükben, a komponenseik szó szerinti (literális) jelentése alapján (morfológiailag és szemantikailag) motiválva vannak. Mint már BARZ osztályozásában is láttuk, elsősorban a megnevezési sztereotípiák, frazeológiai terminus technicusok, onimikus frazeologizmusok tartoznak ide, de számos kommunikációs formula, sőt közmondás is, ha szerkezetileg rögzültek, de nincs átvitt jelentésük (pl. *Kérem, tartsa a vonalat!* vagy *Minden jó, ha jó a vége*).

A második csoportba azok a kifejezések tartoznak, amelyeknek egészes jelentése az egyes komponensek vagy akár az egész szerkezet metaforikus, illetve metonimikus használatából nő ki. Ide tartozik az állandósult szókapcsolatok igen jelentős része, köztük azok a szólások, amelyeket a szakirodalom a frazeológia centrumába tartozónak tekint (pl. *tűzbe teszi a kezét vkiért, rossz fát tesz a tűzre, benne hagy a csávéban vkit, mossa kezeit*).

A harmadik csoportba olyan egységek tartoznak, amelyek összesített jelentése a keletkezésük idején szituatív módon odaértendő, de verbálisan ki nem fejezett komponensek révén jön létre. Erre a frazématípusra a szakirodalom kevés figyelmet fordít, bizonyára azért, mert viszonylag kevés egység tartozik a csoportba. Valóban vannak azonban olyan frazémák, amelyeknek egyes elemei elliptikusan elmaradnak a kifejezésből. MUNSKE egyik példája erre a típusra (i. m. 490) a *großer Bahnhof* szókapcsolat, amelynek jelentése 'nagyszabású, ünnepélyes fogad(tat)ás, amelyen sokan jelennek meg a pályaudvaron, illetve a repülőtéren', pl. *Der Popstar bekam einen großen Bahnhof* 'A popsztárnak nagyszabású fogadtatásban volt része'. A kifejezés teljesebb formája tehát a *großer Empfang am Bahnhof* volna, de a *fogadásra* utaló komponens el-

marad. Hasonló példák a magyarból a *Jössz nekem eggyel!*, a *Kapsz egyet!* vagy a *Kapsz a pofádra!* kifejezések.

A negyedik csoportba olyan kifejezések tartoznak, amelyek az előbb említett három mód valamelyikével keletkeznek, de egyes komponenseiket kicserélik, esetleg kiegészítik (vagy akár a kifejezés egésze kap valamilyen kiegészítést). A kifejezések cseréje vagy kiegészítése MUNSKE szerint (uo.) egy jelmező kereteiben történik meg. Ez a jelmező-motiváció a szekunder frazémaképződés különböző formáit teszi lehetővé, pl. szinonimák vagy antonimák révén (*nincs egy árva fityingje, buznyákja, petákja, vasa sem*, illetve *kis hal – nagy hal, felszálló ágban van – leszálló ágban van* stb.) vagy éppen elferdített frazémák létrehozásával (pl. *Ép testben épp hogy élek; Sok jó ember kis helyen is be tud rúgni*).

Az első három csoport esetében beszélhetünk MUNSKE szerint primer frazeologizálódásról, a negyedik csoport kapcsán pedig szekunder frazeologizálódásról.

4. A frazeológiai kölcsönzés. A frazeológiai egységek keletkezésében az új megnevezési egységek létrehozása mellett fontos szerepe van a lexikális kölcsönzésnek is. A frazeologizálódás szempontjából a kölcsönzött frazémáknak speciális státuszuk van, hiszen maga a frazeologizálódási folyamat az átdó nyelvben zajlott le, ugyanakkor az átvétel révén az átvevő nyelv frazeológiai rendszerét gazdagítják (vö. BURGER–LINKE 1998: 746). A nem eredeti formában, hanem tükröfordításként átvett egységek pedig még sajátosabb helyzetben vannak, hiszen esetükben a frazéma mintáját az átdó nyelv szolgáltatja, ám a konkrét frazéma már az átvevő nyelvben, annak elemeit felhasználva születik meg.

A frazeológiai kölcsönzés kérdésköre nemcsak a magyar, hanem más nyelvek esetében is meglehetősen feltáratlan terület. Ez bizonyára összefügg azzal is, hogy számos, több nyelvben is megtalálható kifejezés esetében igen nehéz eldönteni, hogy csupán fordítás révén honosodtak-e meg egyes nyelvekben, vagy azért, mert a motivációs háttérüket képező szokás, művelődéstörténeti hagyomány több nyelv beszélői számára is ismert volt, azaz esetleg párhuzamos fejlődés eredményeképpen, azonos szemlélet nyomán jöttek létre. Például a magyarban *orránál fogva vezet vkit* formában használt szólás pontos megfelelői megtalálhatók számos európai nyelvben (vö. pl. ném. *jmdn. an der Nase herumführen*, ang. *to lead one by the nose*, fr. *mener qqn par le bout du nez*, lat. *naribus trahere* stb.). Lehetne szó tehát afféle vándorszólásról, melynek közvetlen átdójaként a magyar nyelv esetében leginkább a német jöhetne szóba. Ugyanakkor a szólás nemzetközi elterjedtsége mégis más jellegű, mint azoké az európai vándorfrazémának tekinthető kifejezéseké, amelyek egy bibliai szállóigén vagy antik mesén alapulnak, és fordítással kerültek egyik nyelvből a másikba. „Ez a kifejezés ugyanis valamilyen nyelvből közvetlen szemléletből is keletkezhetett, mert azon a minden nép számára magától adódó megfigyelésen alapszik, hogy egyes szilaj vagy az emberi akaratnak engedelmeskedni nem akaró állatnak, különösen medvének, bivalynak, bikának karikát szoktak tenni az orrába, hogy annál fogva könnyen vezethessék, irányíthassák” (O. NAGY 1979: 372–373).

A frazeológiai kölcsönzés problémakörét lehet vizsgálni annak anyagi oldaláról: eszerint vannak eredeti, idegen alakban átvett egységek, tükörfordítással átvett frazémák és hibrid egységeket. Másrészt szokás foglalkozni az egyezések okaiival: ezek következhetnek a közös szemléletmódból, de fakadhatnak közvetlen nyelvi kontaktushatásból, azaz areális érintkezésből, az ún. frazeológiai internacionalizmusok esetében pedig a közös kulturális gyökerekre vezethetők vissza.

4.1. Idegen alakban átvett frazémák. Az idegen nyelvekből fordítás útján átvett frazémák mellett nem kevés eredeti alakban kölcsönzött szókapcsolat is van a nyelvekben. Ezeknek egyik érdekessége, hogy az egyes szavak általában nem kerülnek át az átvevő nyelvbe, de az illető szókapcsolat a gyakori ismétlés révén annyira meghonosodik, hogy szinte mindenki megérti, a szókapcsolat már-már olyanná válik, mint egy jövevényszó (vö. HADROVICS 1992: 141). Ide sorolhatók például az alábbi frazémák: *von Haus aus, für alle Fälle, summa summarum, dolce vita; time is money, by the way* stb.

4.2. Lefordított alakban átvett frazémák. Az idegen alakban átvett frazémák azonban inkább csak a jéghegy csúcsát jelentik a frazeológiai kölcsönzések tekintetében: sokkal nagyobb számban találunk tükörfordítással átültetett kifejezéseket. Ezek között különbséget lehet tenni szó szerinti (lexikálisan és szintaktikailag is pontos) fordítások és olyan megoldások között, amelyek kisebb lexikális, morfológiai vagy szintaktikai különbségeket mutatnak fel eredetijükhöz képest. Az első típusba tartoznak például az alábbi szólások: ném. *jmdm. einen Korb geben* → m. *kosarat ad vkinek*; ném. *einen Bock schießen* → m. *bakot lő*; lat. *hic et nunc* → m. *itt és most*.

A második típusra jó példát láthatunk a német *jmdm. einen Floh ins Ohr setzen* 'bolhát ültet vkinek a fülébe' kifejezés esetében. Ezt a német szakirodalom (RÖHRICH 1991: 462) a franciából való pontos fordításként kezeli (*mettre à quelqu'un la puce à l'oreille*), a magyarban viszont a *bolha* komponens helyébe a *bogár* lép, s az *ültet* ige helyébe is a *tesz* kerül (*bogarat tesz vkinek a fülébe*).

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy ezeknek a kifejezéseknek az átadó nyelvben megvan a megfelelő motiváltságuk, ám ez az átvétel során gyakran nem világos az átvevő nyelv beszélői számára, s csak alakjuk és jelentésük alapján illeszkednek be az átvevő nyelv rendszerébe. Például a *fején találja a szöget* kifejezés mind konkrét, mind átvitt értelemben világosan motiváltnak tűnhet a magyar nyelvhasználók számára, hiszen arra gondolhatunk, hogy valaki a szög beverésekor pontosan annak a fejét találja el. Valójában azonban a szóláskutatók kiderítették, hogy a kifejezésnek ehhez a munkafolyamathoz semmi köze nincs, hanem a magyar szólás a német *den Nagel auf den Kopf treffen* fordulat tükörfordítása. A német szólásbeli *Nagel* viszont nem a közönséges szög jelöli, hanem a régi típusú céltáblák közepében egy hüvelyben mozgó fekete pecket, amelyet ha telibe találtak, akkor hátracsúszott, és kirúgta a céltábla mögötti mutatót, ezzel jelezve már messziről láthatóan a telitalálatot. Valószínű azonban, hogy a német kifejezés motiváltsága már akkor feledésbe merült, amikor annak fordítása gyökeret vert nyelvünkben, s feltehetően meghonosítói is már a kalapáccsal való szögbeverés képére asszociálhattak a szólás kapcsán (vö. O. NAGY 1979: 163–164).

A tükörfordítással a különböző nyelvekbe kerülő frazeológiai egységek jelentős része irodalmi úton terjedt el. Meglehetősen nagy számban találunk ilyen kifejezéseket: legtöbbjük a Bibliából és az antik irodalomból került a különböző nyelvekbe, de újabb korok széles körben ismert irodalmi műveiből, így például Shakespeare drámáiból is számos fordulat vált frazeológiai internacionalizmussá. A 20. század második felétől pedig már más médiumok, főként filmek is forrásává válhatnak szállóigéknek.

4.3. Hibrid frazémák. Az eredeti alakban átvett és a tükörfordítással átültetett frazémák között foglal helyet egy meglehetősen kis elemszámú csoport: a hibrid frazémáké. Ezek esetében fordítás révén kerül az átvett frazeológiai egység az átvevő nyelvbe, de az így alakult fordulat – az eredeti idegen nyelvi formában, esetleg kisebb hangtani módosulással – megtartja az eredeti kifejezés valamely elemét. JUHÁSZ JÓZSEF (1996: 62) a cseh beszélt nyelvből mutat be ilyen példát: *chtít samé extraburšty* (< ném. *eine Extrawurst wollen* 'kivételezést, megkülönböztetett elbánást akar'), MATEŠIĆ–PETERMANN (1987: 266) pedig a horvátok a kajkáv dialektusából: *nešto je ajnc a* (< ném. *etwas ist eins a* 'elsőrendű, kiváló'). EHEGÖTZ szerint (1993: 88) a frazeológiai internacionalizmusok között is találunk hibrid átvételeket, pl. ang. *steal the show* ~ ném. (*jmdm.*) *die Show stehlen* ~ m. (*vkitől/vki elől*) *ellopja a show-t*, ám ebben az esetben a *show* lexéma a szólástól függetlenül is megvan a német vagy a magyar nyelvben, azaz nem a frazéma közvetíti ezt az átvevő nyelvbe.

4.4. A nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia okrendszere. Ha megvizsgáljuk az egyezések lehetséges okait is, megállapíthatjuk, hogy a különböző nyelvekhez tartozó frazémák kongruenciája, illetve ekvivalenciája több okból is létrejöhet. Alapvetően három fő típust lehet elkülöníteni.

a) Nemcsak nyelvi kölcsönzés révén alakulhatnak ki ilyen megfelelések, hanem a motivációs háttérüket képező kollektív világtudás, tapasztalatok, a hasonló életforma, gondolkodásmód, szokásrendszer alapján létrejövő párhuzamos fejlődés eredményeképpen is.² Ilyenkor tehát nincs szó kölcsönzésről, de többnyire nagyon nehéz eldönteni, mennyiben tekinthetők egyes megfelelések a párhuzamos fejlődés eredményének, mennyiben más nyelvek hatásának (vö. pl. m. *szelíd, mint a bárány* ~ ném. *sanft wie ein Lamm*; m. *fehér, mint a hó* ~ ném. *weiß wie Schnee*; m. *szívére vesz vmit* ~ ném. *sich etw. zu Herzen nehmen* stb.).

b) Nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia a reális kontaktusok révén is keletkezhet, hiszen közzismert, hogy nyelvek egymásra hatása nemcsak a lexémakölcsönzésben realizálódhat, hanem állandósult szókapcsolatok direkt vagy fordítás formájában való átvételében is (vö. FÖLDES 2010: 93 is). Néhány ilyen példa a Dunai nyelvszövetség köréből: ném. *der Schein trügt* ~ szlov. *zdanje klame* ~ m. *a látszat csal*; ném. *um nichts auf der Welt* ~ szlov. *za nič na svete* ~ m. *a világért sem* stb.

c) A különböző nyelvek ekvivalens frazémáinak igen jelentős részét viszont azok az egységek képezik, amelyek jelenléte az egyes nyelvekben a közös európai

² Ezekben az egyezésekben szerepet játszhatnak a kognitív metaforaelmélet érdeklődésének középpontjában álló fogalmi metaforák is.

frazeológiai hagyománynak köszönhető. Ezek forrását a közös kulturális gyökerekben, így elsősorban a bibliai szövegekben, illetve a keresztény hagyományban, az antik irodalomban, valamint a közép- és nyugat-európai civilizációs és kultúrkörben kell keresni. Ezekhez csatlakoznak az utóbbi időben megszorodott – többnyire az angoltól elinduló – frazeológiai terminus technicusok is. A nemzetközi szakirodalomban ezekkel kapcsolatban különböző elnevezések is felbukkannak, pl. *frazeológiai internacionalizmusok* vagy *páneuropeizmusok*, az utóbbi időben pedig több szakmunkában találkozunk a *széles körben elterjedt idióma* (ang. *widespread idiom*, ném. *weit verbreitetes Idiom*) terminussal is (vö. pl. PIIRAINEN 2010: 168).

A nemzetközileg elterjedt, az egyes nyelvekbe többnyire tükörfordítással, de nemritkán idegen alakban (pl. *by the way, for your information*) beilleszkedő kifejezésekkel itt most nem foglalkozom, de ilyen, fordítás révén beilleszkedett kifejezések például az alábbiak: ang. *acid rain* ~ ném. *saurer Regen* ~ fr. *pluie acide* ~ m. *savas eső*; ang. *sustainable development* ~ ném. *nachhaltige Entwicklung* ~ fr. *développement durable* ~ m. *fenntartható fejlődés*.

A széles körben elterjedt idiómák között az egy bizonyos, beazonosítható szövegforrásra visszavezethető, intertextuális idiómák dominálnak: a vizsgált kifejezések nagyjából fele ide sorolható (vö. PIIRAINEN 2010: 169–170). Ezen belül is különböző alcsoportok rajzolódnak ki: a Biblián és az antik irodalmon kívül ide tartoznak még a különböző tanító mesék, fabulák, azaz népi elbeszélések nyomán ismertté vált egységek, valamint a középkorban elterjedt proverbiumok (*gemeinmittelterliche proverbiale Einheiten*). Ezekre is említsünk meg néhány példát!

Bibliai eredetűek az alábbi kifejezések: *báránybőrbe bújt farkas, tékozló fiú, az aranyborjút imádja, áll, mint Bálám szamara*; az antik irodalom a forrása az alábbiaknak: *kígyót melenget a keblén, bemerészkedik az oroszlán barlangjába; levágja az aranytojást tojó tyúkot; kikaparja a gesztenyét vkinek*; Európa szerte ismert népi elbeszélésekre vagy a középkorban Európa szerte ismert proverbiumokra vezethetők vissza a következő frazémák: *előre iszik a medve bőrére, a szénakazalban keresi a tűt, fejjel megy a falnak, két szék közt a pad alá esik, kettős nyelvvel beszél* stb.³

5. Frazeológiai egységek jelentésbővülése. A frazeológiai egységek útján történő szókincs-bővülés úgy is megtörténhet, hogy egy állandósult szókapcsolat további jelentés(ek)re tesz szert. A jelentés megváltozása lehet magának a frazeologizálódási folyamatnak is a velejárója, hiszen amikor például egy szabad szókapcsolat idiomatizálódik, átvitt jelentést vesz fel (pl. *megmossa a fejét vkinek* 'haját mossa' → 'megdorgálja'), akkor is jelentésváltozással állunk szemben.

A már frazémává vált szókapcsolatoknak is módosulhat azonban a jelentésük. Ez történhet úgy is, hogy egy szerkezetileg állandósult, de még konkrét értelmű szókapcsolat jelentése átkerül az absztrakt síkra: ez történik a szekun-

³ Ez utóbbiaknak remek képi ábrázolása látható id. Pieter Brughel Németalföldi közmondások című festményén is.

der frazeologizálódás azon eseteiben, amikor egy korábban frazeológiai terminus technicussá rögzült szókapcsolat kap idiomatikus jelentést (pl. *padlóra küld vkit* 1. 'ökölvívásban' megrendítő ütést visz be ellenfelének' → 2. '<átv> elbánik vkivel, ellehetetleníti'). Ebben az esetben már poliszém frazeológiai egységekkel állunk szemben, melyeknek van egy konkrétabb és egy absztrakt jelentésük is.

Bár nem olyan gyakori jelenség, de az is megtörténhet, hogy egy szókapcsolatnak egy már idiomatikus jelentése mellé fejlődnek további jelentései (szekunder metaforizáció) vagy egy szókapcsolat egyszerre több átvitt jelentésre tesz szert, s így lép a poliszémia útjára (paralel metaforizáció).

Az első típusban a metaforizáció nyomán létrejött jelentésre épül rá egy további metaforikus jelentés, a második esetben viszont csupán arról van szó, hogy az új jelentések azonos módon épülnek rá a szószerkezet eredeti, konkrét jelentésére. A paralel metaforizáció gyakoribb. Jellemző ez például azokban az esetekben, amikor élő és élettelen szemantikai jegyű bővítmények nagyjából azonos szemantikai „áttétellel” kapcsolódnak a kifejezés eredeti jelentéséhez, pl. *kemény dió* 1. '<vmi> fogas kérdés, nehéz feladat'; 2. '<vki> nehezen kezelhető, makacs ember' vagy *be van táblázva (vmivel) (vmennyi időre előre)* 1. '<vki> nagyon elfoglalt, minden ideje le van kötve'; 2. '<vmi> teljes kihasználtsággal működik, nincs szabad kapacitása'.

Inkább a szekunder metaforizáció körébe sorolhatók azonban az alábbi példák: *lábra áll vki/vmi* 1. 'fekvőbeteg meggyógyul'; 2. 'rendezi megingott <anyagi> helyzetét, erőre kap' vagy *bankot robbant vki/(vmi)* 1. 'vmely szerencsejátékban nyerő tétjével a bank teljes összegét elnyeri'; 2. 'hatalmas (anyagi) sikert ér el'.

6. Frazeológiai egységek keletkezése meglévő kifejezések modifikációjával. Frazeológiai egységek keletkezhetnek még oly módon is, hogy egy meglévő egység módosul a nyelvhasználók körében. A módosulások érinthetik a kifejezések alakját (komponensek kicserélődése, morfoszintaktikai változások), jelentését (a jelentés bővülése vagy szűkülése, a jelentésszám megváltozása) vagy akár a stílusértékét (pl. választékos vagy éppen szleng helyett köznyelvi), de ide tartozik az egyes egységek visszaszorulásának, sőt kihalásának kérdésköre is. Ezek a változások – különösen a komponensek cseréje – nemegyszer nagyon nehezen választhatók el a frazeologizálódási folyama~~t~~októl, hiszen a variánsképződés történhet a rögzülési folyamat (primer frazeologizálódás) során, azzal párhuzamosan is, de egy már lexikalizálódott kifejezésnek utólagosan is keletkezhetnek variánsai (szekunder frazeologizálódás)⁴.

A frazeológiai variánsok és a modifikált alakok közötti különbségtétel azonban nem könnyű. Gyakran előfordulnak például régibb korok szövegeiben olyan frazémák, melyekben a mai alakhoz képest bizonyos betoldásokat találunk (pl. ném. *sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen* 'összeszedi a bátorságát, megembereli magát'). De hogy ezek a bővített alakok az alapforma későbbi

⁴ Egy kifejezés teljes variabilitásának bemutatása valóban igen nehéz, ez ugyanis egy kiinduló forma definiálását feltételezi, ennek megállapítása azonban még szinkrón vizsgálatok esetén sem könnyű, történeti vizsgálatokban pedig – a hiányzó kompetencia híján – még inkább problémás.

variánsai-e, vagy ezek már a saját korukban is a frazéma alapformájától való eltérésnek számítottak, azt szinte lehetetlen eldönteni. Elméletben könnyű megfogalmazni, hogy a frazeológiai modifikációk az alapformától való alkalmi eltérések, a gyakorlatban azonban a modifikáció, a variáns, a tévesztés és a véletlen kontamináció egymástól való elkülönítése gyakran igen nehéz, s hogy miként kezeljük őket, az nemegyszer pusztán a leírást végző kutató mérlegelésén múlik. Mindez történeti szövegekben hatványozottan érvényes (vö. DRÄGER 2012: 208–209). Mindezen nehézségek ellenére sem mondhatunk le azonban arról, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk, inkább csak azt szerettem volna jelezni, hogy mennyire összetett a frazeologizálódás folyamata, mennyire nehéz benne a frazeológiai egységek létrejöttének és lexikológiai rögzülésének folyamatát a későbbi változásoktól (pl. a modifikációktól s az ezekből esetleg „kinövő” újabb variánsoktól) elválasztani. De lássuk röviden a frazeológiai variánsok létrehozásának főbb típusait!

6.1. Lexémák cseréje a kifejezésekben. Frazémák lexikális variánsai többféle módon is létrejöhetnek. Keletkezhetnek variánsok szerkezetileg azonos, de eltérő komponensekből álló szabad szókapcsolatok frazeologizálódása folytán is, de ennél is nagyobb számban jönnek létre a meglévő frazémák komponenseinek cseréje révén (vö. BIERICH 2012: 102–103).

Az első típusba a primer frazeologizálódással létrejött variánsok tartoznak. Egy frazémának ugyanis nem csupán egyetlen szabad szókapcsolat szolgálhat kiindulópontjául, hanem több is, különösen, ha ezek szerkezetükben, képi világukban és jelentésükben nagyrészt megegyeznek. Az írott nyelvi – különösképp a lexikográfiai – norma kialakulása során azonban csak bizonyos formaváltozatok maradnak életben, más korábbi variánsok pedig kivesznek a használatból. Többnyire persze nem könnyű megállapítani, hogy az egyes változatok valóban szabad szókapcsolatokból jöhettek-e létre, vagy inkább csak pusztán komponenscserével. DUGONICS gyűjteményének (1820) Cselekedeti hasonlóságok című fejezetében előfordul például az *ökkel, mint az ökör* szóláshasonlat mellett az *ökkel, mint a tehén* változat is (1: 200). Ugyanígy a *zeng, mint a méh* kifejezésnek is megtalálni *zúg, mint a darázs* változatát is (1: 199). Ezek egyaránt alakulhattak elemcserével, de azonos szemléletből fakadóan szabad szókapcsolatokból is. Ugyanígy nem lehet igazából eldönteni, hogy milyen módon keletkeztek a ’nem szól’ jelentésű következő szóláshasonlatok: *hallgat, mint a prűcsök a lyukban; hallgat, mint a (sült) hal; hallgat, mint a hal a vízben; hallgat, mint a hugyó/süket disznó (a búzában/rozsban); hallgat, mint a tyúk a gyomban; hallgat, mint a tojáson ülő tyúk* (vö. MARGALITS 1896: 304). Könnyen lehet, hogy egyaránt vannak köztük azonos szemlélet alapján létrejött eredeti hasonlatok és komponenscserével alakultak is (különösen talán az olyan változatok tekintetében, mint *hallgat, mint a hal – hallgat, mint a sült hal; hallgat, mint a hugyó disznó a búzában – hallgat, mint süket disznó a rozsban*).

A variánsképződés másik típusában a korábbi korszakokban keletkezett frazémák komponensállománya a nyelv változási folyamatainak eredményeképpen modifikálódik. A szekunder frazeologizálódás során gyakran előfordul, hogy egy kifejezés valamely eleme egy ugyanabba a szófaji kategóriába tartozó összetevővel cserélődik ki. Ez a csere érintheti a kifejezés jelentését is,

ha például ellentétes értelmű komponensek kerülnek bele a kifejezésbe (*könnyű/nehéz szívvel* stb.) vagy valamilyen akcionális sorról van szó (*lendületbe hoz, lendületben van, lendületben tart* stb.), az esetek többségében azonban egymással szinonim összetevők cseréjéről van szó, amelyek felhasználása jelentésükben gyakorlatilag egyező variánsokat eredményez. Ezek zömmel főnévi komponensek (*nem ér egy fityinget/petákat/garast/fabatkát/fagarast/vasat sem* stb.), de más szófajú elemek cseréje is előfordul (*tiszta/fehér vmi, mint a patyolat; tudja/ismeri/érti a dürgést* stb.). A létrejött új variánsok eleinte párhuzamosan élnek a régi mellett, de idővel valamelyik változat (többnyire a régi) gyakran elavul, esetleg el is tűnik a használatból.

A komponenscseré a leggyakoribb a modifikációs eljárások között mind az okkasionális, mind az uzuális változatok esetében. Voltaképpen a n a l ó g i á s t e r e m t é s s e l van ezekben az esetekben dolgunk. De az analógiás teremtés körébe tartoznak azok a változatok is, amelyek úgy jönnek létre, hogy a kifejezés mögött álló gondolkodási modellnek (frame) vannak eltérő lexikális kitöltései. Ilyen esetekben gyakran a kifejezés számos eleme kicserélődik, de az azonos modell nyomán felismerjük az eredetit vagy a leggyakoribb variánst. Ilyen szerkezetazonos szinonimának tekinthetjük például a közmondások köréből a következőket: *Vén kecske is megnyalja a sót ~ Vén ló is megröhögi az abrakot ~ Vén darázs is megdongja még a mézes körtét*.

BURGER–LINKE szerint (1998: 750–751) viszonylag gyakori a komponenscseré a testrészneveket tartalmazó (szomatikus) frazémák körében. Ezekben az esetekben mind az eredeti frazéma szerkezete, mind a jelentése, sőt még a képi tartalma is nagyjából megőrződik, csak egy másik testrész kerül a kép középpontjába. Ilyen példák a németből a következők: *einem etwas unter Augen sagen* → *einem etwas ins Gesicht sagen* 'a szemébe mond vmit vkinek' [szem → arc] vagy *einem von der Nase bleiben* → *einem vom Leibe bleiben* 'elmarad mellőle' [orr → test].

Nagyon szép példáját találjuk a lexémacserének a *disznók elé gyöngyöt szór* szólásunk német megfelelőjében. Mint FILATKINA részletes korpuszvizsgálattal bizonyítja (2013: 40–41), a mai *Perlen vor die Säue werfen* kifejezésben korábban mindkét főnévi komponens helyén más lexémák is előfordultak. Különösen nagy változatosságot mutat a 'gyöngy' jelentésű összetevő, amelyet a legrégebbi előfordulásokban, így a Heliandban és a Tatianban, de még a középfelnémet, sőt a korai újfelnémet szövegekben is a *meri griotun / merrigroze / margariten* formákkal jelölnek: ezek a latin *margarita* 'gyöngy' főnévre vezethetők vissza. A középfelnémet korszaktól azonban ezt számos esetben felváltják más, szemantikailag rokon elemek, például *rótez golt* 'vörös arany', *edel gesteine, edel gestain* 'nemes kő'. Ezek mellett előfordulnak még más alakok is, például *muschgot vnd negelein* 'szerecsendió [Muskat] és szegfűszeg [Nelken]', *schöne rosen* 'szép rózsák' – ezek már a *Perle* 'gyöngy' elemmel kombinálódva.

A variációs lehetőségek azonban ezzel még nem merültek ki: a kifejezés második főnévi elemét illetően is találunk különböző változatokat. Míg a mai németben kizárólag a *Säue* 'disznók' elem szerepel ebben a pozícióban, addig a régibb korszakokban előfordul a névelőtlen *fuinon*, a *diu swîn* komponens vagy a *die schwein*

fűez, die vercken alak is, sőt a prepozícióval álló *werfen* ige helyett is állhat annak igeekötős változata (*vorwerfen*) is. Mindezen változatok helyébe azonban mára a teljesen rögzült *Perlen vor die Säue werfen* szerkezet lépett.⁵

Ez a példa remekül szemlélteti, hogy a komponenscserék esetében gyakran nem egyszerűen szinonimák, hanem ugyanabba a jelentésmezőbe tartozó elemek is válthatják egymást. A *Säue, Schweine, Ferkel* komponensek ugyan inkább a rokon értelmű szavak közé sorolhatók, ám a *Perlen (Margariten)* helyén megjelenő *rotes Gold, edel Gestein* már inkább a mezőösszefüggések közé tartoznak, mint ahogyan a távoli vidékekről származó, ritka fűszerek (*szerecsendió, szegfűszeg, gyömbér*) is azért jelenhetnek meg a kifejezésben, mert különösen értékesek voltak akkoriban.

6.2. A komponenscserék okai

a) A komponenscserének a szinonim variánsok létrehozatala mellett lehet az is oka, hogy az illető összetevő mint reália megritkul. Annak kifejezésére például, hogy 'nem szokott a tél kemény hideg nélkül elmúlni' régebbi nyelvünkben szokásos volt a *Nem eszi meg a farkas a telet* fordulat, régebbi szólásgyűjteményeinkben szinte csak ezt a változatot találjuk. O. NAGY (1976) viszont már tájnyelvi stílusmegjelöléssel közli, s a vele jelentésben egyező *Nem eszi meg a kutya a telet* változatot adja meg stílusmegjelölés nélkül. Ez a variáns újabb keletűnek látszik, 19. századi szólásgyűjteményeink közül egyedül MARGALITSnál található meg (1896: 480). A komponenscsere érthető is: régen az emberek könnyen találkozhattak még farkasokkal, amelyek különösen télen, élelem híján a lakott területek közelébe is bemerészkedtek. Mára azonban szinte teljesen eltűntek, szinte már csak állatkertben láthatók, s kuriózum, ha valamely vidéken egy-egy kóborló farkas felbukkan. Ezért teljesen érthető, hogy a farkashoz genetikailag, de a jelentésmező tekintetében is igen közel álló *kutya* lépett a kifejezésben a helyére.

b) Lehet oka a komponenscserének az is, hogy a kifejezés egyik összetevője mint lexéma visszaszorul a nyelvhasználatban, s helyét valamely más szó kezdi átvenni. Ebben az esetben gyakran a frazeológiai egységben is egy szinonim lexéma lép az érintett elem helyébe. Erre jó példa a magyarból a *duskát iszik* kifejezés alakulása. A fordulat 1552-ből adatolható először nyelvünkben (vö. TESz. 1: 693), s szláv eredetű *duska* eleme még a 19. században is használatos, mára azonban kihalt nyelvünkben. Emiatt a szólás jelentését már az *áldomást iszik* fordulat vette át. Ez ugyan nem újabb keletkezésű, hiszen főnévi komponense már a 12. századból kimutatható (Anonymus: *magnum aldamas fecerunt*), s a TESz. szerint (1: 131) már a 'pohárürítés vásárláskötéskor' jelentése is adatolható a 14. század elejéről. Itt tehát nem egy újabban meghonosodott lexéma szorította ki

⁵ A kifejezés a magyarban nem mutat ekkora változatosságot, MARGALITS (1896) és SIRISAKA (1891) gyűjteményei – azonos formában – tartalmazták a fordulatot, a ma szokásos alakhoz képest mindössze az igehasználat más: *Gyöngyöt nem szokás a disznók elé dobni*. HADROVICS régi nyelvi adatai között találunk viszont olyat, amelyben a *gyöngy* komponens helyén a *gyömbér*-t találjuk (1995: 242): „Közönséges példabeszéddel gyakorta szokták vala mondani, hogy *nem illenék az disznóknak adni az gyömbért*”.

a *duskát iszik* főnévi elemét, hanem egy korábban elterjedt, széles körben használt lexéma, de a változás egyértelműen bekövetkezett.⁶

c) Egy kifejezés valamely elemének cseréjében szerepet játszhat a nyelvi tabukerülés is.⁷ Így például előfordul, hogy a durva stílusminősítésű frazémának a konstituensek „szalonképesebbre” cserélése révén eufemisztikus változataik születnek. Ilyenek például a ’többnyire a jobb pozícióban, ill. a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben’ jelentésű *Mindig az erősebb kutya b..ik* klisének a humorosan eufemizáló változatai, pl. *Mindig az erősebb kutya vitézkedik* vagy *Mindig az erősebb kutya él intenzívebb nemi életet*.

Ezek persze inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők teljesen kodifikáltnak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat is kodifikálódik. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúz a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban/kakaóból*, illetve a *szoaréban/szoaréból* elemek szerepelnek.

Ugyancsak a tabukerülő eufemizmus hozhatta létre a ’hiányos öltözetben, alsóneműben’ jelentésű *ingben, gatyában* kifejezés *ingben, glóriában* változatát. Az illem tabui között (vö. ULLMANN 1973: 260) ugyanis a nemiséggel kapcsolatos fogalmak közül is többet megtalálni, s ezek megnevezésére is gyakran alkalmaznak a nyelvhasználók tabuizáló megoldásokat, például a *brassière* ’melltartó’ szó helyett a *bra*-t. Nyilvánvalóan az (*alsó*)*gaty*a, s egyáltalán a hiányos öltözet is ebbe a fogalomkörbe tartozik, ezért cserélődhetett ki a szólásnak ez a komponense a *glóriában* elemre.

d) A komponenscseré (s vele a modifikációs frazémaképződés) kapcsán meg kell említenünk még egy viszonylag ritka, de mégis számba veendő lehetőséget. Ennek lényege, hogy bizonyos, motivációjukat vesztett frazémák esetében a nyelvhasználók megpróbálják a motivációt újraalkotni. Ennek a folyamatnak a során előfordul, hogy a kifejezés valamely komponense is népetimológiasan módosul, ezáltal a frazéma alakja is megváltozik.

Szép példája ennek a jelenségnek a német *Hals- und Beinbruch!* ’Kéz- és lábtörést!’ [szó szerint: Nyak- és lábtörést!] helyzetmondat, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz vagy egy előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak. A kifejezéssel kapcsolatban sokan azt gondolják, hogy az a babonás elképzelés áll mögötte, hogy a sorsot irányító erők előszere-ttel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre. Ezért ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, például vizsga előtt *egy nagy*

⁶ Igaz, az *áldomást iszik* nem mindenben viszi tovább a *duskát iszik* értelmét, hiszen ez utóbbi poliszém kifejezés (1. a vendég, ill. a házigazda egészségére egy hajtásra kiissza a poharát; 2. áldomást iszik; 3. részegkedik, tivornyázik – vö. O. NAGY 1976: 152), míg az *áldomást iszik* inkább csak ’megállapodás megpecsételése iszik’ jelentésű, de összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a *duskát iszik* kifejezésünk ebben a fordulatban él tovább.

⁷ A tabukerülés számos esetben a frazeológiai egységeknek a megszületésében is fontos, hiszen például a *meghal* számos frazeológiai szinonimáját (pl. *örök álomra hajtja fejét, örökre lehunyja szemét, eltávozik az élők sorából, kileheli a lelkét* stb.) is ez a szándék hozza létre.

kalap szart vagy éppen *kéz- és lábtörést*. A német *Hals- und Beinbruch!* kifejezés esetében azonban mégis más a helyzet: szóláskutatók kiderítették, hogy ez egy héber jókívánság-formula, a *hazlôche un brôche* (< *hazlachá* 'szerencse', *b'racha* 'áldás') átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a motiváltsága nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta a fent említett babonás elképzelés is (vö. RÖHRICH 1991: 633).

Hasonló példa az elsősorban a sziléziai és berlini nyelvváltozatokban használt *Abgemacht, Seife* 'rendben, el van intézve' fordulat is. Ennek a berliniesen *Abjemacht, Seefe* alakban ejtett kifejezésnek a főnévi komponensét sokan a francia *C'est fait* 'meg van csinálva' kliséből eredeztetik: a motiválatlan elemet itt is népetimológiás áthallással és átértelmezéssel cserélték később a 'szappan' jelentésű *Seifé*-re.⁸

Hasonló példa a magyarból a *tudja a dürgést* szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés motivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgés*-re, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Eltérően azonban az előző német példától, egyelőre nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett, s nem következett be jelentésváltozás sem, mindkét fordulat 'kiismeri magát, tudja a módját vminek' értelemben használatos.⁹

e) Komponenscsere bekövetkezhet még a frazeológiai egységek kontaminációjá révén is. Mint tudjuk, a szóvegyülés a ritkább szóalkotási módok közé tartozik. Történhet spontán folyamatként, asszociációs zavar folytán, de a létrejött változat uzuális lexémává is válhat (pl. *csokor x bokréta* → *csokréta*, *csupa x kopasz* → *csupas*). A kontamináció azonban lehet tudatos folyamat is (szóvegyítés): így alkották meg a *grépfruit* magyar neveként a *citrom* és a *narancs* szavakból a *citrancsot*.

Hasonló asszociációs zavar szólások használata kapcsán is előfordul, s nem is csak szóbeli közlésben, hanem írásban is. Többnyire akkor következik be, ha azonos vagy hasonló jelentésű szólások töredékesen hívódnak le a mentális lexikonból, és két kifejezés kontaminálódik. Egyre többször adatolható például a *vmi*

⁸ RÖHRICH emellett egy másik komponenscsere lehetőségét is felveti (1991: 1459, 1464): szerinte a kifejezés forrását talán inkább a héberben kell keresni. Létezik ugyanis a németben a *Sela! Abgemacht!* fordulat, illetve ennek fordított sorrendű variánsa az *Abgemacht, Sela!* is. Mindkettőt olyankor használják, ha egy ügynek a szerencsés lezárásához érkeztek. A *Sela* kifejezés a héberből származik, s ugyancsak azt jelenti, hogy 'meg van csinálva'. A *Sela* lexéma a németből már a 16. század óta adatolható, az *Abgemacht, Sela* fordulat pedig a 19. században meglehetősen kedvelt volt, de mivel a *Sela* komponens jelentése a nyelvhasználók körében egyre kevésbé volt világos, idővel kicserélték *Seifé*-re

⁹ O. NAGY szólásgyűjteménye az ismeri [*tudja*] a *dürgést* [*dörgést*] köznyelvi változat mellett (1976: 150) egy *tudja* [*ismeri*] a *zörgést* variánsát is feltüntet tájnyelvi adatként (732). Ez további jó példa a motiválatlan komponens motiváltra cserélésének.

van vkinek a füle mögött és a *vaj van a fején vkinek* szólások keveredéséből létrejött *vaj van a füle mögött vkinek* szólás vagy a *kiküszöböli a hibát* és a *kiküszöbölt a csorbát* kifejezések kontaminációjából származó *kiküszöbölt a csorbát* fordulat.

Már ezekben a példákban sem egyszeri nyelvbótlásról van csupán szó, a *kemény dió* és a *nehéz ügy/dolog* kifejezések keveredéséből létrejött *nehéz dió* fordulat pedig még gyakrabban hallható, de írásban is egyre többször megtalálni. A Magyar Hírlap 1994 és 2001 között megjelent összes számát megvizsgálva a keresőprogram azt mutatja, hogy 44 *kemény dió* mellett 8 esetben találunk *nehéz dió* alakot. Ez arra mutat, hogy bár valójában a *dió* nem tud nehéz lenni, azaz elég értelmetlen így a szókapcsolat, mégis terjed ez a forma is.

Ákárcsak a modifikáció által teremtett egyéb elemek, a véletlenszerűen létrejövő szóláskeveredések is eljuthatnak tehát idővel a standardizáció bizonyos szintjére. Ezt tapasztalhatjuk az *összerúgja a port vkivel* kifejezés kapcsán is, amely az *összerúgja a patkót vkivel* és a *rúgja a port* 'táncol' szólások keveredéséből jött létre. Ennek a kifejezésnek az esetében sem végleges azonban keveredés, hiszen használatos még az *összerúgja a patkót vkivel* változat is.

6.3. A komponensek számának megváltozása (elemek hozzáfűzése vagy elhagyása). Új frazeológiai egységek születhetnek úgy is, hogy megváltozik a komponensek száma a frazeológiai egységben. Ez jelentheti bizonyos elemek hozzáfűzését is a korábbi szerkezethez, de éppen fordítva: egyes komponensek elhagyását is. Régi nyelvi adatokban azonban természetesen nehéz bizonyossággal megmondani, hogy ha egy kifejezésnek a maihoz képest további elemei vannak, akkor az a korabeli nyelvhasználatot, azaz a langue szintjét tükrözi-e, vagy csak tudatos, alkalmi modifikációról van szó. Csak ha egymástól független forrásokban is megtaláljuk ugyanazt a kiegészítő elemet, akkor állíthatjuk viszonylagos bizonyossággal, hogy valóban az illető frazéma kibővített változatával van dolgunk.

A 'kerülsz te még bajba' értelmű *Jön még kutyára dér!* helyzetmondathoz létezik például egy régibb *Lesz még békára dér!* variánsa is. Ennek van olyan bővebb változata, amelyben egy a nyelvi kép expresszivitását fokozó, következményes árnyalatú mellékmondat is szerepel: *Lesz még békára dér; hogy a lónak is hasig ér* (vö. O. NAGY 1976: 79). Mindez azzal magyarázható, hogy a béka nem bírja a hideget, „még mielőtt beáll a tél, védettebb helyre húzódik, rendszerint a vizek alján levő iszapba bújik, hogy ott átaludja a telet” (O. NAGY 1979: 320–321). Ezért érthető, hogy a békának komoly veszélyt jelent a hideg időjárás, valóban fenyegető helyzet számára a deres idő beállta – különösen, ha olyan erős a lehűlés, hogy nem is csak a talaj mentén fagy.¹⁰

Vannak olyan betoldások, amelyek bizonyos – magukban is használható – szóláshasonlatokat sajátos magyarázatként egészítenek ki. Ezek a magyarázatok gyakran meglehetősen ironikusak, sőt gúnyosak. Régibb szólásgyűjteményekben

¹⁰ A kutyának azonban igazán nem sok veszélyt jelent a hideg idő, így látszólag érthetetlen, miért váltotta fel a szólásban a *béka* komponenszt a *kutya*. O. NAGY szerint (1979: 321) ez azért történhetett, mert a *kutya* lexémát gyakran használják a hitvány ember megnevezésére, szidására is, így alkalmas volt arra, hogy ebben a fenyegető értelmű kifejezésben is a *béka* helyébe lépjen, mintegy 'megállj, kutya, kerülhetsz még te bajba!' értelemben.

felbukkan például a 'meglehetősen gyenge' jelentés kifejezésére az *erős, mint az oláh ecet* szóláshasonlat. Ennek vannak olyan hosszabb variánsai is, amelyekben a kiegészítésből megvilágosodik számunkra, miért is olyan gyenge az oláh ecet: *két v. három v. kilenc icce v. hat liter egy főzet* (vö. O. NAGY 1976: 162).¹¹

Hasonlóan ironizáló kiegészítés létezik az *okos, mint a tordai kos* szóláshasonlathoz is. Ennek O. NAGY gyűjteménye szerint (1976: 382) van egy bővített változata is: *okos, mint a tordai kos, seggel megy(en) vályúra*. S ha valakinek még ez sem lenne elég az illető butaságára utalva, akkor még „rá lehet tromfolni” erre is: *okos, mint a tordai kos, seggel megy(en) vályúra, mégis fővel esik bele*.

Az előbbi folyamat fordítottjával, egy korábbi komponens eltűnésevel állunk vélhetőleg szemben a magyar *résen van* szólás esetében. O. NAGY szerint a kifejezésnek élt korábban egy alakilag teljesebb változata, „amelyet több száz éven át általánosan használtak, s amely csak a legutóbbi két-három emberöltő folyamán rövidült meg a mai alakjára” (O. NAGY 1979: 400). A teljesebb kifejezés *résen van a füle* alakban található meg régibb szövegeinkben, s gyakran felszólító formában használatos. O. NAGY szerint ennek első előfordulása Balassi Bálintnak egy 1577-ben írt levelében adatolható: „annak okáért, hogy gondot viseljek, és *résen legyen az filem*, az mire gondolnom kell” (idézi O. NAGY i. m. 400). Ugyanezt a teljesebb formát HADROVICS is adatolja (1995: 167): Most van ideje, hogy *résen legyen fülünk* (RMDE. 2: 449). Ez a teljesebb forma világossá teszi számunkra, miért alakulhatott ki a *résen van* kifejezésnek az '<óvatosan> figyel, vigyáz, ügyel' jelentése: akinek *résen volt a füle*, az – fülét a régi házak falában egyáltalán nem ritka résekre tapasztva – kíváncsian vagy gyanakvóan hallgatózott.¹² A szólás eredeti formája azonban a múlt század közepére megrövidült, ám – mint O. NAGY írja (uo.) – csak az irodalmi és köznyelvben. Egyes nyelvjárásainkban ugyanis, például Háromszék és Szatmár megye egyes helységeiben vagy Hódmezővásárhelyen még később is a teljesebb változat járta.

Noha két kevésbé ismert, tájnyelvi szólásról van szó, de ugyancsak a kifejezés egy részének elhagyása figyelhető meg a *helyén van, mint Makó*, ill. *helyén van, mint Dorozsma* szóláshasonlatokban is. Ezt a két ironikus felhangú fordulatot, melyek épp azt hivatottak kifejezni, hogy 'rossz állapotban v. nagy bajban van', O. NAGY gyűjteménye is adatolja (1976: 149, 461), de mindkettőhöz zárójelben hozzákapsolja a *mikor a víz elöntötte* kiegészítést. Érdekességgént megemlítené még, hogy O. NAGY gyűjteményében (1976: 239) ezzel a két kifejezéssel szinonim jelentésben megtalálható még a *helyén van, mint Gerjen* hasonlat is, amelyet ugyancsak gúnyosan használnak, de ennek a kiegészítése csak részben hasonló a fenti szólásokéhoz. Az eltérés részben *Gerjen* földrajzi helyzetéből adódik (Duna menti település), másrészt pedig abból, hogy a kifejezés létrehozói még fokozták a szerencsétlenségek körét: *helyén van, mint Gerjen (, mikor hétszer leégett, nyolcadszor meg a Duna elöntötte)*.

¹¹ O. NAGY vadkörte vagy vadalma levéből készített ecetként definiálja az oláh ecetet, de maga is utal szinonimaként az *erős, mint a sörecet* kifejezésre, mely például MARGALITSnál ugyanazzal a toldattal áll: *erős, mint a sörecet, kilenc itce egy főzet* (1896: 652).

¹² HADROVICS ugyanebben az átvitt értelemben a *résen van az elméje* kifejezést is adatolja: *Elméje Betlen (!) Gábornak is résen* (uo.).

6.4. A szerkezeti típus megváltozása. Ne feledkezzünk meg végül arról a lehetőségről sem, amikor azáltal teremődnek új frazeológiai egységek, hogy megváltozik az eredeti kifejezés szerkezeti típusa: egy korábbi közmondás lerövidülésével mondatba szerkeszthető szólás keletkezik, vagy éppen fordítva: egy szólás ölt – bizonyos elemek hozzáfűzésével – mondatformát.

Szép példája ennek a folyamatnak a *Nem jó (nagy) úrral/urakkal egy tálból {cseresznyét enni / cseresznyézni}* közmondás alaki változása. Ez a mai magyarban már viszonylag ritkán, illetve inkább csak egy módosult, szólásszerű változatban (*nem jó vele egy tálból cseresznyézni*) fordul elő, jelentése 'veszélyes vele közösködni, együttműködni'. Régibb nyelvünkben azonban viszonylag ismert volt ez a fordulat, amely megtalálható már DECSINÉL is ebben a formában: *Wrual ne egyél czereznét, mert az maguáual meg lóuöldöz* (1598: 24). Ebből a teljesebb formából alakulhatott a fentebbi közmondás, s ez rövidülhetett végül szólássá.¹³

Hasonló példát többet is lehet találni. Szólásformában és tanácsszerű mondat formájában is előfordul nyelvünkben az a kifejezés is, amely arra figyelmeztet, hogy 'nincs értelme az olyanok barátságát vagy szeretetét keresni, akik nem törődnek velünk, vagy lenéznek bennünket', vö. *olyan szekér után fut, amely nem akarja felvenni* ~ *Ne fuss olyan szekér után, amely nem akar felvenni*.

Régi szólás az 'olyan eredménynek örül, amit még el sem ért' jelentésű *előre iszik a medve bőrére* fordulat is, de gyakran használjuk mondat formában, figyelmeztető felhívásként is: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére*. A kifejezés BARÓTI SZABÓ DÁVIDNAK A magyarság virági című munkájában még ebben a formában fordul elő: *Drágán árúlly a medve-bőrt, maga a medvéjét sem látta* (304, vö. NySz. 1: 312).¹⁴ A szólásmondás szinte az összes világnyelvben megtalálható, vö. pl. ném. *die Bärenhaut verkaufen, bevor man den Bären hat*; ang. *Don't sell the bear's skin before you have caught the bear*.

Felmerülhet a kérdés, melyik forma volt előbb: a szólás-e, s abból lett a mondatformájú változat, vagy fordítva? Az anekdota nyomán arra gondolhatnánk, hogy előbb létezett a felszólító változat, hiszen a medve ebben a formában szól az őt elejteni próbáló cimborákhoz. Ám ez egyáltalán nem biztos, ugyanis maga az a gondolat, azaz hogy 'valaki előre örül olyasminek, ami még nem is az övé' afféle kognitív modellként, frame-ként számos egyéb formában is megjelenik a különböző nyelvekben, így a magyarban is, pl. *meg sem fogta a madarat, máris mellestzi/kopasztja vagy háló előtt fog halat*.

¹³ Egy tanulmányomban (FORGÁCS 1997: 72) felhívtam a figyelmet arra, hogy a kifejezésben foglalt szokástól függetlenül erős a gyanúm, hogy nem teljesen magyar frazeologizmussal állunk szemben, hanem a német *mit ihm ist nicht gut Kirschen essen* szólás tükörfordításával.

¹⁴ A szólás egy Európa szerte ismert anekdotából származik. A történet nyomtatásban először Laurentius Abstemiusnak, az urbinói herceg könyvtárosának Hecatomythium című munkájában látott napvilágot 1495-ben. Két jó barát elhatározza, hogy megöli a közeli erdőben garázdálkodó medvét. Hogy bátorságot merítsenek, előtte a kocsmában teleeszik és -isszák magukat, de mivel pénzük nincs, azt ígérik, hogy majd a medve bőrének az árából fizetnek. A vállalkozás azonban félresikerül: egyikük a fára mászik a medve elől, a másik pedig a földre fekszik, s holtnak tettei magát. A medve megszaglássza, körülforogtatja, végül – mert azt hiszi, tényleg döggel van dolga – otthagyja. Utána a barátja megkérdezi tőle, mit sugott neki a medve, s erre a cimborá így válaszol: azt, hogy máskor ne igyunk előre az ő bőrére.

7. Összegzés. Egy tanulmányban nyilvánvalóan csak vázlatosan lehet tárgyalni azt az igen széles témakört, amely a címből következik. Akiket részletesebben érdekelnek ezek a folyamatok, azok bővebben is tájékozódhatnak említett monográfiám (FORGÁCS 2021) megfelelő fejezeteiből. Annyit azonban reméneim szerint ebben a terjedelemben is sikerült bemutatnom, hogy a frazeológiai egységek létrejötte és változása rendkívül összetett folyamat, de valóban nagyon sok párhuzamosságot mutat a szókincs többi részének változásával. A történeti frazeológia eddigi elhanyagoltsága miatt ezért mindenképpen fontos volna, hogy a korábbinál nagyobb figyelem forduljon az állandósult szókapcsolatok keletkezésének és változásának kérdésköre felé is, s hogy történeti megközelítésük a korábbi évtizedek néprajzi és művelődéstörténeti szempontú, a keletkezéstörténeti kérdéseket és a motiváltságot a középpontba helyező leírásai mellett egyre inkább ezeknek a szókészleti egységeknek a nyelvi, illetve nyelvtörténeti szempontokat előtérbe helyező vizsgálatát is jelentse. A Társaságban elhangzott előadással, illetve ezzel a tanulmányommal ehhez próbáltam másoknak is kedvet csinálni.

Kulcsszók: szókincsbővítés frazeológia, történeti frazeológia, lexikális kölcsönzés, poliszém frazémák, frazeológiai variánsok.

Hivatkozott irodalom

- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- BARZ, IRMHILD 1985. Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In: FLEISCHER, WOLFGANG szerk., *Textbezogene Nominationsforschung*. Studien zur deutschen Gegenwartssprache. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin. 119–140.
- BIERICH, ALEXANDER 2012. Zur Entwicklung der russischen Phraseologie im 18–20. Jahrhundert. In: FILATKINA, NATALIA – KLEINE-ENGEL, ANE – DRÄGER, MARCEL – BURGER, HARALD szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 83–112.
- BURGER, HARALD – LINKE, ANGELIKA 1998. Historische Phraseologie. In: BESCH, WERNER – REICHMANN, OSKAR – SONDEREGGER, STEFAN szerk., *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiadás. De Gruyter, Berlin – New York. 1: 743–755.
- BURGER, HARALD 1977. Probleme einer historischen Phraseologie des Deutschen. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* (PBB.). 99. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 1–24.
- DECSI = BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae. [Hasonmás kiadás: ELTE, Budapest, 1978. (ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5.)]
- DRÄGER, MARCEL 2012. Plädoyer für eine diachrone Perspektive in der Phraseographie. In: FILATKINA, NATALIA – KLEINE-ENGEL, ANE – DRÄGER, MARCEL – BURGER, HARALD szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 193–226.

- EHEGÖTZ, ERIKA 1993. Phraseologische Internationalismen in den westslawischen Sprachen und im Deutschen. In: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre – Phraseology in Education, Science and Culture. Zborník materiálov z. II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992. Vysoká škola pedagogická v Nitre. Fakulta humanitných vied katedra slovenského jazyka, Nitra.* 85–91.
- FILATKINA, NATALIA 2007. Formelhafte Sprache und Traditionen des Formulierens (HiFoS): Vorstellung eines Projekts zur historischen formelhaften Sprache. *Sprachwissenschaft* 32: 217–242.
- FILATKINA, NATALIA 2013. Wandel im Bereich der historischen formelhaften Sprache und seine Reflexe im Neuhochdeutschen: Eine neue Perspektive für moderne Sprachwandeltheorien. *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* Volume 4. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 34–51.
- FLEISCHER, WOLFGANG 1997. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2. durchgesehene und ergänzte Auflage. Niemeyer Verlag, Tübingen.
- FORGÁCS TAMÁS 1996. Szerecsenmosdatás. *Magyar Nyelv* 92: 331–335.
- FORGÁCS TAMÁS 1997. Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni. *Magyar Nyelv* 93: 72–74.
- FORGÁCS TAMÁS 2021. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 218. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- FÖLDES CSABA 2010. Auswirkungen des Deutschen auf die Phraseologie seiner östlichen Nachbarstaaten. In: KORHONEN, JARMO – MIEDER, WOLFGANG – PIIRAINEN, ELISABETH – PIÑEL, ROSA szerk., *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 91–107.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról. *Magyar Nyelv* 88: 129–141.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HRISZTOVA-GOTTHARDT HRISZTALINA – T. LITOVKINA ANNA – BARTA PÉTER – VARGHA KATALIN 2018. *A közmondásferdítések ma: Öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1996. Nemecko–češsko–vengersko–russkie frazeologičeskie paralleli. In: *Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica* 24: 59–68.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MATEŠIĆ, JOSIP – PETERMANN, JÜRGEN 1987. Zur Problematik der arealen Phraseologie am Beispiel des Kroatischen, Russischen und Deutschen. In: BURGER, HARALD – ZETT, ROBERT szerk., *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main – New York – Paris. 259–267.
- MOKIENKO, VALERIJ 2002. Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In: HARTMANN, DIETER – WIRRER, JAN szerk., *Wer A sagt, muss auch B sägen. Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9. Schneider Verlag, Baltmannsweiler. 231–254.

- MUNSKE, HORST HAIDER 1993. Wie entstehen Phraseologismen? In: MATTHEIER, KLAUS J. – WEGERA, KLAUS-PETER – HOFFMANN, WALTER – MACHE, JÜRGEN – SOLMS, HANS-JOACHIM szerk., *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Paris – Wien. 481–516.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PIIRAINEN, ELISABETH 2012. *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*. Series International Folkloristics 5. Peter Lang, New York – Washington D.C. – Baltimore – Bern – Frankfurt – Berlin – Brussels – Vienna – Oxford.
- RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek*. 1–2. Szerk. KARDOS TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- RÖHRICH 1991 = RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg/Basel/Wien.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- ULLMANN, STEPHEN 1973. *Semantik. Eine Einführung in die Bedeutungslehre*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Phraseological units as tools for vocabulary building

The three main ways of expanding the word stock of a language are word formation, lexical borrowing and adding new meanings to existing items. However, in the literature, little is said about the fact that these possibilities are also available with respect to lexical units consisting of several words, i.e. phrasemes. The main reason for this deficiency is that researchers of historical linguistics have paid little attention to phraseological units, and phraseologists have paid little attention to aspects of language history. This paper aims to move forward in this respect and to show how phraseological units contribute to the expansion of vocabulary. The short summary presents the main ways of the emergence of phraseological units (primary and secondary phraseologization and their subtypes), discusses the feasibility and system of causes of phraseological borrowing, highlights the possible ways of the polysemisation of phraseological units (parallel and secondary metaphorisation), and discusses the reasons for the emergence of phraseological variants.

Keywords: vocabulary expansion, phraseology, historical phraseology, lexical borrowing, phraseological variants.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Pozitív polaritású elemek a magyarban

A vagy és a többiek*

3. rész

3. Diszkusszió. Tanulmányunk két kérdés megválaszolására tett kísérletet. (i) Első kérdésünk az volt, hogy vajon azok a magyar lexikai elemek (az *egy* határozatlan névelő és a *vala*-névmások), amelyeket a korábbi szakirodalom PPE-ként ír le, valóban a PPE-ktől elvárt módon viselkednek-e, azaz ténylegesen alacsony elfogadhatóságúak-e lokális tagadás közvetlen hatókörében értelmezve. (ii) Másrészt – az első kérdésre kapott igenlő válasz esetén – arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a magyar diszjunkció viselkedése megegyezik-e a vizsgált „klasszikus” PPE-kével.

A tagadást és a PPE-t azonos tagmondatban tartalmazó (LOKÁLIS) mondatokat a tagadást a fölérendelt tagmondatban tartalmazó (NEM LOKÁLIS) stimulusokhoz, illetve a magas (JK), valamint az alacsony elfogadhatóságúnak várt (RK) kontrollstimulusokhoz hasonlítva azt találtuk, hogy nagyrészt mind az *egy*, mind a *vala*-névmás prototipikus PPE-viselkedést mutatott, amennyiben az RK és a LOKÁLIS stimulusok közötti különbség hiányát vagy annak kis méretét érintő, (C)-vel jelölt várakozásunk kivételével mindkét elem megfelelt az (A)-tól (D)-ig terjedő predikcióknak. Az alábbiakban ezt előbb az *egy*, majd a *vala*-névmás esetére koncentrálna tárgyaljuk részletesebben.

Az *egy* PPE-szerű viselkedésére utal, hogy a kritikus mondatok megítélése szignifikánsan, közepes hatásmérettel (Cohen-féle $d = 0,74$) különbözött a LOKÁLIS és a NEM LOKÁLIS kondíciók összevetésekor (=A) és (B) predikció). Ezen felül a LOKÁLIS kondíció mondatainak megítélése statisztikailag szignifikánsan és nagy hatásmérettel különbözött a JK mondatok értékeléseitől is (=D) predikció). A várt PPE-szerű viselkedés szempontjából váratlannak tűnhet azonban, hogy az *egy* névelőt tartalmazó stimulusok LOKÁLIS kondíciójának mondatai közel szignifikáns módon különböztek az RK mondatoktól, valamint e különbség hatásmérete (Cohen-féle $d = 0,53$) – minimálisan ugyan, de – meghaladta az általunk meghatározott legfeljebb közepes méretű hatásméretet is (a (C) predikcióban kimondott várakozástól eltérően). A két „klasszikus” PPE-vel szemben azért fogalmaztuk meg elvárásként, hogy az elfogadhatóságuk a LOKÁLIS kondícióban – némileg önkényes küszöbértéket választva – legfeljebb kis hatásmérettel különbözzön az agrammatikusnak tekintett RK kontrollmondatokétól, mert a szakirodalom alapján a lokális tagadás hatókörében álló PPE-eket is agrammatikusnak vártuk. A talált, közepes méretet elérő különbség ellenére több okból sem vonhatjuk le azt a hatá-

* Tanulmányunk a PPKE-BTK-KUT-23-2 számú projekt keretében a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Karának támogatásával készült. A tanulmány korábbi részeit lásd MNy. 2024: 428–436, 2025: 41–52.

rozott következtetést, hogy a lokális tagadás hatókörében álló *egy* nem agrammatikus. Egyrészt a különféle agrammatikusnak tekintett konstrukciók között valószínűleg előfordulhatnak közepes hatásméretű (vagy annál akár nagyobb) különbségek is. Másrészt a kapott hatásméret 95%-os konfidenciaintervalluma (0,31–0,77) alapján nem zárható ki, hogy a különbség valós mértéke 0,5 Cohen-féle *d*-nél kisebb. Végül a LOKÁLIS EGY kondíció nyers ítéleteinek alacsony átlaga (= 2,00) is inkább a konstrukció agrammatikusságát, mint grammatikusságát támasztja alá.

Az *egy*-hez hasonlóan a *vala*-névmás is többnyire prototipikus PPE-viselkedést mutatott. Egyrészt a LOKÁLIS kondíciójának stimulusai szignifikánsan alacsonyabb elfogadhatósági értékeket kaptak, mint a NEM LOKÁLIS kondíciójának mondatai (= (A) predikció), mely nagy hatásmérettel (Cohen-féle *d* = 1,77) párosult (= (B) predikció). Továbbá a *vala*-névmás LOKÁLIS mondatai statisztikailag szignifikáns módon és nagy hatásmérettel különböztek a teljesen grammatikus JK mondatoktól (= (D) predikció), melyet szintén a PPE-viselkedés jelének tekinthetünk. Eredményeink azonban arra is rávilágítottak, hogy a *vala*-névmás LOKÁLIS kondíciójának stimulusai és az agrammatikus RK mondatok között – az *egy*-hez hasonlóan – a várt legfeljebb kis hatásméretűnél nagyobb méretű szignifikáns különbség mutatkozott (Cohen-féle *d* = 0,72). Ahogy azt az *egy* esetében is tárgyaltuk, ez a különbség önmagában nem szolgáltat erős ellenérvet az ellen, hogy a *vala*-névmást a LOKÁLIS kondícióban agrammatikusnak tekintsük. Ezt támasztja alá, hogy a kapott hatásméret 95%-os konfidenciaintervalluma (0,48–0,95) alapján nem zárható ki, hogy a különbség valós mértéke 0,5 Cohen-féle *d*-nél kisebb. A *vala*-névmások lokális tagadás alatti agrammatikusságával könnyen összeegyeztethető a LOKÁLIS VALAKI kondíció nyers ítéleteinek alacsony átlaga (= 2,20) is.¹⁴

Ezek az eredmények arra utalnak tehát, hogy mind az *egy*, mind a *vala*-névmás a PPE-ktől előzetesen elvárt prototipikus PPE-szerű viselkedést mutatják (az (i)-es kérdésre tehát alapján véve pozitív válasz adható). Ennek fényében megalapozottnak tekinthetjük a *vagy* potenciális PPE-státuszát az *egy*, illetve a *vala*-névmás tükrében megítélni. Bizonyos szempontból a *vagy* a „klasszikus” PPE-vel azonos, prototipikus PPE-viselkedést mutat: a *vagy* esetében is közepes méretű (Cohen-féle *d* = 0,62), statisztikailag szignifikáns különbség adódott a LOKÁLIS, illetve a NEM LOKÁLIS stimulusok megítélései között (= (A) és (B) predikció), valamint a *vagy* LOKÁLIS kondíciójának mondatai és a JK mondatok között szintén nagy méretű (Cohen-féle *d* = 1,07) szignifikáns különbséget tapasztaltunk (= (D) predikció). Továbbá a *vagy* esetében is azt láttuk, hogy várakozásunktól (= (C) predikció) eltérően a lokális anti-engedélyezőt tartalmazó mondatok értékelései szignifikáns módon és közepesnél nagyobb hatásmérettel különböznek a rossz kontrolloktól.

Ugyanakkor a két „klasszikus” PPE és a *vagy* között jelentős eltérések is láthatók. Amíg az előbbieket esetén a rossz kontrollokhoz képesti különbség mérete közepesnek mondható (*egy*: Cohen-féle *d* = 0,53, *valaki*: Cohen-féle *d* = 0,72),

¹⁴ Amint megfogalmazásunkból kitűnik, nem kívánunk elköteleződni az *egy* névelőt vagy *vala*-névmást a tagadás lokális hatókörében tartalmazó mondatok agrammatikussága mellett. A lényeg a jelen tanulmány szempontjából az, hogy a lokális tagadás hatókörében álló *egy*, illetve *vala*-névmás elfogadhatósága a kapott ítéletek alapján egyértelműen alacsonynak bizonyult. Ennek kézenfekvő magyarázatát kapjuk, ha az érintett logikai olvasat grammatikailag nem engedélyezett.

addig a lokális anti-engedélyező hatókörében álló *vagy* elfogadhatósága (átlag = 3,79) nagyon nagy mértékben különbözik a rossz kontrollmondatokétól (Cohen-féle $d = 2,16$). Ez az eredmény vitathatóvá teszi a lokális anti-engedélyező hatókörében álló *vagy* agrammatikusságát, erősen megkérdőjelezve a *vagy* PPE-státuszát.

A három PPE LOKÁLIS, illetve NEM LOKÁLIS kondíciókon belüli összevetése, valamint a PPE-k LOKÁLIS kondíciói és az RK, illetve a JK kontroll kondíciók közötti különbségek hatásméreteinek összehasonlítása is a *vagy* PPE-státuszának kérdésességét erősíti meg. Tekintsük először a vizsgált PPE-k LOKÁLIS kondícióját. E három LOKÁLIS kondíciót egymással összehasonlítva azt látjuk, hogy amíg az *egy* (átlag = 2,00) és a *vala*-névmás (átlag = 2,20) értékelése statisztikailag nem különbözött egymástól, addig a *vagy* (átlag = 3,79) mind az *egy*-nél, mind a *vala*-névmásnál szignifikánsan és nagy mértékben magasabb értékeléseket kapott ebben a kondícióban. A *vagy* LOKÁLIS stimulusainak a másik két PPE-hez viszonyított jobb elfogadhatóságát a LOKÁLIS kondícióknak az RK-val és a JK-val történő összehasonlítása is alátámasztja. Amíg az *egy* és a *vala*-névmás LOKÁLIS mondatainak mind az RK, mind a JK stimulusokkal történő összehasonlításai által feltárt különbségei egymáshoz hasonló méretűek voltak – amit e különbségek 95%-os konfidenciaintervallumainak nagymértékű átfedése igazol –, addig a *vagy* LOKÁLIS stimulusainak az RK mondatoktól számított különbségének 95%-os konfidenciaintervalluma jóval magasabb, a JK mondatokhoz viszonyított különbsége pedig jóval alacsonyabb volt a „klasszikus” PPE-k esetében mért ugyanezen különbségekhez képest. Ez azt mutatja, hogy a LOKÁLIS kondícióban a VAGY a JK kontrolloktól kisebb mértékben, az RK kontrolloktól pedig nagyobb mértékben különbözött, mint a két „klasszikus” PPE. Mind az abszolút elfogadhatósági értékek közvetlen összehasonlítása, mind pedig a JK és RK kontrolloktól mért különbségek összevetése tehát a *vagy* PPE-ként történő elemzése ellen szolgáltat érvet, amennyiben mindkettő azt mutatja, hogy a vele egy lokális tartományban elhelyezkedő tagadás hatókörében értelmezett *vagy* a „klasszikus” PPE-knél jelentősen jobb elfogadhatóságú.

Adataink tehát összességében vegyes képet mutatnak a fenti (ii)-es kérdést és ezáltal a *vagy* PPE-státuszát illetően. A LOKÁLIS VAGY kondíció stimulusainak váratlanul magas, a két „klasszikus” PPE LOKÁLIS kondíciójánál szignifikánsan magasabb értékelése, valamint az ebből fakadóan az RK és JK kontrollmondatokhoz képest számított, a másik két PPE-től eltérő mértékűnek talált különbsége a *vagy* PPE-ként történő kezelése ellen szól. Ugyanakkor a *vagy* LOKÁLIS és NEM LOKÁLIS kondíciói közötti közepes méretű, szignifikáns különbség megléte, valamint a LOKÁLIS VAGY mondatoknak a teljesen grammatikus (JK) kontrollokhoz képesti nagy méretű különbsége a *vagy* PPE-státuszát támasztja alá.

Ez a kettősség nagyban hasonlít arra, amit LUNGU és munkatársai (2021), valamint SURÁNYI és GULÁS (2022) prozódiai kísérletének eredményei kapcsán már tárgyaltunk: mindkét korábbi tanulmány eredményeiből kiolvasható, hogy a lokális anti-engedélyező hatókörében álló PPE-nek tekintett diszjunkció elfogadhatósága a PPE-ktől az irodalom alapján vártnál jóval magasabb, ugyanakkor összehasonlítási alapként szolgáló más kísérletbeli kondíciókhoz viszonyítva pedig – a PPE-ktől elvártan megfelelő módon – alacsonyabb.

A LOKÁLIS kondíción belüli összevetésekhez hasonlóan a három vizsgált elem NEM LOKÁLIS mondatainak vizsgálata sem mutatja a három PPE azonos viselkedését. A NEM LOKÁLIS kondíciók egymással történő összehasonlításából azt látjuk, hogy az *egy* értékelése (átlag = 2,97) szignifikánsan alacsonyabb volt mind a *vala*-névmáshoz (átlag = 4,25), mind a *vagy*-hoz (átlag = 4,49) viszonyítva, míg az utóbbi két elem nem különbözött egymástól. Ez az eredmény önmagában nem mondja meg ugyan, hogy az *egy* vagy a másik két PPE eredménye váratlan-e, mivel azonban az irodalom a nem lokális tagadás hatókörében álló – SPECTOR (2014) szóhasználatával élve – lokális PPE-ket (melyek közé SZABOLCSI 2004 mindhárom általunk vizsgált elemet sorolja) grammatikusnak írja le, ezért az *egy* alacsonyabb eredményét tartjuk magyarázandónak. Bár a magyarázat megtalálása a jelen tanulmánynak nem célja, mivel maga a talált eltérés önmagában is érdekes eredmény, az alábbiakban a magyarázatához potenciálisan hozzájáruló néhány lehetséges szempontot villantunk fel.

A nem lokális anti-engedélyező hatókörében álló *egy* alacsony értékelése összefüggésben állhat magának a határozatlan névelőnek a PPE-státuszával: felmerül annak a lehetősége, hogy az *egy* valójában nem lokális, hanem globális PPE, amely így egy vele nem lokális tartományban elhelyezkedő anti-engedélyező hatókörében is tiltva van. Ennek azonban első közelítésben ellentmondani látszik, hogy a NEM LOKÁLIS és a LOKÁLIS kondícióban az *egy* elfogadhatósága nem azonos: előbbi az ötfokú skálának épp a közepén helyezkedik el, és egyúttal közepes hatásmérettel tér el pozitív irányban az utóbbitól. A globális PPE-kre vonatkozó empirikus adatok hiányában nem zárhatjuk ki ugyanakkor, hogy a globális PPE-k esetében az anti-engedélyező jelenléte által keltett elfogadhatóságbeli degradáció az anti-engedélyező elemnek a PPE-hez viszonyított távolságától függ, azaz hogy egy a globális PPE-vel azonos tagmondatban lévő tagadás erősebb degradációt, míg egy nem lokális tagadás gyengébb degradációt vált ki. Amennyiben ez így van, akkor ez magyarázhatná az *egy* közepes elfogadhatóságát a NEM LOKÁLIS kondícióban.

Egy alternatív, szintén az *egy* névelő PPE-státuszával potenciálisan összefüggő magyarázatlétezés az *egy* által bevezetett határozatlan főnévi kifejezések lehetséges specifikusságával függ össze. Amint tanulmányunk 1. részében bemutattuk, GIANNAKIDOU (2011) a hangsúlyosan ejtett angol *some* névelővel kapcsolatban amellet érvel, hogy PPE-szerű viselkedése az általa bevezetett főnévi szintagmák referencialitási tulajdonságaival magyarázható: feltételezése szerint ezek a főnévi szintagmák kötelezően referenciálisak, illetve specifikusak, ezzel szemben az azonos tagmondatban megjelenő tagadás hatókörében olvasatuk nemspecifikus lenne. Amennyiben az *egy* által bevetett határozatlan főnévi kifejezések, ha nem is kötelezően, de elsődleges, preferált értelmezésük szerint specifikusak, ez magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért kapott a NEM LOKÁLIS EGY kondíció az elvártnál alacsonyabb elfogadhatósági értéket.¹⁵ Az ebben a kondícióban használt parafrázisok – mint például az alább (28)-ként megismételt (17) –

¹⁵ Hogy ezt a feltételezetten elsődleges specifikus értelmezést milyen jelentéstani tényezők írhatják felül, terjedelmi okokból itt nyitva kell hagynunk. Azt bizonyosan kizárhatjuk, hogy az *egy* által bevezetett főnévi kifejezések kötelezően specifikusak lennének, hiszen számos szemantikai kontextusban egyértelműen nemspecifikus olvasatúak (pl. létrehozást kifejező igék tárgyaként).

ugyanis a szűk hatókörű nonspecifikus olvasathoz állnak közel. Ha egy résztvevő számára a stimulusmondatbeli tárgy specifikus olvasatú, akkor emiatt ítéltetett úgy, hogy a stimulusmondat nem fejezi ki tökéletesen a parafrázis tartalmát.

(28) Parafrázis – NEM LOKÁLIS EGY: *Nem hiszem, hogy a javítás során a szerelő akár egy alkatrészt is kicserélt.*

Felmerül egy további, a stimulusmondatok és a parafrázisok szinonimiáját érintő megfontolás is, amely magyarázatul szolgálhat a NEM LOKÁLIS EGY kondíció csökkent elfogadhatóságára. A (28) típusú parafrázisokban szereplő *akár* + *egy* + főnév + *is* alakú szintagmákban az *akár* ugyanis egyfajta skaláris fókuszpartikulaként fogható fel, amennyiben egy (valószínűség szerint felállított) skálán rendezett releváns propozicionális alternatívák halmazát feltételezi (ABRUSÁN 2007). Az *akár ... is* kifejezések potenciálisan többértelműek aszerint, hogy az *akár* mint fókuszpartikula melyik összetevővel mint fókusszal van asszociálva: az általa és az *is* által közrefogott teljes összetevővel vagy annak egy részösszetevőjével (és utóbbi esetben melyikkel). Ennek megfelelően (28) egyik lehetséges jelentése szerint a különböző propozicionális alternatívákért felelős fókusz maga az *egy alkatrész* kifejezés – e kifejezés denotátumának releváns alternatívái lehetnek a gumiabroncsok vagy a szélvédő. Egy másik lehetséges értelmezésben a fókusz az *egy* szó, mely esetben az *egy* számnévi jelentésben értelmeződik – ez esetben az alternatívák különböző mennyiségek: kettő (alkatrész), három (alkatrész), négy (alkatrész) stb. Ha egy kísérleti résztvevő az utóbbi típusú jelentést tulajdonítja a NEM LOKÁLIS EGY kondícióban a parafrázisnak, akkor amennyiben ez alapján a parafrázis és a stimulusmondat a számára nem tekintendők szinonimnak, akkor a stimulusmondatot mint a parafrázis jelentésének kifejezőjét joggal ítéltette alacsonyabb elfogadhatóságúnak.

Ebből kiindulva elképzelhető tehát, hogy az *egy* NEM LOKÁLIS kondíciójában a parafrázis és a stimulusmondat alternatíváinak az *egy* esetleges számnévi értelmezéséből fakadó különbsége eredményezhette a kondíció csökkent elfogadhatósági értékét. Miután a NEM LOKÁLIS kondíciókban a parafrázisnak ez a típusú, a fókusz kiterjedéséből adódó potenciális többértelműsége a másik két vizsgált PPE esetén nem állt fenn, ez a megközelítés egyúttal azt is magyarázná, hogy a szóban forgó hatás miért csak az *egy* esetében csökkenthette a NEM LOKÁLIS mondatok elfogadhatóságát. Bár teljes egészében kizárni nem tudjuk az itt vázolt eshetőséget, a jó kontroll (JK) stimulusok eredményei alapján mégsem tartjuk valószínűnek. A jó kontrollokban használt, lent megismételt (21) típusú parafrázisokat ugyanis az *akár ... is* kifejezésekéhez hasonló, a fókusz kiterjedéséből fakadó potenciális többértelműség jellemzi: (21)-ben a fókusz lehet a teljes tárgy (*kék tollat*) vagy annak egy része (pl. a *kék* jelző). Emellett a szinonímia ezen stimulustípus esetében egy további, független tényezőnek köszönhetően kevésbé is teljes, mint a kritikus stimulusok esetében: a (20) típusú stimulusmondatokban a határozatlan névelő szemantikailag egyes számúvá teszi a tárgyat, míg a (21)-féle parafrázisokban a névelő hiánya miatt a tárgy szemantikailag számsemleges (FARKAS–SWART 2003).

(20) JK: *Azt hiszem, hogy Klári keres egy kék tollat.*

(21) Parafrázis – JK: *Azt hiszem, hogy Klári kék tollat keres.*

Amint láttuk, e két tényező még együttesen sem rontotta le a JK stimulusok elfogadhatóságát (átlagos ítélet: 4,84). Ebből arra következtetünk, hogy a résztvevők a kísérlet céljainak megfelelően értelmezték a feladatot, és a „jóindulat elvét” követve magas értékelést adtak mindazoknak a stimulusoknak, amelyek esetében lehetséges volt a stimulusmondatot a parafrázisokéval lényegileg azonos igazságfeltételekkel értelmezni. Ez a következtetés azonban valószínűtlenné teszi, hogy a NEM LOKÁLIS EGY kondíció esetében (szöges ellentétben a JK stimulusokkal) a fókusz kiterjedésének kétértelműsége lenne felelős a viszonylagosan csökkent elfogadhatóságért.

Természetesen nem zárjuk ki, hogy a NEM LOKÁLIS EGY kondíció mondatainak a vártnál alacsonyabb elfogadhatóságához a fent említetteken kívül más okok is hozzájárulhattak (pl. az azonos igazságfeltételekkel rendelkező alternatív mondatformák elérhetősége). Hogy mindezek közül melyek játszottak a valóságban szerepet, csak további empirikus kutatások által megválaszolható kérdés, melyet itt nyitva hagyunk.

Végezetül érdemes megemlítenünk kísérletünk néhány potenciális korlátját is. Közülük épp az egy imént tárgyalt, a NEM LOKÁLIS kondícióban vártnál alacsonyabb értékelését említhetjük elsőként, ami miatt ezt a kondíciót nem tekinthetjük a diszjunkció viselkedésének felmérése szempontjából megfelelő összehasonlítási alapnak. Miután azonban a másik „klasszikus” PPE, a *vala*-névmás a NEM LOKÁLIS kondícióban az elvártan megfelelően viselkedett, a NEM LOKÁLIS VALAKI kondíció kísérletünkben megfelelő összehasonítási alapot jelentett mind a NEM LOKÁLIS VAGY kondícióval történő összevetéshez, mind pedig a LOKÁLIS és NEM LOKÁLIS kondíciók közötti különbség mértékének értékeléséhez.

Kísérletünk korlátjának tekinthető, hogy stimulusainkat írásban mutattuk be. Ez különösen annak fényében nem elhanyagolható körülmény, hogy a *vagy*-ról SURÁNYI–GULÁS (2022) megmutatta, hogy a mondatprozódia hatással lehet a jelen kísérlet LOKÁLIS VAGY kondíciójában használt SZD logikai hatóköri célértelmezés elérhetőségére. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a mondatprozódia ezen hatása azonban nem olyan méretű, ami jelentősen módosíthatta volna a kapott eredményeket: SURÁNYI–GULÁS prozódiai kísérletének résztvevői az SZD értelmezésnek kedvezőbb prozódia mellett 45%-ban, a számára kedvezőtlenebb prozódia mellett pedig 22%-ban fogadták el az SZD olvasatot. A LOKÁLIS VAGY kondícióban kapott elfogadhatósági ítéletek átlaga arra enged következtetni, hogy a résztvevők a stimulusmondatokhoz nem a vizsgált olvasat számára kedvezőtlen implicit prozódiát rendelték, hanem inkább a számára kedvezőbbet.¹⁶ Ez egybehangzik azzal – a fent említett „jóindulat elvéből” következő – tapasztalattal, hogy egyes logikai hatókörértelmezést igénylő kísérleti feladatokban a résztvevők az adott kísérleti mondatnak azt a szerkezetet és jelentést igyekeznek tulajdonítani, amely legjobban megfelel a célértelmezésnek (pl. GUALMINI et al. 2008). Ennek az érvényesülését az is segítette kísérletünkben, hogy a kísérleti stimulusok be-

¹⁶ Az (implicit) prozódia szerepéről az olvasott mondatok értelmezésében lásd például FRAZIER és GIBSON (2005) tanulmánygyűjteményét.

mutatása során előbb jelent meg a célértelmezést kódoló parafrázis, és csak ezt követően az értelmezendő mondat.

Az írásban történő bemutatást elsősorban az összetett stimulusmondatok és parafrázisok összevetésének megkönnyítése indokolta. Ennek kapcsán érdemes kitérnünk egyik anonim bírálónk felvetésére, mely szerint nem kizárható, hogy a LOKÁLIS VAGY kondíciónak a másik két PPE LOKÁLIS kondíciójához viszonyított magasabb elfogadhatóságáért teljes egészében a kísérletben alkalmazott, összetett logikai jelentéseket magában foglaló értelmezési feladat általános nehézsége tehető felelőssé. Ezt a hatást két további segédhipotézis mellett tartjuk csak elképzelhetőnek. (i) Ahhoz, hogy a feladat feltételezett általános nehézsége ilyen mértékben szelektíven javítsa a LOKÁLIS VAGY kondíció elfogadását, azzal a hipotézissel kellene éljünk, hogy a tagadás hatókörében álló *vagy*-ot tartalmazó propozíciók szemantikai feldolgozásának nehézsége olyan mértékben haladta meg a másik két PPE LOKÁLIS kondíciójának feldolgozási nehézségét, hogy ennek eredményeként a résztvevők a LOKÁLIS VAGY kondíció stimulusmondataihoz nem, vagy csak extrém feldolgozási nehézség árán tudtak bármilyen értelmezést társítani. A hozzárendelt értelmezés hiánya vagy az extrém mondatfeldolgozási nehézségnek és a parafrázissal történő összehasonlításnak a szélsőségesen magas együttes erőforrásigénye azt eredményezte, hogy a résztvevők a stimulusmondat és a parafrázis jelentésének összehasonlítását nem tudták elvégezni. (ii) Ha a résztvevők a stimulusmondat és a parafrázis jelentését nem tudták összehasonlítani, akkor a stimulusmondatot a parafrázis szinonimájának fogadták el.

Bár kategorikusan kizárni nem tudjuk sem (i)-et, sem (ii)-t, számunkra mindkét szükséges segédhipotézis kérdésesnek tűnik. (i) A tagadás hatókörében álló diszjunkció szemantikai szempontból kétségkívül komplexebb a másik két, tagadott egzisztenciális NP-t tartalmazó mondat típustól, ugyanakkor a következő megfontolások alapján nem látszik reálisnak azt feltételezni, hogy ez a szemantikai komplexitás szélsőséges mértékű megterhelést jelentene az összehasonlítási feladat elvégzése során, vagy akár a feldolgozás összeomlásához vezetne. Egyrészt – amint arra már fentebb utaltunk – a feldolgozást segítette, hogy a stimulusok írásban lettek bemutatva, és a feladat elvégzéséhez nem kapcsolódott időkorlát. Szintén a feladat könnyítését célozta, hogy a résztvevők mindig a megcélzott értelmezést kifejező, egyértelmű parafrázist látták és olvashatták el előbb, és csak ez után jelent meg az értelmezendő stimulusmondat. Másrészt a –PPE diszjunkciójú nyelvekben a diszjunkciót a tagadás közvetlen hatókörében tartalmazó mondatok (mint pl. a korábban említett (1)-es angol mondat) nem tekinthetők szemantikailag különösebben jelöltnak (sőt, ezekben a nyelvekben épp ez az SZD olvasat tűnik elsődlegesnek a TD olvasathoz képest; pl. GEÇKIN et al. 2018; PAGLIARINI et al. 2022). Harmadrészt a kísérletünkben szereplő, a tagadott diszjunkcióhoz hasonlóan szemantikailag komplex rossz töltelékstimulusok (RT) alacsony elfogadhatósági értéke (1,81) azt mutatja, hogy a résztvevők elérték és össze tudták vetni a szintén magas szemantikai komplexitású (kontrasztív topikként szereplő, fordított hatókörű univerzális kvantort, tagadást és skaláris fókuszpartikulát is tartalmazó) stimulusmondatok jelentését az – RT mondatok esetében nem szinonim – parafrázisok jelentésével (vö. (26)).

(ii) Ha egy szemantikai ítéletet kérő kísérleti feladatban a résztvevők a kognitív megterhelés mértéke miatt nem érik el megfelelően a feladat elvégzéséhez szükséges szemantikai reprezentációkat, nem feltétlenül fognak az egyik válaszlehetőség (esetünkben: a magas pontszámok) irányába tendálni. Ilyen esetekben sokkal jellemzőbb a válaszadás véletlenszerűsége. Ebből kiindulva, ha a LOKÁLIS VAGY kondícióban a résztvevők nem tudták volna a stimulusmondatok jelentését a parafrázisokéval összevetni, akkor sokkal inkább várnánk véletlenszerű értékelési mintázatot és ebből következően közepes átlagértéket. Hogy véletlenszerű-e egy ilyen esetben a válaszadás, azt nagyban befolyásolja az adott kísérleti feladat is. Mivel a jelen kísérletben a résztvevők feladata annak megítélése volt, hogy mennyire könnyen értelmezhető a stimulusmondat az előtte bemutatott parafrázisnak megfelelően, ezért esetünkben maga a feladat épp a szinonimának történő elfogadás ellen, az elutasítás irányában hathatott: ha a résztvevőknek kiugró nehézséget okozott volna a LOKÁLIS VAGY stimulusmondatok értelmezése, akkor részükről a feladatnak megfelelő válasz az alacsony pontszám lett volna. Az alacsony pontszám fejezte volna ki ugyanis, hogy az adott stimulusmondat nehezen értelmezhető a parafrázis szerint.

Bár a LOKÁLIS VAGY kondícióban kapott eredményt nem tartjuk a feladat általános nehézségével és az adott kondíció stimulusmondatainak logikai komplexitásával magyarázhatónak, ezzel együtt nem kétséges, hogy a stimulusokban szereplő mondatok összetettsége miatt a kísérleti feladat a résztvevőktől mindvégig kellő figyelmet kívánt meg; az eredményekben megnyilvánuló zaj egy része feltételezhetően ebből származik. Az eredmények elemzése során éppen ebből a megfontolásból végeztük el a résztvevők szűrését is: az egyértelműen magasnak, illetve alacsonynak várt elfogadhatóságú, nem kritikus stimulusok elvárttal ellentétes megítélése alapján – a 2.3. rész elején leírt módon – kizártuk a nem megfelelően figyelmesnek feltételezhető résztvevőket.

A feladat a metanyelvi jellege miatt bizonyos fokú nyelvi tudatosságot is igényelt a résztvevőktől. Annak érdekében, hogy jobban feltárható legyen a kísérleti módszernek az eredményekre gyakorolt hatása, a jövőben érdemes lenne a három, általunk összehasonlított pozitív polaritású elem tagadás hatókörében mutatott viselkedését az általunk alkalmazottól eltérő kísérletes módszerekkel is vizsgálni. Egy erre alkalmas bevett kísérleti feladattípus például a megcélzott igazságfeltételes jelentést képi ábrázolás útján mutatja be, és a résztvevőktől ez alapján kéri a képre vonatkozó stimulusmondat igazságának megítélését. Egy másik elterjedt feladatban a stimulusmondat egy a megcélzott igazságfeltételes jelentést bemutató szöveges előzmény után, annak folytatásaként jelenik meg, a résztvevők által adott válaszok pedig az előzmény és a folytatás illeszkedésének mértékét tükrözik. Bár ezeknek a feladattípusoknak szintén megvannak a saját korlátaik, – a konkrét implementáció függvényében – nem feltétlenül várnak metanyelvi ítéletet, és az általunk használt feladatnál potenciálisan kisebb feldolgozási kapacitást és kevesebb nyelvi tudatosságot is igényelhetnek.

4. Összefoglalás és következtetések. Tanulmányunk célja a magyar diszjunkció potenciális PPE-státuszának kísérletes módszerekkel történő vizsgálata volt.

Ennek érdekében a magyar diszjunkciót kifejező lexikai elemet, a *vagy*-ot a korábbi szakirodalom által a PPE-k közé sorolt *egy* határozatlan névelővel és a *vala*-névmással hasonlítottuk össze. Mivel ez utóbbi, általunk „klasszikus” PPE-knek nevezett elemek kísérletes vizsgálata nemcsak a magyar, de a nemzetközi szakirodalomban is alultanulmányozott témának számít, tanulmányunk két fő kérdése közül az első arra vonatkozott, hogy (i) vajon a „klasszikus” PPE-k valóban a PPE-ktől elvárt módon viselkednek-e, azaz ténylegesen alacsony elfogadhatóságúak-e lokális tagadás közvetlen hatókörében értelmezve. Az erre a kérdésre kapott igenlő válasz függvényében tanulmányunk második fő kérdése pedig az volt, hogy (ii) a *vagy* viselkedése megegyezik-e a vizsgált „klasszikus” PPE-kével.

Összességében az (i)-es kutatási kérdésünkre pozitív válasz adható, amennyiben mindkét, általunk vizsgált „klasszikus” PPE többnyire a PPE-ktől elvárhatónak megfelelően viselkedett. Közülük a *vala*-névmás mutatta a prototipikusabb PPE mintázatot, amennyiben a hozzá képest fölérendelt tagmondatban elhelyezkedő tagadás hatókörében értelmezett *vala*-névmás relatíve magas elfogadhatósága és a tagadás lokális hatókörében értelmezett *vala*-névmás alacsony értékelései között nagy méretű különbséget látunk. Ezen felül a *vala*-névmást és a tagadást egyazon lokális tartományon belül tartalmazó mondatok szintén nagy mértékben különböztek kísérletünk grammatikus kontrollstimulusaitól.

Az *egy* is többnyire a PPE-ktől elvárt módon viselkedett. Egyrészt a *vala*-névmáshoz hasonlóan az *egy*-nél is megfigyelhetjük a tagadás *egy*-hez viszonyított lokalitásának különbségéből származó megfelelő (bár a *vala*-névmás esetében látottnál kisebb: közepes) méretű különbségét. Másrészt a lokális tagadás hatókörében értelmezett *egy* elfogadhatósága az elvártaknak megfelelően nagy hatásméretű különbséget mutatott grammatikus kontrollmondatainkhoz képest.

Mindkét „klasszikus” PPE esetében azt találtuk, hogy lokális tagadás hatókörében való megjelenésük nem eredményezett teljesen ugyanolyan alacsony elfogadhatósági értékeket, mint kísérletünk (az adott jelentés mellett) agrammatikusnak tekinthető kontrollmondatai. Miután azonban az esetükben kimutatott elfogadhatósági szint is kellően alacsony volt, és miután általában a grammatikailag nem engedélyezett jelentések elfogadhatósága között akár jelentős eltérések is lehetségesek, ez önmagában nem jelent ellenérvet sem a *vala*-névmás, sem az *egy* névelő PPE-ként való kategorizációja ellen.

A nem lokális tagadás hatókörében értelmezett *egy*-nek a vártnál alacsonyabb, közepes elfogadhatósága fontos adalékkal árnyalja az *egy*-ről mint PPE-ről alkotott képet: az *egy* viselkedése a *vala*-névmáshoz hasonlítva e tekintetben kevésbé prototipikus. Annak okairól, hogy a határozatlan névelő miért csökkent elfogadhatóságú nem lokális tagadás hatókörében, és hogy ez az elfogadhatóság miért különbözik mégis közepes hatásmérettel a lokális tagadás hatókörében álló *egy* elfogadhatóságától, tanulmányunkban csak néhány magyarázatlehetőséget villantottunk fel – ez a kérdés további kutatások tárgya kell, hogy legyen.

A három vizsgált potenciális PPE közül egyértelműen a *vagy* mutatja a legnehezebben modellezhető elfogadhatósági mintázatot. Viselkedése annyiban PPE-szerű, hogy egyrészt a PPE-ktől elvárt közepes mértékű, a tagadásnak a *vagy*-hoz viszonyított „távolságától” függő különbség a *vagy* esetében is kimutatható, más-

részt a *vagy*-ot és a tagadást egyazon lokális tartományban tartalmazó stimulusok elfogadhatósága nagy mértékben különbözött a grammatikailag engedélyezett céljelentéssel szereplő kontrollmondataink értékelésétől. Ugyanakkor azonban a *vagy* lokális tagadás alatti elfogadhatósága a „klasszikus” PPE-kétől merőben különböző. Ez az elfogadhatósági szint pozitív irányban nagyon nagy mértékben eltért kísérletünk grammatikailag nem engedélyezett céljelentéssel szereplő kontrollmondatainak értékeléseitől, valamint nagy mértékben eltért az összehasonlítási alapként szolgáló másik két, lokális tagadás hatókörében értelmezett PPE, az *egy* és a *vala*-névmások elfogadhatóságától is. Ez alapján azt mondhatjuk, válaszolva a (ii)-es kutatási kérdésünkre, hogy a *vagy* csak részben viselkedik a „klasszikus” PPE-kkel azonos – és így a szakirodalom alapján elvárt – módon, részben azonban eltér ettől az elvárt mintázattól.

Tanulmányunknak nem volt célja a magyar diszjunkció itt kimutatott kevert, részben PPE-szerű, részben a klasszikus PPE mintázattól eltérő viselkedésének magyarázata. Ezzel együtt zárasként érdemes megjegyeznünk, hogy azt két irányból is megpróbálhatjuk hozzáilleszteni a PPE-kről az 1. részben bemutatott képhez. Egyrészt könnyen lehetséges, hogy szintaktikai kategóriájuk és felépítésük mellett a PPE-k heterogenitása nemcsak abban áll, hogy milyen anti-engedélyezőkre és milyen lokalitási feltételekre érzékenyek, hanem abban is, hogy a tiltott környezetben történő megjelenésük milyen mértékű degradációt vált ki, és ebben az értelemben a PPE-státusz nem bináris jellegű, hanem fokozatbeli tulajdonság. Ehhez hasonló álláspontot fogalmaznak meg a diszjunkció nyelvközi összehasonlítása alapján LUNGU és munkatársai (2021), akik arra jutnak, hogy a diszjunkciónak megfelelő lexikai elem az általuk vizsgált mind a négy nyelvben PPE-szerű viselkedést mutat, de nem egyforma mértékben. Ha ugyanazt a jelentést hordozó elem más-más nyelvben eltérő mértékben viselkedhet PPE-ként, akkor könnyen elképzelhető, hogy eltérő típusú elemek szintén más-más mértékben mutassanak PPE-szerű viselkedési mintázatot. Ebben – a PPE-státusz természetének fokozatosságát tételező – megközelítésben az adott elemek PPE-szerű viselkedése közti eltéréseket olyan, a legszűkebb értelemben vett nyelvi rendszeren kívüli tényezők között kell keressük, mint a – szintén fokozatos természetű – gyakoriság, illetve a konvencionalizáltság mértéke.

Másfelől a *vagy* általunk talált kevert, és a két „klasszikus” PPE-étől eltérő mintázata összeegyeztethető azzal a nézettel is, amely szerint a PPE-szerű viselkedés mögött a PPE-k egyes csoportjai esetében más-más kiváltó ok állhat (mely a határozatlan főnévi kifejezések esetén a referencialitással, egyes mondathatározók esetében a veridikalitással, a diszjunkció esetében pedig a skalaritással függhet össze, vö. 1. rész). Ebben az esetben a PPE-státusz csupán egy hasonlóan, de távolról sem azonosan viselkedő elemek halmazának megjelölésére használt leíró címkeként értékelhető. Amennyiben így van, akkor a lokális anti-engedélyező hatókörében megjelenő PPE-k közötti esetleges degradáltságbeli eltérések magyarázatát elsődlegesen a tilalmat kiváltó egyes mögöttes tényezők közötti alapvető különbözőségben kereshetjük.

Kulcsszók: diszjunkció, pozitív polaritás, tagadás, logikai hatókör, magyar nyelv.

Hivatkozott irodalom

- ABRUSÁN, MÁRTA 2019. Even and free choice any in Hungarian. In: McNALLY, LOUISE – PUIG-WALDMÜLLER, ESTELA eds., *Proceedings of Sinn Und Bedeutung* 11. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona. 1–15. <https://doi.org/10.18148/sub/2007.v11i0.627>
- BOTT, OLIVER – RADÓ, JANINA 2007. Quantifying quantifier scope. A cross-methodological comparison. In: FEATHERSTON, SAM – STERNEFELD, WOLFGANG eds., *Roots. Linguistics in Search of its Evidential Base*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 53–74. <https://doi.org/10.1515/9783110198621.53>
- COHEN, JACOB 1988. *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. 2. kiadás. Erlbaum, Hillsdale.
- CHIERCHIA, GENNARO 2004. Scalar implicatures, polarity phenomena, and the syntax/pragmatics interface. In: BELLETTI, ADRIANA ed., *Structures and Beyond. The Cartography of Syntactic Structures* 3. Oxford Academic, New York. 39–103. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195171976.003.0003>
- CHIERCHIA, GENNARO 2013. *Logic in Grammar. Polarity, free choice, and intervention*. Oxford University Press, Oxford.
- CRAIN, STEPHEN 2012. *The Emergence of Meaning*. Cambridge Studies in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511842863>
- DOBROVIE-SORIN, CARMEN 2021. Negation, *des*-indefinites in French and bare nouns across languages. In: ISHANE, TABEA ed., *Disentangling Bare Nouns and Nominals Introduced by a Partitive Article*. Brill, Leiden. 187–226. <https://doi.org/10.1163/9789004437500>
- DRENHAUS, HEINER – FRISCH, STEFAN – SADDY, DOUGLAS 2005. Processing Negative Polarity Items. When negation comes through the backdoor. In: KEPSEK, STEPHAN – REIS, MARGA ed., *Linguistic Evidence. Empirical, theoretical and computational perspectives*. De Gruyter Mouton, Berlin. 145–163.
- É. KISS, KATALIN 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge Syntax Guides. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511755088>
- ERNST, THOMAS 2008. *Speaker oriented adverbs*. Kézirat. UMass Dartmouth College, Amherst.
- FÄLÄUS, ANAMARIA 2018. Positive polarity indefinites? On how (not) to identify them. An exhaustification-based perspective. *Linguistics* 56: 301–331. <https://doi.org/10.1515/ling-2017-0042>
- FARKAS, DONKA F. – SWART, HENRIËTTE DE 2003. *The Semantics of Incorporation. From argument structure to discourse transparency*. Center for the Study of Language and Information Publications, Stanford.
- FOX, JOHN – WEISBERG, SANFORD 2019. *An R Companion to Applied Regression*. 3. kiadás. Sage, Thousand Oaks. <http://socialsciences.mcmaster.ca/jfox/Books/Companion>
- FRAZIER, LYNN – GIBSON, EDWARD eds. 2005. *Explicit and Implicit Prosody in Sentence Processing. Studies in honor of Janet Dean Fodor*. Springer, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-12961-7>
- GAO, NA – THORNTON, ROSALIND – ZHOU, PENG – CRAIN, STEPHEN 2018. Differences in scope assignments for child and adult speakers of Mandarin. *Journal of Psycholinguistic Research* 47: 1219–1241. <https://doi.org/10.1007/s10936-018-9557-8>

- GEÇKIN, VASFIYE – THORNTON, ROSALIND – CRAIN, STEPHEN 2018. Children's interpretation of disjunction in negative sentences. A comparison of Turkish and German. *Language Acquisition* 25: 197–212. <https://doi.org/10.1080/10489223.2017.1280796>
- GIANNAKIDOU, ANASTASIA 2006. Only, emotive factive verbs, and the dual nature of polarity dependency. *Language* 82: 575–603.
- GIANNAKIDOU, ANASTASIA 2011. Positive polarity items and negative polarity items: variation, licensing, and compositionality. In: MAIENBORN, CLAUDIA – HEUSINGER, KLAUS VON – PORTNER, PAUL eds., *Semantics. An International Handbook of Natural Language Meaning*. De Gruyter Mouton, Berlin. 1660–1712.
- GORO, TAKUYA 2004. Japanese disjunction and the locality of positive polarity. Előadás. Georgetown University Round Table.
- GORO, TAKUYA 2007. *Language-specific Constraints on Scope Interpretation in First Language Acquisition*. Doktori értekezés. University of Maryland, College Park.
- GORO, TAKUYA – AKIBA, SACHIE 2004a. Japanese disjunction and the acquisition of positive polarity. In: OTSU, YUKIO ed., *Proceedings of the 5th Tokyo Conference on Psycholinguistics*. Hitsui Shobo, Tokyo. 137–162.
- GORO, TAKUYA – AKIBA, SACHIE 2004b. The acquisition of disjunction and positive polarity in Japanese. In: CHAND, VINEETA – KELLEHER, ANN – RODRÍGUEZ, ANGELO J. – SCHMEISER, BENJAMIN eds., *WCCFL 23. Proceedings of the 23rd West Coast Conference on Formal Linguistics*. Cascadia Press, Somerville. 251–264.
- GUALMINI, ANDREA – HULSEY, SARAH – HACQUARD, VALENTINE – FOX, DANNY 2008. The Question–Answer Requirement for scope assignment. *Natural Language Semantics* 16: 205–237.
- HOEKSEMA, JACK 2010. Negative and positive polarity items. An investigation of the interplay of lexical meaning and global conditions on expression. In: HORN, LAURENCE R. ed., *The Expression of Negation*. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 187–224. <https://doi.org/10.1515/9783110219302.187>
- HOEKSEMA, JACK 2018. Positive polarity predicates. *Linguistics* 56: 361–400. <https://doi.org/10.1515/ling-2017-0039>
- HOMER, VINCENT – BHATT, RAJESH 2019. Licensing of PPI indefinites. Movement or pseudoscope? *Natural Language Semantics* 27: 279–321. <https://doi.org/10.1007/s11050-019-09155-6>
- ISRAEL, MICHAEL 1996. Polarity sensitivity as lexical semantics. *Linguistics and Philosophy* 19: 619–666.
- JESPersen, OTTO 1909–1949. *A Modern English Grammar on Historical Principles*. George, Allen, and Unwin Ltd., London.
- JING, CHUN-YUAN 2008. *Pragmatic Computation in Language Acquisition. Evidence from Disjunction and Conjunction in Negative Context*. Doktori értekezés. University of Maryland, College Park.
- JING, CHUN-YUAN – CRAIN, STEPHEN – HSU, CHING-FEN 2005. The interpretation of focus in Chinese. Child vs. adult language. In: OTSU, YUKIO ed., *Proceedings of the 6th Tokyo Conference on Psycholinguistics*. Hituzi Publishing Company, Tokyo. 165–190.
- KELLEY, KEN 2007. Methods for the Behavioral, Educational, and Social Sciences. An R package. *Behavior Research Methods* 39: 979–984. <https://doi.org/10.3758/BF03192993>

- KRIFKA, MANFRED 2011. Varieties of semantic evidence. In: MAIENBORN, CLAUDIA – HEUSINGER, KLAUS VON – PORTNER, PAUL ed., *Semantics. An international handbook of natural language meaning*. De Gruyter Mouton, Berlin. 242–267.
- LADUSAW, WILLIAM A. 1980. *Polarity Sensitivity as Inherent Scope Relations*. Doktori értekezés. University of Texas, Austin.
- LARRALDE, CÉCILE – KONRADT, ALINA – SZENDRŐI, KRISZTA ESZTER 2021. Information structure and scope interactions. Disjunction wide scope induced by focus. *Frontiers in Communication* 5: 595799. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2020.595799>
- LENTH, RUSSELL V. 2016. Least-Squares Means. The R package lsmeans. *Journal of Statistical Software* 69: 1–33. <https://doi.org/10.18637/jss.v069.i01>
- LIU, CHIN-TING JIMBO – CHEN, LI-MEI 2017. Processing conjunctive entailment of disjunction. *Language and Linguistics* 18: 269–295. <https://doi.org/10.1075/lali.18.2.05liu>
- LIU, MINGYA – SOEHN, JAN-PHILIPP 2009. An empirical perspective on positive polarity items in German. In: WINKLER, SUSANNE – FEATHERSTON, SAM eds., *The Fruits of Empirical Linguistics. Vol. 2. Product*. De Gruyter Mouton, Berlin. 197–216. <https://doi.org/10.1515/9783110216158.197>
- LUNGU, OANA – FĂLĂUȘ, ANAMARIA – PANZERI, FRANCESCA 2021. Disjunction in negative contexts. A cross-linguistic experimental study. *Journal of Semantics* 38: 221–247. <https://doi.org/10.1093/jos/ffab002>
- MAYER, ERIKA – WURMBRAND, SUSANNE – SPROUSE, JON 2019. An experimental investigation of NPI licensing under DE flip-flop. In: HUCKLEBRIDGE, SHERRY – NELSON, MAX eds., *Proceedings of the North Eastern Linguistics Society* 48. University of Massachusetts, Amherst. 177–186.
- MEADE, ADAM W. – CRAIG, S. BARTHOLOMEW 2012. Identifying careless responses in survey data. *Psychological Methods* 17: 437–455. <https://doi.org/10.1037/a0028085>
- NICOLAE, ANDREEA CRISTINA 2017. Deriving the positive polarity behavior of plain disjunction. *Semantics and Pragmatics* 10/5: 1–24. <https://doi.org/10.3765/sp.10.5>
- NILSEN, ØYSTEIN 2003. *Eliminating Positions*. Doktori értekezés. University of Utrecht.
- PAGLIARINI, ELENA – LUNGU, OANA – HOUT, ANGELIEK VAN – PINTÉR, LILLA – SURÁNYI, BALÁZS – CRAIN, STEPHEN – GUASTI, MARIA TERESA 2022. How adults and children interpret disjunction under negation in Dutch, French, Hungarian and Italian. A cross-linguistic comparison. *Language Learning and Development* 18: 97–122. <https://doi.org/10.1080/15475441.2021.1941966>
- PAGLIARINI, ELENA – CRAIN, STEPHEN – GUASTI, MARIA TERESA 2018. The compositionality of logical connectives in child Italian. *Journal of Psycholinguistic Research* 47: 1243–1277. <https://doi.org/10.1007/s10936-018-9596-1>
- R CORE TEAM 2022. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna. <https://www.R-project.org>.
- SAILER, MANFRED – RICHTER, FRANK 2002. Not for love or money. Collocations! In: JÄGER, GERHARD – MONACHESI, PAOLA – PENN, GERALD – WINTNER, SHULY eds., *Proceedings of Formal Grammar* 7. CSLI, Stanford. 149–160.
- SCHAEBBICKE, KATHARINA – SEELIGER, HEIKO – REPP, SOPHIE 2021. The diverse landscape of negative polarity items. On the use of German NPIs as experimental diagnostics. *Journal of Psycholinguistic Research* 50: 1461–1486. <https://doi.org/10.1007%2Fs10936-021-09793-0>

- SPECTOR, BENJAMIN 2014. Global positive polarity items and obligatory exhaustivity. *Semantics and Pragmatics* 7/11: 1–61. <https://doi.org/10.3765/sp.7.11>
- SPROUSE, JON 2011. A validation of Amazon Mechanical Turk for the collection of acceptability judgments in linguistic theory. *Behavior Research Methods* 43: 155–167. <https://doi.org/10.3758/s13428-010-0039-7>
- SURÁNYI BALÁZS – GULÁS MÁTÉ 2022. A diszjunkció mint Pozitív Polaritású Elem. A prozódia hatása a magyar diszjunktív tagadó mondatok értelmezésére. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9: 185–212. <https://doi.org/10.14232/JENY.2022.1.8>
- SZABOLCSI, ANNA 2002. Hungarian disjunctions and positive polarity. In: KENESEI, ISTVÁN – SIPTÁR, PÉTER eds., *Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest Conference*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 217–239.
- SZABOLCSI, ANNA 2004. Positive Polarity – Negative Polarity. *Natural Language & Linguistic Theory* 22: 409–452. <https://doi.org/10.1023/B:NALA.0000015791.00288.43>
- VAN DER Wouden, TON 1994. *Negative Contexts*. Doktori értekezés. University of Groningen.
- VERBUK, ANNA 2006. The acquisition of the Russian or. In: BAINBRIDGE, ERIN – AG-BAYANI, BRIAN eds., *Proceedings of the Thirty-fourth Western Conference on Linguistics*. Department of Linguistics, California State University, Fresno. 443–455.
- ZAMFÎRESCU, MIHAELA 2015. How different types of PPIs are licensed in Romanian. *Grazer Linguistische Studien* 83: 179–185.

Positive polarity items in Hungarian: *Vagy* ‘or’ and company

The focus of this study is the empirical investigation of the polarity sensitivity of *vagy*, the Hungarian function word expressing disjunction. The results of previous experimental literature regarding the presumed positive polarity sensitivity of disjunction-encoding elements in Hungarian and several other languages paint a somewhat contradictory picture. In our acceptability experiment we show that while two ‘classical’ positive polarity elements of the same subclass, namely indefinite noun phrases introduced by the singular indefinite article *egy* and indefinite *vala*-pronouns, are indeed more or less unacceptable in the logical scope of clause-mate sentential negation, the disjunction marker is merely of mildly reduced acceptability in the same setting. This result suggests that there is substantial heterogeneity in positive polarity sensitivity, which may correspond to inherent differences in the reasons for the polarity sensitivity of the individual elements.

Keywords: disjunction, positive polarity, negation, logical scope, Hungarian.

SURÁNYI BALÁZS – GULÁS MÁTÉ
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Az igekötős funkciócsoportok konstrukciós mintázatairól

(Az *el-* igekötős igék alapján)

2. rész*

2.4. Az igekötő és a potenciális alapigék konstrukciós mintázata. E típus sajátossága, hogy a szótó nem önálló lexéma (ezért azonosítja alapige nélkülüként a szakirodalom), az előző alponthan taglaltakkal ellentétben még szerkezetbe sem építhető, vagyis csupán „potenciális” igeként van jelen, amely az igesség általános paramétereivel (idő, személy, szám, ragozás) és – ha van ilyen – létező nominális tövének tartalmával van jelen. A mintázat reprezentációinak morfológiai arca színes: vannak köztük idegen eredetű alapigével rendelkezők, névszói tövel képzettek egyaránt: *elcsakliz*, *eltulajdonít* (bővebben 3.2.1. alponthan). Mint a séma mutatja, az igekötős ige vonzatai követik a prototipikus szemantikaiarculat-meghatározókéit, vagyis zömében alanyi, illetve tárgyi szereppel járó ragok.

$$\begin{array}{c} \text{igekötő} \\ \text{x jelentés} \end{array} + \begin{array}{c} \text{potenciális} \\ \text{alapige} \end{array} \rightarrow \begin{array}{c} \text{igekötős ige} \\ \text{x jelentés, y1,2,3 vonzat} \end{array}$$

Mint az elemzések mutatják majd, alacsony típusgyakoriságú, de termékeny mintázattípusnak mondható. Reprezentációi aspektuális jellemzőiket tekintve időbeli előzménnyel bíró eseményszerűségek végponthát megjelenítő eredményigék. A prototipikus tulajdonságjegyehtől még távolabb álló mintázattípus: példányai nem az igekötő és egy létező alapige találkozásának eredményei, aspektuális párokat így nem képeznek. A mintakövetés bizonyítéka ellenben, hogy az igekötős alak vonzataiban másolja a funkciócsalád prototipikus tömörüléseit.

2.5. Az igekötő és az egyedi metaforizációs konstrukciók mintázata. A típushoz tartozó példányok egyik sajátja az, hogy az alapigéik nem metaforikus és metaforikus jelentései között megfelelések húzódnak meg, azaz a metaforikus jelentés a lexikai típusjelentésből eredeztethető: *elsimítja a fal egyenetlenségeit – elsimítja a nézeteltéréseket; a páráth elhomályosul az üveg – az indulattól elhomályosul az elméje*. Aspektuális értelemben ellenben különbözőképpen viselkednek, mivel metaforikus jelentésben többnyire nem fordulnak elő cselekvés értékű szerkezetben: ? *János simítja a nézeteltéréseket; *motorjával egy pillanat alatt porzik*. (Az állapotváltozást kifejező család tagjainak aspektuális jegyeiről bővebben a 4. fejezetben.) Mondatba épülésük az adott funkciócsoport prototipikus tömörüléséhez illeszkedik, tehát összességében az alábbi sémával írható le:

$$\begin{array}{c} \text{igekötő} \\ \text{x jelentés} \end{array} + \begin{array}{c} \text{alapige} \\ \text{x metaforikus értelemben, y1,2,3 vonzat} \end{array} \rightarrow \begin{array}{c} \text{igekötős ige} \\ \text{x metaforikus jelentés, y1,2,3 vonzat} \end{array}$$

* A tanulmány első részét l. MNy. 2025: 53–60.

A konstrukciós típus termékeny mintázatúnak nevezhető azzal a megkötéssel, hogy nem jósolható meg, melyik alapszót tartja a beszélőközösség alkalmasnak a jövőben metaforikus használatra. Ugyanakkor az adott funkciócsoport prototipikus mintázatát kevésbé követi, hiszen egyértelműen csak a kimeneti jelentésben és a vonzatszerkezetet tekintve rokonítható vele.

3. A homogén szemantikai csoportok konstrukciós mintázatai a gyakorlatban. Ebben a fejezetben empirikus vizsgálataim eredményeivel támasztom alá az előbbieken az egyes konstrukciótípusokról és a reprezentációikról elmondottakat. Az 1. ábra funkciói közül az 1. és 5. valós távolodást jelölt, valamint A HIÁNY, A POZITÍV TULAJDONSÁGOK CSÖKKENÉSE TÁVOLODÁS képi sémára épülő csoportot emeltem ki. Kiválasztásukban a következő megfontolások játszottak szerepet: az irányjelentést őrző 1. család típuspéldányait tekintve a leggazdagabb, következőképpen jó összehasonlítási alapként szolgált arra, hogy a funkcióváltozások milyen hatással vannak a mintázatok arányának módosulására. Az 5., 'tulajdon elkerülése' funkció elemzését a mintázattípusok belső arányának megváltozása indokolta, A HIÁNY, A POZITÍV TULAJDONSÁGOK CSÖKKENÉSE TÁVOLODÁS funkciócsoportban azt kívántam végigkövetni, hogy a valós jelentések konstrukciós mintázatai hogyan módosulnak az egyik legabsztraktabb jelentésű, hagyományosan perfektív szereppel azonosított családban. A továbbiakban a mintázatok közül csak a meghatározóbbakat illusztrálok példákkal. (Az alsó indexek az azonos szó-tárbeli jelentésekre utalnak.)

3.1. Konstrukciós mintázatok az 1., 'távolodás' alapjelentésben. Az 1. funkció a trajektoroknak (grammatikai alanyoknak, tárgyoknak) a forráshelytől a célhelyhez történő (nagyreszt egyenes vonalú) térbeli távolodását, távolítást foglalja magába (kb. 400 jelentés). Az ide helyezhető igék elenyésző kivételtől eltekintve könnyen leírható, általánosítható, prototipikus kapcsolódási mintát alkotnak, az *el-* ugyanis eredeti irányjelölő szerepében szabályosan kötődik a vele kompatibilis dinamikus, mozgást, mozgatót, valamint irányulást jelentő alapigékhez.

A mintázat produktivitásáról elmondható, hogy az egyszerű alapigés konstrukciók nem termékenyek, mivel zárt igeosztályt képeznek. A funkciót azonban reprezentálják *-z(ik)* képzős, a tövükben a helyváltoztatás eszközt megadó származékok is (*elautózik, elmotorozik* stb.), amelyeknek családja az analógiás folyamatoknak (és a technikai fejlődésnek) köszönhetően egyre gazdagabbá válik: *elszörfözik, elhódeszkázik, elsnóbordozik, elquadozik* stb. A képző termékeny voltát KALIVODA ÁGNES korpuszalapú vizsgálata szintén alátámasztja: anyagában a képzett alapigék között a számszerűséget tekintve a *-z(ik)* az első helyet foglalja el, az igekötős igei hapaxok között a névszói bemenetű összes hapax 35,2 %-át teszi ki, az *el-* és igék között pedig a 4. helyen áll ((KALIVODA 2021: 60, 65).

Olyan alak, amelyben az alapige nem mozgást jelenít meg, vagyis nem szemantikaiarculat-meghatározó, legfeljebb kettő van, az *áll, ül* statikus állapotigék. Közös bennük, hogy vonzataik *hol?* kérdésre felelő határozói ragok, névutók: *az ablaknál áll/ül, az ablak mellett áll/ül* stb. Dinamikussá kétféleképpen lesznek: vagy a forrás-, vagy a célhelyet megnevező lativusi határozókkal, vagy az igekötővel és a vele együtt járó lativusi vonzatokkal: *az ablakhoz/ba áll/ül – eláll/elül az ablaktól.*

Nem prototipikus alapigés konstrukciót tucatnyit találtam, ami a funkciócsalád 3%-a: *elakaszt*₂, *elbocsát*_{1,2}, *elcsap*_{1ritk,3,6,7}, *elér*_{2,3,4,5,7,7}, *elhatol*, *elhelyez*_{1,2,4}, *elhúzódik*_{2,3,4}, *eljut*_{1,2,3,4tv}, *elkap*_{1,2}, *elköt*_{3,4ritk}, *eltesz*_{1,4}, *elvesz*_{1,2,8vall}, *elvet*₁.

Potenciális alapigés alak nincs, hacsak a ma már kevesek által ismert távolodást kifejező *ellábol* és a népnyelvi *eleblábol*, valamint az *eltökít*₂ ('eltesz') szavakat nem vesszük ide.

Egyedi metaforikus, metonimikus képződményből tízet tudtam rendeli a funkcióhoz, ami a típuspéldányok elenyésző (2,5) százaléka: *elbódul*_{2nép}, *+elfüstöl*_{1,3átv,biz}, *+elfüstölög*_{3átv,biz}, *elhúz*₇, *+elporzik*, *elpusztít*₃, *elpusztul*₃, *+elszelel*_{biz,gúny}, *+elviharzik*_{1,2,ritk,biz}, *+elzúg*₃.

A + jellel kiemelték a KÖVETKEZMÉNY A CSELEKVÉS HELYETT metonímiával azonosíthatók. A metaforizáció ritkább jelenléte ebben a funkciócsaládban érthető, mivel fő kiindulópontja és nem célhelye mind az egyedi metaforizációknak, annak kisebb csoportosulást eredményező változatainak (gondolok a HALÁL, ELMŰLÁS TÁVOLODÁS metafora mozgásigéire: *elköltözik*, *eltávozik*, *elmegy*), mind az igekötőben rejlő képisémakon alapuló fogalmi metaforáknak (l. az 1. ábra ehhez a funkcióhoz rendelt szaggatott celláit). Egyedi, az alapigék metaforizációjára épülő mintázatokról lévén szó, új jelentések létrejötte nem zárható ki, de nem jósolható meg, mely cselekvést, történést választja ki a nyelvhasználat a metaforikus megfeleltetés forrásául.

3.2. Konstrukciós mintázatok az 5., 'tulajdon elkerülése' funkcióban.

A csoport igéi attól függően, hogy a tulajdonoknak a forráshelytől vagy a célhelyhez való irányulása jelenítődik-e meg, két altípusra bonthatók. Az elsőként taglaltban (67 jelentés) a nagyrészt tranzitív igék alkotta szerkezetekben a grammatikai tárgyak a mozgást végző trajektorok, a célhely szerepét általában dativusi határozó, míg a forráshelyét az alanyok töltik be. Ez magyarázza, hogy némely esetben az *oda* helyettesítheti: *János elajándékozta/eligérte a kabátját a barátjának* – *odaajándékozta/odaigérte a kabátját a barátjának*. A dativusi rag különben telikus szituációt eredményez igekötő nélkül is: *barátjának ajándékozta a kabátját*. A család szemantikai arculatát megadó 16 tranzitív ige a tulajdonlótól való elkerülést fejezi ki: *ad*, *adogat*, *ajándékoz*, *árul*, *árúsít*, *fecsérel*, *cserél*, *herdál*, *kótyavetyél*, *költ*, *pazarol*, *pocsékol*, *tékozol*, *veszt*, *veszít*, *visz*. Zárt szemantikai osztályról lévén szó, nem produktív csoportosulás, az általuk alkotott szintaktikai szerkezetek jellemzője pedig az, hogy az alapige és az igekötős azonos vonzatokkal épül mondatba: *évekig tékozolta a vagyonát, végül eltékozolta*.

A részleges szemantikai érintkezéssel keletkezett igék típusgyakorisága magas (számuk 29) ebben a funkciócsoportban. Példányaik morfológiai felépítése kétféle lehet: abszolút tövükhöz, amely a pénz elköltésének körülményeit, módját, eszközét, helyét nevezi meg, -z(ik) képző járul: *elcukrázsdáz*, *elcigarettáz*, *elcsemegetik*_{1,2}, *elfeketéz*, *elfeketézik*_{2ritk}, *elkártyáz*₇, *elkocsmáz*, *ellőversenyez*, *elpanamáz*, *eltivornyáz*, *elutazik*_{2ritk}. A képző egyben a mintázat termékenységére is utal: *elpiramisjátékozta/eldrogozta a pénzét*. Másik részüknél az alapige olyan cselekvési módokat foglal magába, amelyeknek a szemantikai vonzata valamely érték: *elcigánykodik*, *eliddogál*₂, *elígér*_{1,2}, *eliszik*_{2biz}, *eliszogat*_{2/a}, *eliszogat*₂, *eljátszik*_{4,5átv}.

*elkezel*₁, *elmulat*₃, *elpereskedik*_{2/a}, *elpotyáz*_{biz.1'}, *elszórakozik*₄, *eltáncol*_{2,3}, *eltombol*, *elvásárol*₁, *elver*_{1/6,7,11/5átv'}, *elveszteget*_{1,3,4ritk,5'}, *elzsiványkodik*. Az együtt viszonylag testes tömörülés (a szemantikaiarculat-meghatározó igéknek majdnem kétszerezését adják) ismételtlen a példányalapú analógiás folyamatokkal kapcsolatos gondolatokat idézi meg (PALÁGYI 2022: 41): a meglévő konstrukciók újabb és újabb hasonló szemantikájú potenciális igéket vonzhatnak a műveletbe, aminek köszönhetően egyre erősebbé válik a mintázat.

Külön meg kell említenem – mint a részleges szemantikai érintkezést meggyőzően alátámasztó példákat – az *elharácsol*_{3ritk,rég'}, *elszerez*_{2rég,nép,3táj,rég'}, *elprédál*₁ alakokat, amelyeknek igeikötő nélküli töve 'a pénz, tulajdon másról való megszerzése' tartalommal azonosítható, következésképpen az ezzel ellentétes jelentés egyértelműen az igeikötő szóban forgó funkciójának tudható be. A trajektorok eltérő mozgása természetesen a vonzatok idomulásával jár együtt: *felelőtlenül elprédálta minden vagyonát – az évek során elprédálta rokonaitól a vagyonukat*.

Szintaktikai viselkedésük általános jellemzője, hogy alapigéjük határozói vonzatait teljes ráhatást kifejező tárggyal váltják fel: *egész este a kapott pénzen mulatott – elmulatta a kapott pénzt*.

Nem prototipikus alapigéjű példányt csak néhányat (*elhagy*_{11rég'}, *elszán*_{2rég,költ'}) találtam, egyedi (zömében még el nem homályosult) metaforikus jelentést viszont tucatnyinál is többet: *elbitangol*_{3rossz'}, *elcsap*_{11átv,elav'}, *elcseppen*_{2átv'}, *eldob*_{2átv'}, *eldobál*_{3ritk,átv'}, *elhány*_{4nép'}, *elkel*₁, *elmegy*_{1,4cátv'}, *elgurít*_{3ritk'}, *elpucol*₁, *elszól*_{2 biz'}, *elsüt*_{4átv'}, *elszór*_{4biz'}, *eltakarít*_{7átv,ritk'}, *elűszik*_{4átv,biz'}, *elver*_{1/8átv'}, *elvet*_{5átv'}.

Összegezve a részleges szemantikai érintkezéssel azonosítható és a metaforikus jelentések számát, együttesen 50-et tesznek ki, tehát ebben a funkciócsoportban a szótár adatai szerint háromszorosát adják a prototipikusnak tekintett első típusnak.

3.2.1. Konstrukciós mintázatok az 5., 'tulajdon elkerülése a célhelyre' funkciócsoportban (55 jelentés). Az igeikötő e funkciója tulajdonképpen a valós mozgásoknál is tapasztalt perspektíva-váltással hozható összefüggésbe, amikor is a beszélő nézőpontjához közelebbi hely lesz a cél-, a távolabbi a forráshely (*elmegy – eljön; elvisz – elhoz*). A folyamat a jelen esetben az értékek, tulajdonok elkerülését jeleníti meg a -*ÓL* ragos forráshelyről az általában az alanyban megjelölt célhelyekre, célszemélyekhez: *Péter elcsente Jánostól az üveggolyót*. Az arculatmeghatározó alapigék értelemszerűen a 'szerzés' körébe tartoznak (számuk 25), és vonzataik hasonlóképpen az accusativusi, illetve az ablativusi ragok, amelyek az igeikötős szerkezetekben is megjelennek: *mindig kunyerál a társaitól – elkunyerálta a társától a tollát*; vö. *árverez, árverezettet, csal, csen, csór, harácsol, hódít, kér, koldul, kommunizál, kunyerál, lop, nyer, oroz, panamázik, prédál, rabol, rekvirál, sikkaszt, szajrézik, szerez, tizedel, zabrál*.

A részleges szemantikai érintkezésen alapuló konstrukciók száma 28, tehát az előző funkciócsoporttal kapcsolatos megállapítások ismételhetők meg róluk: a példánygyakoriságnak és az analógiás folyamatoknak betudhatóan újabb és újabb hasonló szemantikájú, jelen esetben 'vhonnan származó tulajdon tárgy megszerzése' tartalmú igéket vonzanak be mintázattípusba. Vö. *+elbirtokol*, *+elbitorol*, *elcsábít*_{1rossz,3átv'}, *+elcsatol*, *eleszik*₁, *elfog*_{3átv,4átv,6'}, *elfogad*₁, *elhabzsol*, *elhajt*₂, *el-*

*halászik*₆, *elkapál*₂, *elkapkod*_{1,2,2/a}, *elkíván*_{1,2nép,3ritk}, *elles*_{1,2}, *elhízeleg*, *eliszik*₆, *elját-szik*₆, *elkerít*_{2árv,ritk,rég}, *elperel*_{2/a}, *elpereskedik*_{2/a}, *elsír*₂, *elszánt*_{2/a}, *elszed*_{biz,1,2}, *elszeret*_{nép}, *elszokik*_{4ritk,irod}, *eltanul*_{1,2}, *elvár*_{1,2}, *elvitat*_{1,2 ritk}

+ jellel azokat a példányokat emeltem ki (*elbirtokol*, *elbitorol*, *elcsatol*), amelyekben az igekötő ismételt „megfordítja” az alapigék tartalmát: *ő birtokolja/bitorolja a legtöbb földet a vidéken; erőszakkal elbitorolta/elbirtokolta a szomszédja földjét*. A szintaktikai konstrukció – gyakran erőteljesen átírva az alapige vonzatstruktúráját – itt is illeszkedik az arculatmeghatározó csoportéhoz: a trajektorok alanyi vagy tárgyi szerepben, az új szemantikai elemként megjelenő forráshely ablativusi (vagy egyéb *honnan?* kérdésre válaszoló lativusi) raggal van jelen a mondatban: *pereskedik vele a vagyonáért – elpereskedik tőle a vagyonát; eszik vmit – eleszi előle az ételt*.

A nem prototipikus alapigét tartalmazó konstrukciók közül (szám szerint 12), miképpen az alsó indexek mutatják, több egyedi metaforizáción is átment. Jól követhető ez az *elragad* lexémán, amely megjeleníthet konkrét történéseket (*a rabló elragadta tőle a táskáját*), de megszemélyesített indulatok, érzelmek is lehetnek alanyai: *Jánost elragadta az indulat/lelkesezés*. Az ide sorolható *elakaszt*_{3biz}, *elcsap*_{8árv,biz}, *elcsíp*_{2biz}, *elfoglal*_{1,2,3,4,5}, *elkap*_{1,2}, *elkap*_{11.5árv,ritk,biz,6áv}, *elkaparint*_{biz}, *elköt*_{3/anép,rég}, *eltesz*_{2/b}, *elvesz*_{1/c,3,4árv,5,6báv,7,9áv,10,11áv}, *elvet*_{1ritk,2}, *elvon*_{3ritk,4vél,5,6vél} mind eredményigék.

Potenciális alapigés származékot a szótárban nem sokat találtam (számuk 10): *elcsakliz*, *elhappol*, *elidegenít*₂, *elkoboz*, *elsajátít*_{1vél,2}, *elsíbol*, *elsinkófál*_{1biz}, *eltökít*₁, *eltiedel*_{táv}, *eltulajdonít*_{1jogt,2szép}. Annak, hogy az alapigéjük általában nem használatos cselekvés értelemben (**happolják a vagyont*), több magyarázata lehet. Nagy részüknél a lexikalizációt valószínűleg az gátolta, hogy idegen eredetűek lévén a beszélőközösség nem tudta pontosan értelmezni a jelentésüket. A *csakliz* az etimológiai szótár szerint a hazai német *schachern* 'csereberél' származéka, ami a jiddisen keresztül kerülhetett a nyelvünkbe, a *síbol* a német 'lök, nyúsztat' jelentésű *schieben*, a *happol* az ugyancsak német *happen* 'utánakap, utánaharap', a *sinkófál* a latin eredetű *syncopare* 'megkurtít' átvétele, a *koboz* magyar szó ugyan, de eredeti 'rabol' jelentése elhomályosult.

A csoport az alapigék hiánya ellenére a használatban szorosan kötődik a szemantikaiarculat-meghatározó alapigés szerkezetekhez: „hiányzó” alapigéjük ugyanis helyettesíthető az utóbbi alapigéivel, illetve a két típus igekötős formái egymás szinonimái lehetnek: *évekig lopták/csenték/csórták/harácsolták a pénzt, végül az egészet elcsaklizták – elcsaklizták a pénzt = ellopták/elsíbolták/elrabolták a pénzt*. A névszói tövű *elidegenít*, *eltulajdonít*, hasonlóképpen viselkednek. Igekötő nélküliségük valószínűsíthető magyarázata lehet, hogy az alapigéjük eredmény értékű szintagmát foglal magába: *tulajdonít* 'tulajdonná tesz'.

Az egyedi metaforizációval keletkezett, de produktív tömörülés 9 igéje: *elcsirizel*, *elcsízél*_{táv,iréf}, *elemel*_{2biz}, *elhalászik*_{2árv,biz}, *elimádkozik*_{4árv,ritk}, *elkampóz*_{2árv,biz,1iréf}, *elkanyarít*_{3áv,nép}, *elragad*_{1/2vél,3áv,4áv}, *elüt*_{8áv}. (Hozzá kell tennem, az utóbbi két konstrukciós mintázatnál a Magyar Szókincstár (MSzkt.) példáit is szerepeltetem.

Összegezve a fentieket, bár arányosabb eloszlásban (26 : 29), de a prototipikus szemantikaiarculat-meghatározó igék itt is alulmaradnak a másik négy konstrukciótípussal szemben.

4. Konstrukciós mintázatok a képi sémán alapuló metaforikus funkciócsoportokban – negatív állapotváltozások. Dolgozatomban jelen alfejezeteiben annak járok utána, hogy a fogalmi metaforák leképzéseinek tekinthető funkciócsoportokban jelen vannak-e, és milyen ismérvekkel rendelkeznek az eddig elemzett kapcsolódási típusok.

A 15 metaforikus tömörülés közül (l. 1. ábra) a legnépesebbet, a negatív állapotok létrejöttét eredményező, A HIÁNY, A POZITÍV TULAJDONSÁGOK CSÖKKENÉSE TÁVOLODÁS metaforához köthető funkciócsalád tagjait vizsgálom meg. A távolodás, a hiány és a rossz fogalmának összekapcsolása többféleképpen értelmezhető: egyrészt azon a tapasztalásunkon alapulhat, hogy a tőlünk távolodó dolgok, személyek egyre kisebbekké, aztán semmivé válnak, másrészt köthetők az 5., valamely érték, tulajdon eltávolodása, elvesztése családban meglévő 'hiány' fogalmához is: *fakó, halvány, szürke* ≈ színek hiánya, *gyenge, satnya* ≈ erő hiánya stb. Mivel dominánsabbnak gondolom az utóbbi kötést, az 1. ábrán ide rendeltem. A lehetséges konstrukciós mintázataikkal összefüggésben azt kell kiemelnem a csoportról, hogy az öt mintázattípus közül nem található meg benne a nem prototipikus alapigés változat, viszont előtérbe kerül a potenciális alapigéket tartalmazó, így az alapige nélküliség értelmezése hangsúlyos helyet kapott a feldolgozás során.

A vizsgált 162 ige túlnyomó többsége melléknévből képzett állapotváltozást kifejező inchoatívum, amely az alanyoknak az alapige melléknévi tövével (a 4.4. tömörülésnél melléknévi igenévvel) kifejezett állapotba kerülését fejezi ki (*elhalványul* → 'halvány állapotba kerül', *halvány lesz*; *elnéptelenedik* → 'néptelen állapotba kerül', *néptelen lesz*). Morfológiai-szemantikai szempontból négy alcsoport különíthető el köztük.

4.1. Az 50, zömében egyszerű melléknévi alaptagot tartalmazó konstrukció a funkciócsoport egyharmadát adja. A szóban forgó melléktípusok: *+agg, alias, +bolond, buta, +csenevész, álmos, +csúf, csúnya, durva, fakó, fehér, fekete, gyenge, halk, halvány, hideg, hitvány, hülye, kék, keserű, korcs, lágy, lanyha, lapos, lomha, lusta, mély, merev, nehéz, +néma, öreg, +rút, puha, renyhe, sárga, satnya, savanyú, sötét, szegény, szürke, terebélyes, tompa, +törpe, torz, tunya, vak, vékony, vén, vörös, zöld*. Ahogy tapasztaljuk, vannak köztük a nem negatív érték kategóriához tartozó jelentések (főként a színnevek), amelyeknek az igealkotó kölcsönözi az adott tartalmat. Képzési sémájuk:

<i>el-</i> negatív	+	melléknév	negatív tulajdonság	+	<i>-Odik, -Ul, -ít, -ik;</i>	→ negatív állapot
-----------------------	---	-----------	---------------------	---	------------------------------	-------------------

Mivel zárt szemantikai családot alkotnak, magas arányuk és a képzőik produktív volta ellenére sem tekinthető mintázatuk termékenynek. A kérdésre, miért nem az összes negatív tartalmú melléknévvvel kötődik az *el-*, az egyik lehetséges magyarázat az, hogy az adott állapotváltozás kifejezésére már léteznek rögzült lexikai egységek, mindenekelőtt az általános 'valamilyené lesz, válik' kifejezés: *rossz* → *elromlik, rosszabb lesz*; *gonosz* → *gonosszá válik*.

Az igealkotós formák általában alapigéjükkel cselekvés – teljesítmény párba állíthatók: *torzulnak az arányok* – *eltorzulnak az arányok*; *mérgesedik a helyzet* –

elmérgesedik a helyzet. Az + jelűeknél a (csak) igekötős előfordulásnak többféle módozatával találkozhatunk. Meghúzódhat mögöttük egy bizonyos mintához való igazodás éppúgy, mint a mintáktól való eltérés is a gazdaságosság, észszerűség jegyében, de akár a véletlenszerűség is. A *bolond, néma* – KIEFER–LADÁNYI (2000: 454) értelmezését követve – abszolút tulajdonságot jelölő melléknevek, ami azt jelenti, hogy a nem néma és néma, a pszichológiai értelemben vett nem bolond és bolond állapotok között nincs köztes tartomány, így csak a végállapot nyer nyelvi kifejezést, vagyis beilleszthetők a *megvakul, megsüketül, megőrül* mintázatba. Az *agg, csenevész, csúf, rút, törpe* arra a szóképzésben tendenciának mondható jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy egy tulajdonság legáltalánosabb, legsemlegesebb megjelenítője vesz részt az új jelentés és ezzel együtt az aspektuális párok létrehozásában, a szinonimái kevésbé: *buta* → *butul* – *elbutul*, de *ostoba* –, *oktalan* –, *otromba* – stb.; *csúnya* → *csúnyul* – *elcsúnyul*, de *ronda* –, *ocsmány* –, *rusnya* –, *vékony* → *vékonyodik, elvékonyodik*, de *csenevész* –, *hitvány, vézna* –, *cingár* –, *nyápic* –. Ez persze nem jelenti azt, hogy a nem létező formákat véglegesen kizárta a nyelvhasználat a képzési mintázatból, és nem aktiválódhatnak. A szociokulturális változások átjárhatóvá tehetik a szótár szerint igekötővel nem rendelkező és igekötős alakok közötti határokat, amit több példa is igazol. Az ÉrtSz. hatvanas éveiben gyűjtött anyagából például hiányzik az *érzékenyít* szócikk, ami mai világunk egyik meghatározó fogalmához kapcsolható. Ugyancsak nem találjuk benne a *lazul* 'pihen, kikapcsolódik' értelmét, ahogy az *ellazul, ellazít* hasonló tartalmát sem.

Más denotátumok viszont mintha a kiszámíthatatlanság felé mozdítanák el a mérleg nyelvét. A *hideg* melléknévből képzett *hidegedik* csak folyamatot jelölhet az időre vonatkoztatva (*hidegedik az idő* – **elhidegedett az idő*), a pszichés állapotváltozást kifejező *hidegül* (amelyben az eltérő képző jelentésdifferenciálást eredményez) viszont csak végpontos eseményszerűséget jeleníthet meg, következésképp megköveteli az igekötőt: **a családtagok hidegültek egymástól* – *a családtagok elhidegültek egymástól*. A lelki állapotváltozásokat megjelenítő formák tehát nem helyezhetők bele az 'állapotváltozás folyamatát kifejező alapige – új állapot létrejötte igekötős ige' mintázatba, ugyanis hol így, hol úgy használjuk őket: *torzul a lelke* – *eltorzul a lelke* – **a csalódásoktól keseredett* – *a csalódásoktól elkecseregett; évekig bolondította a lányt, mégsem tudta elbolondítani; de egy kis borssal *bolondította az ételt.*

4.2. Az alcsoportot a *-tAlAn*, *-tLAN* fosztóképzős, a *nincstelen* kivételével nominális tövű melléknevek alkotják (számuk 35), amelyekből az alábbi sémát követve jönnek létre a szóban forgó igekötős igék:

<i>el-</i> negatív tartalom	+ főnév + <i>-tAlAn</i> ; <i>-tLAN</i> + <i>-Odik</i> , <i>-Ul</i> , <i>-It</i> ; → igekötős ige	negatív állapot
--------------------------------	--	-----------------

Vö. +*elanyátlanodik, elbizonytalanít, elbizonytalanodik, elerőtlenedik*_{1,2}, *eléktelenedik, eléktelenít, elembertelenedik, elembertelenít, elerőtlenedik, elerőtlenít, elértektelenedik, elértektelenít, elférfiatlanodik, elformátlanodik, elformátlanít, ellélektelenedik, ellélektelenít, eljelentéktelenedik, eljelentéktelenít, eljelentéktelenül, elkedvetlenedik, elkedvetlenít, elkomolytalanodik, elnéptelenedik*_{1,2}, *elnéptelenít, el-*

nincstelenedik, elnőietlenedik, elpénztelenedik, elpofátlanodik, elszemélytelenedik, elszemélytelenít, elszemtelenedik, elszíntelenedik^{1,2án'} *elszíntelenít*.

A fosztóképzős melléznevek családja nagy, H. VARGA csak a deverbális -TLAN képzős melléknévből 433-at talált a szótárakban (H. VARGA 2006: 159). Még ha feltételezzük is, hogy nagy részük nem vesz részt az igeképzésben (*akadálytalanít, ártalmatlanít, de *álmotlanít, *bántatlanít, stb.*), az általam regisztrált harmincas lista rövidnek tűnik. Az *el-* kapcsolódását a belőlük képzett igékhez emellett a szemantikai, szociokulturális korlátok is szűkítik: úgy tűnik, megjelenik az igekötő, ha a beszélőközösség az adott tulajdonságot a negatív értékkategóriába sorolja (*elkedvetlenít, elbátortalanít*), és elmarad, ha kedvező irányú folyamatról van szó, hiszen az igekötő funkciója ellentétes lenne az igében foglaltakkal: *féregtelenít, csótánytalanít*. Ez a distinkció a -tlan és a -mentes utótag kötésével állítható párhuzamba: *sóttlan, íztelen – szénsavmentes, cukormentes*. Természetesen az előbbi összefüggések szélesebb empirikus vizsgálatokat kívánnak.

A tömörülésben az *elanyátlanodik, elkedvetlenedik, elkedvetlenít, elnincstelenedik* alapigéi nem használatosak. Az első példa konkrét jelentésében abszolút állapotot jelenít meg (*anya meghalt, így korán elanyátlanodott*), átvitt értelemben, ahogy az *elnincstelenedik* szintén, folyamatok végállapotát, következésképpen a megelőző időszakasz történéseire az igekötős változattól morfológiájában eltérő formát alkalmazhatunk: *a nagyvárosban egyre magányosabbá vált, végül teljesen elanyátlanodott; egyre szegényebbé váltak, végül elnincstelenedtek*. Az *elkedvetlenedik, elkedvetlenít* érzetem szerint inkább előszakasz nélküli állapotváltozást ír le.

4.3. Az altípushoz a szótár alapján 37 példányt tudtam rendelni, amelyeknél (az *eliszákosodik* kivételével) a két morféma találkozása az alábbi sémába rendeződik:

<i>el-</i> negatív tartalom	+ főnév/melléknév	negatív tartalom	+ <i>sOdik, -sít, -sul;</i>
→ igekötős ige			
	negatív állapot		

Vö. *+eladósodik, elaljasodik, elállatiasít, elasszonyosodik, elcsehesít, elcsendesít, elcsökevényesedik*^{1,2}, *elfelhősodik, elgazosodik, elgennyesedik, elgyomosodik, elhájasodik*^{1,2}, *elhíresül, elhomályosodik, eliszákosodik, eliszaposodik, +elkanászosodik, elkarsztosodik, elkorcsosodik*^{1,2rég,irod'}, *elkoszosodik, ellaposodik, +elmacskásodik, elmagyarosít, elmagyarosodik, elmérget, elnémetesedik, elnémetesít, elnőiesedik, eloroszosodik, eloroszosit, elparasztosodik, elparlagiasodik, elpolgárosodik, elrománosodik, elsivatagosodik, elsokasodik, elposványosodik*^{1,2vál.án'}, *elszlávosit, elszlovákosodik, eltótosodik, elvárosiasodik, elvilágiasodik, elzsírosodik, eltetvesedik, elüszkösödik*.

A negatív funkciójú *el-* és az alapigék kapcsolódásának szociokulturális determináltságát leginkább azok az alakok igazolják, amelyekben az igekötő kapcsolódása semleges tartalmú főnevekkel, melléznevekkel (főként népevekkel) alakít ki történeti tapasztalatokra, hitekre, attitűdökre visszavezethető minősítést. Hogy az *el-* egyértelmű funkcióval bír bennük, a *meg-*es változataikkal való szembeállítás igazolja: *a családja elmagyarosodott/megmagyarosodott*.

A nem túl magas számú szótárbeli előfordulás ellenére az egyik legtermékenyebb konstrukció mintázatról van szó. Ezt alátámasztja KALIVODA felmérése is, melyben a produktív névszótövek között a képzőbokor a 2. helyet foglalja el, az *el-* igekötős hapaxok között viszont már az 1. helyen áll (KALIVODA 2021: 69). Meg kell azonban jegyezni, hogy adatai csak áttételesen alkalmazhatók a felmérésben, mivel ő a *-(s)Odik*, *-(s)ít* alakokban összevonja az előző két alpont *-Odik*, *-ít* képzőit a most taglalt képzőbokkal mind a képzők produktivitását, mind az *el-* mellett megjelenő leggyakoribb denominális verbum képzőt minősítve (KALIVODA 2021: 60, 69). Mindezek ellenére a magas termékenység nem kérdőjelezhető meg, amit az általa idézett, közelmúltban keletkezett alakok igazolnak: *elsimicskásodik*, *elliberálosodik*, *elbalosodik* stb., de említhetem az *el-szlömösodik*, *elcelebesedik* stb. alakokat.

A + jelű *eladósodik* és *elmacskásodik* időbeli előzménnyel rendelkező, alapige nélküli eredményigék. Az utóbbi a régi nyelvben a 'kötél, fonal összegabalyodik, összegubancolódik' jelentést hordozta, következésképpen a mozdulatlanság, merevség metaforikus megjelenítője.

4.4. Negatív állapotváltozást fejez ki az a 40 igei tövű lexéma is, amely tárgyak, alanyuk melléknévi igenévvel (*elcsügged* → *csüggedt lesz*), vagy képzett (*elgennyed* → *gennyes lesz*), vagy képzetlen melléknévvel (*elszárad* → *száraz lesz*) kifejezhető fizikai, lelki állapotba kerülését írják le. Vö. *elázik*_∞, *elaszik*, *elavul*, *elaporodik*_∞, *elcsigáz*, *elcsügged*, *elcsüggeszt*, ⁺*elfajzik*, *elfakul*_{∞1}, ^{∞2ánv}*elfárad*_{1,2}, [∞]*elfásul*, *elfonnyad*_{∞1,2ánv}, *elgémberedik*, *elgennyed*, *elgyötör*, ⁺*elhasonlik*, ⁺*elhasonul*, *elhervad*_{∞1,∞2ánv}, *elhervaszt*, *elhasonul*, *ellapít*_{1,2ánv}, *el-lapul*_{1,2}, *rikt*, *költ*, *3,4*, *átv*, *rég*, [∞]*elnyomorít*_∞, *elnyomorodik*_∞, ^{∞3írod}*elnyugszik*_∞, ^{v,rikt,költ}*elsápad*_{∞1,2rikt}, *elsápaszt*, *elszárad*, *elszárit*, *eltöpörödik*_{rikt}, ⁺*eltörődik*, ⁺*elüt*, *elváltozik*_{∞1}, ^{∞2}*rikt*, *3tud*, *elváltoztat*_{1,2rég,3tud}, ⁺*elvetemedik*_{rikt}, ⁺*elvetemül*_{rikt}, *elzüllik*_{1,2,3}, *elzsibbad*, *elzsibbaszt*.

A csoport kiemelendő sajátossága, hogy majdnem mindegyik forma fölé oda tudtam tenni a [∞]jelet, ami a *meg-* igekötős változatukra utal. A kétféle igekötő megléte jelentésdifferenciálásra utal: jelölhetik a végállapot elérésének eltérő fokát, a *meg-* a kisebb vagy éppen megfelelő mértékét, az *el-* a túlzó fokát (*megfárad* – *elfárad*; *megázik* – *elázik*; *megfonnyad* – *elfonnyad*, *meghervad* – *elhervad* stb.); a fizikai, lelki, morális állapotváltozások különbségét (*az ajtó megvetemedett* – *a letartóztatott egy elvetemedett gazember*; *a paprika megpirul* – *Anna elpirul*). Az alsó indexek alapján több alak metaforikus előfordulással is bír. A + jelek az alapige hiányára utalnak, aminek oka lehet az egységben látott, láttatott lelki, morális tartalom (**a nehézségek hatására törődött*; *a városban *vetemedett/*vetemült*; **fajzott/*hasonlott a családjától*), ami ismételten nem zárja ki a folyamatok más lexikai eszközökkel való megjelenítését: *egyre mélyebbre süllyedt*, *végül teljesen elvetemedett*; *egyre messzebb került a családjától*, *végül teljesen elhasonlott tőlük*. Mivel zárt igecsoport, nem termékeny.

5. Összegzés. Dolgozatomban az *el-* igekötős igék kiválasztott funkciócsoportjainak jellegzetességeit vizsgáltam négy feltett kérdés mentén a konstrukciós grammatika eszköztárának a segítségével. A kérdésekre a következő válaszokat

kaptam: 1. A jelentésháló homogén funkciócsaládjait legalább ötféle konstrukciós mintázattal rendelkező igék alkotják: szemantikaiarculat-meghatározó, részleges szemantikai kompatibilitással rendelkező, nem prototipikus és potenciális alapigés, valamint metaforikus jelentésűek. Az is beigazolódott, hogy az utóbbi négy típus a prototipikusnak nevezhető szemantikaiarculat-meghatározó mintázattól való eltérés különböző fokozatait képviseli. 2. A mintázatok belső arányai funkciócsaládon belül különbözők lehetnek, általánosságban a prototipikus konstrukció példánygyakorisága a legmagasabb, ezt követi a részleges szemantikai kompatibilitású alapigéseké, de a sorrendjük egyes funkciócsoportokban fel is cserélődhet. 3. A típusokon belül a zárt szemantikai osztályokat képző tömörülések nem termékenyek, a képzett alapigés alcsoportokban a produktivitás mértéke a példánygyakoriság, az adott denominális verbumképzők produktivitásának és az aktuális kommunikációs szükségleteknek a függvénye. A metaforizáció, noha előre nem meghatározható, szintén az új jelentések képzésének nem elhanyagolható forrása lehet. 4. A lexikai aspektusfajták és a konstrukciós mintázatok között az alábbi összefüggéseket állapítottam meg: az önálló (nem metaforikus jelentésű) alapigét tartalmazó igekötős igék szabályos cselekvés – teljesítmény párba állíthatók. A potenciális alapigéjű formákról a következők mondhatók el: az abszolút tulajdonságot kifejező melléknévi tövel rendelkező eredményigéknél az állapotváltozás folyamata nyelvileg nem reprezentálódik, ezért tipikusan igekötős mintázattal rendelkeznek (*elnémul, elvakul*), ahogy a cselekményelözmény nélküli gyors lefolyású történéseket leírók szintén: *elájul, elalél*. Valószínűsíthetően ez a mintázat jön létre az olyan idegen eredetű cselekvésigék esetében, ahol az alapige nem lexikalizálódott (*elsíbol, elcsakliz, elsinkófál*), illetve ott, ahol a denominális verbumképzős fő eredmény aspektusú szintagmát foglal magába (*tulajdonít* = 'tulajdonná tesz', *honosul* = 'honossá lesz'). Mindkét esetre igaz, hogy a kétféle mintázat között más eszközökkel, de létrehozható az átjárás: *évekig lopták a közvagyon, végül mindent elsíboltak*. A legkevésbé helyezhetők szabályos mintázatba a lelki-morális állapotváltozásokat leíró, főként melléknévi tövű formák, ugyanakkor – miképpen a szókészlet változása mutatja – az alapigék potenciális státusza megváltozhat az idők során.

Kulcsszók: konstrukció, produktivitás, eredményige, teljesítményige, metaforizáció.

Hivatkozott irodalom

- CROFT, WILLIAM 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001>
- DIESEL, HOLGER 2015. Usage based construction grammar. In: DĄBROWSKA, EWA – DIVJAK, DAGMAR eds., *Handbook of Cognitive Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin. 296–321. <https://doi.org/10.1515/9783110292022-015>

- FAZAKAS EMESE 2015. *A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizsgony szemantikai struktúrájának alapján*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FORGÁCS TAMÁS 2015. Frazológiai egységek „könnyű igékkel” In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Diaklektológiai Tanszék, Budapest. 462–472.
- GIVÓN, TALMY 2001. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- GOLDBERG, ADELE E. 1995. *A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- GOLDBERG, ADELE E. 2006. *Constuctions at Work The Nature of Generalization in Language*. Oxford University Press, Oxford.
- GOLDBERG, ADELE E. 2013. Argument Strutcure Constructions versus Lexical Rules or Derivational Verb Templates. *Mind & Language* 28: 435–465. <https://doi.org/10.1111/mila.12026>
- GOTHÁRD KLÁRA 2004. *Az össze és szét igekötők a magyar mint idegen nyelv tanításában*. Szakdolgozat. BBTE, Kolozsvár.
- HRENEK ÉVA 2016. *A funkcióigés szerkezetek a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerében*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest.
- IMRE ATTILA 1999. *Az ÁT viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. BBTE, Kolozsvár.
- JOHNSON, MARK 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. University of Chicago, Chicago.
- KALIVODA ÁGNES 2021. Az igekötők kapcsolódási mintái. *Argumentum* 17: 56–82. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/4>
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2014. *Konstrukciós nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2019. Naiv szemantika. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/2: 97–107. <https://doi.org/10.14232/jeny.2019.2.8>
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- KIEFER FERENC 2002. Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában. In: MALECZKI MÁRTA szerk., *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék és Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 9–15.
- KISS GÁBOR 1999. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUTI NOÉMI 1997. *A BENNE viszony szemantikája az angol nyelvben*. Szakdolgozat. BBTE, Kolozsvár.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*. University of Chicago Press, Chicago.

- LAKOFF GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226471013.001.0001>
- MCARTHUR, TOM – ATKINS, BERYL 1974. *Dictionary of English Phrasal Verbs and Their Idioms*. Collins, London.
- PALÁGYI LÁSZLÓ 2022. A metafora, az analógia és a szemantikai megfelelések szerepe a *le* igekötős konstrukciók jelentésében. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar mondat és kontextuális környezete*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 15–48.
- PÁLL LÁSZLÓ 1999. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. BBTE, Kolozsvár.
- SMITH, CARLOTA S. 1991. *The parameter of aspect*. Kluwer, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-7911-7>
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1957. *Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ CSILLA 2000. Az össze és szét igekötők kognitív struktúrája magyar–német összehasonlításban. Szakdolgozat. BBTE, Kolozsvár.
- SZILI KATALIN 1995. *Az igekötők funkcionális szempontú vizsgálatának kérdései*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat.) Budapest.
- SZILI KATALIN 2023. A metaforizációs folyamatok szerepe az *el*- igekötős igék jelentésének létrehozásában. *Magyar Nyelv* 119: 285–305. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.3.285>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 187–226.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Az ige jelentése. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 310–352.
- TÓTH KATALIN 2014. A *be* igekötő jelentései Nyitragerecnsér nyelvjárásában. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 87–106. <https://doi.org/10.14232/jeny.2014.4.7>
- H. VARGA MÁRTA 2006. *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS 1945. Alapszóbesugárzás a szóképzésben. *Magyar Nyelv* 41: 1–10.

On construction patterns of functional groups with verbal prefixes

(The case of verbs with the prefix *el*-)

This paper looks at the characteristics of selected functional groups of verbs with the prefix *el*- ‘away’ in response to four research questions within the framework of Construction Grammar. The following answers are offered: 1. The homogeneous functional families of this semantic network include verbs having at least five different construction patterns: forms determining the semantic character of those families, those exhibiting partial semantic compatibility, those involving non-prototypical or potential base verbs, and metaphoric forms. 2. In general, representations of constructions with base verbs determining this semantic character have the highest ratio in individual functional groups but the inner ratios of patterns may be different, especially due to the type involving base verbs with partial semantic compatibility. 3. The individual pattern types show diverse

degrees of productivity. In the case of productive patterns, the degree of productivity is dependent on that of the given denominal verb-forming suffixes and the current communicative needs. Metaphorization may be a non-negligible source of the establishment of new meanings. 4. Looking at the link between lexical aspect types and construction patterns, the paper reveals several characteristics of the use of forms without a base verb, supporting their orientation to a particular pattern on the one hand, and the fuzzy (and sometimes unpredictable) boundaries between occurrences with and without the prefix *el-*, on the other.

Keywords: construction, productivity, achievement, accomplishment, metaphorization.

SZILI KATALIN
Eperjesi Egyetem

Kétnyelvűség a tudományban

Út a jogi-közigazgatási terminológiastratégiához*

1. Bevezetés. Egy kétéves kutatás keretében (2022–2024) a jogi-közigazgatási szaknyelv állapotának, jellemzőinek felmérését tűztük ki célul. A teljes kutatásban két fő kérdésre kerestük a választ: 1. Szükség van-e Magyarországon jogi-közigazgatási szaknyelvújításra? 2. Szükséges-e, és amennyiben igen, milyen módon lehetséges egy jogi-közigazgatási terminológiastratégia kialakítása? A kutatás során a KRE ÁJK Lőrincz Lajos Közjogi Kutatóműhely keretében a jogi-közigazgatási szaknyelvújítás, valamint egy önálló terminológiastratégia kialakításának szükségességét, illetve lehetőségét vizsgálták nyelvészek, terminológusok és jogászok. Az interdiszciplináris kutatói csapat céljai között szerepelt az is, hogy kapcsolódjanak ahhoz a megkezdett munkához, amely a nemzeti terminológiastratégia kialakítására tett korábbi javaslatokkal (FÓRIS–BÖLCSKEI 2019) csatlakozott az UNESCO terminológiastratégiai irányelveihez (Infoterm 2005, magyarul Infoterm 2019). Ennek folytatásaként jelent meg a terminológiastratégiai témájú zöld könyv (PRÓSZÉKY főszerk. 2023), valamint azóta a tervezési munkák is megkezdődtek (a részleteket l. FÓRIS 2024a). Jelen projekt újabb lépést jelent a témában a) a jogi-közigazgatási szaknyelv helyzetének vizsgálatával; b) a terület kutatóinak, szakembereinek, érintett intézményeinek feltérképezésével és a vizsgálatokba történő bevonásával; c) a téma releváns bibliográfiájának összeállításával; továbbá d) az eredmények publikálásával (l. RIXER 2023).

A vizsgálatok elméleti keretét egyrészt a jogi-közigazgatási szaknyelvvvel, például a közérthetőséggel kapcsolatos vizsgálatok adják (l. 3.1. és 3.2. pont), másrészt a terminológiastratégia kialakítására vonatkozó irányelvek, amelyekben kulcsszerepet játszik a terminológia hozzáférhetőségének a biztosítása (l. 3.3. pont). Harmadrészt, olyan nyelvpolitikai vonatkozást is beemeltünk, mint a szakmai és tudományos nyelvhasználat egynyelvűsége, illetve kétnyelvűsége, mivel a magyar felsőoktatásban és tudományban zajló nemzetköziesítés nyomán mind a jogtudományi publikációkat, mind a jogi-közigazgatási képzést egyre nagyobb mértékben a magyar és angol kétnyelvű nyelvhasználat jellemzi. A felsőoktatásban ennek eszköze az angol közvetítőnyelvű oktatás (EMI), amelyet általában a párhuzamos nyelvhasználat és a transzlingválás jellemez (PAULSRUD–CUNNINGHAM 2024: 129). Kétnyelvűségen itt társadalmi kétnyelvűséget értünk, azon belül is a tudományos közlés során és a felsőoktatásban, a jogi-közigazgatási doménen használt közösségi nyelvváltozatot (a kétnyelvűség fogalmáról l. BARTHA 1996).

* A tanulmány elkészítését a Lőrincz Lajos Közjogi Kutatóműhely Szükség van-e Magyarországon jogi-igazgatási szaknyelvújításra? Jogi-igazgatási terminológiastratégia kialakítása című pályázata keretében a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara (KRE ÁJK) támogatta.

Ahhoz, hogy ebben a közösségben ne a felcserélő kétnyelvűség (vagyis magyar helyett angol nyelvhasználat), hanem a hozzáadó kétnyelvűség (vagyis a magyarral párhuzamos angol nyelvhasználat) valósulhasson meg (l. pl. PHILLIPSON 2003; KONTRA 2025), megfelelő szemléletre és kétnyelvű terminológiai munkára van szükség. A tudományos kétnyelvűség megvalósíthatóságában fontos szerepet játszik a diszciplináris terminológia összegyűjtése, nyilvántartása és közzététele, számos esetben a létrehozása is; ezt megerősíti például a svéd nyelvtörvény (Swedish Language Act 2009), amelyre – GUSTAFSSON és VALCKE (2021) vizsgálata alapján – a svéd egyetemek nyelvpolitikai dokumentumai is hivatkoznak. A terminológia nyilvános elérhetőségének biztosítása jellemzően terminológiai adatbázisokban történik.

Az UNESCO terminológiastratégiai irányelvei (Infoterm 2005) és az ISO terminológiastratégiára vonatkozó szabványa (ISO 29383:2020) alapján a terminológiastratégia négy fázisa (előkészítés; kialakítás; megvalósítás; a terminológiai infrastruktúra fenntartása) közül az első, az előkészítési fázis fontos feladata a meglévő jogszabályok nyelvi és terminológiai környezetének felmérése, valamint az érintettek (angolul: stakeholders) közötti rendszeres konzultáció (pl. workshopok és konferenciák az érintettek részvételével), ezért a célunk a projekt keretében az volt, hogy a jogi-közigazgatási szakterület szaknyelvi helyzetét felmérjük, és biztosítsuk a konzultációs lehetőséget és információcserét a téma kutatói számára. E tanulmány célja összegezni a projekt keretében végzett kutatások eredményeit, részben a nyelvhasználati jellemzőkre, részben a terminológiastratégiai feladatokra koncentrálni.

Az elemzés módszere feltáró kutatás, amely egyrészt a vonatkozó szakirodalmon, a releváns honlapok információin, másrészt terminológiai szervezetek közzétett iránymutatásain alapul.

2. Előzmények. 2010-ben zárult le LŐRINCZ LAJOS akadémikus vezetésével az a projekt, amely az Európai Unió valamennyi tagállamának közigazgatását térképezte fel, előzetesen rögzített szempontok alapján (SZAMEL et al. szerk. 2012). Ennek logikus folytatása volt a magyar közigazgatást komplex megközelítésben bemutató, angol nyelvű kötet elkészítése (PATYI–RIXER eds. 2014), amelynek a kiadását az is indokolta, hogy a magyar közigazgatás átalakítása 2011-ben indult el a Magyar Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program (Web1) támogatásával.

A közigazgatás hagyományosan egy konkrét államalakulathoz kötődik, és nyelvileg is az adott állam hivatalos nyelvéhez kötött. A magyar közigazgatás rendszerét, a legalapvetőbb fogalmakat a nem magyar anyanyelvű olvasók számára bemutatni komplex vállalkozásnak bizonyult, amely a jogrendszer általános jellegzetességeinek bemutatásán túl a kapcsolódó szakterületek, továbbá a magyar közigazgatás terminológiai és fogalmi rendszerének magyarázatát is megkívánta.

E munkákhoz kapcsolódva RIXER (2013) összegyűjtötte és értékelte a magyar közigazgatás idegen nyelvű szakirodalmának jellegzetességeit, egyben fontos következtetéseket vont le a megjelent közlemények alapján. A publikációk nyelvhasználatával kapcsolatosan megállapította, hogy már az 1980-as évektől

elkezdett visszaszorulni a magyar szerzők által orosz vagy német nyelven írt publikációk száma, helyettük az angol nyelvű közleményekre helyeződött a hangsúly; igaz, egyes (rész)területeken (pl. a közigazgatási eljárásjog egyes kérdései) megmaradt a német nyelvhasználat. Ez a tendencia, vagyis a magyar szerzők angol nyelven történő publikálása a rendszerváltástól kezdve még jobban megerősödött, a 2010-es években már a magyar nyelvű publikációkat is kezdték felváltani az angol nyelvű közlemények. Ezek a tendenciák a környező országok közigazgatási témájú publikációiban is kimutathatók, vagyis jóval nagyobb számú angol nyelvű publikáció jelent meg a témában, mint szerb, ukrán, szlovák, cseh, román nyelven. Az angol nyelv a közigazgatás-tudományban is átvette a korábbi latin, német, majd orosz közvetítő nyelv szerepét.

A publikációkban használt angol nyelvű terminológiáról RIXER megállapította, hogy „ezeknek a szóhasználatra azonos témakör esetében is rendkívüli változatosságot mutat. Olykor a legelemibb fogalmak (Magyarország Alaptörvénye; illetve irányítás, felügyelet, ellenőrzés) angol nyelvű fordításai esetében is szembeötlő az egységes terminológia hiánya, illetve a »rokon« jellegű, ám nem azonos tartalmú kifejezések (pl. rendészet/rendvédelem) »csereszabatos« volta” (RIXER 2013: 7). Ennek egyik okaként jelölte meg, hogy – bár kisebb szótárak megjelentek – hiányzik egy olyan angol–magyar, illetve magyar–angol jogi-közigazgatási szótár, amely a széles körben használt terminusokat tartalmazná és a hatályos jogot visszatükrözné.

Magyarországnak az Európai Unióhoz történt 2004-es csatlakozását követően is tovább nőtt az angol nyelvű tudományos publikációk száma, például a közbeszerzési jogban az európai uniós jogi szabályozás területén. Számos mű mutatta be a magyar közigazgatást angol nyelven, ezek többsége (ország)tanulmány terjedelmű, és legalább részben összehasonlító jellegű munka. Ezekben olyan témák domináltak, mint a regionalizmus, az önkormányzatiság, a nem központi államigazgatás, a területi egyenlőtlenség, a területi tervezés; a különféle közszolgáltatásokkal összefüggő kérdéseket bemutató művek, a magyar közigazgatás kontrollmechanizmusait feltáró, a közigazgatás személyi állományával foglalkozó írások. Az egyes eljárásjogi kérdéseket főként a német nyelvű tanulmányokban tárgyalták a szerzők. RIXER (2013: 12) kiemeli, hogy az újabb munkák közül egyre több foglalkozott az e-kormányzás (E-government) kérdéskörével és az elektronikus felületek szabályozásának problémáival. Az EU-hoz kapcsolódó témákon túl dominánsak voltak a publikációk például a vámigazgatás, a határrendészet, a menekültügyi igazgatás, valamint a környezetjog és a környezetvédelem-igazgatás területein.

RIXER (2013: 16) szerint nagy számban jelentek meg magyar és angol két nyelvű munkák, például „az adott szakigazgatási terület szabályait (hatósági fórumrendszerét, főbb anyagi jogi és eljárásjogi szabályait) bemutató kiadványok is, illetve olyan művek is, amelyek nem egy, hanem külön kötetben tartalmazzák a magyar és angol változatot. A kétnyelvű kiadványok között találunk olyan folyóiratokat is, amelyek az adott terület nemzetközi vérkeringésébe való bekapcsolódás céljából a magyar szöveg mellett angol fordításban is közlik a teljes írást”. A PhD-értekezések nyelvválasztásával kapcsolatosan azonban RIXER (2013: 20)

szerint „az elmúlt két évtizedben a közigazgatási jog területén nemigen találunk idegen nyelven (angolul, franciául vagy németül írott) műveket”.

RIXER (2013: 21–22) a kétnyelvű publikációkra vonatkozó következtetéseinek egy részében terminológiai szempontokra is felhívja a figyelmet. A többszerzős műveket is terminológiai sokszínűség, nem egységes fogalomhasználat jellemzi. Az angol nyelvű terminushasználatot meghatározzák azok a kiadványok, „amelyek a nagyobb nemzetközi szervezetek Magyarországot érintő jelentéseit tartalmazzák, valamint azon hazai szervezetek is, amelyek rendszerint éves jelentéseket tesznek közzé (ombudsman[ok], Állami Számvevőszék stb.) angolul, vagy egyébként a magyar közigazgatás szervezetrendszerét (hatósági fórumrendszerét), az adózás főbb szabályait mutatják be kereskedelem-, illetve befektetésösztönző céllal (HITA – korábban ITD Hungary – stb.)”. Következtetéseik között szerepel az is, hogy szükséges a hazai közigazgatási jogi dogmatika fejlesztése, mivel „a koherens, belső összefüggéseiben világos és átlátható közigazgatási (jogi) fogalomhasználat mintegy előfeltétele a nemzetközi tudomány vérkeringésébe való fokozottabb bekapcsolódásnak. Enélkül ugyanis az idegen nyelvű, döntően angol terminológia megismerése nemhogy szakmai előnyöket nem kínál, de egyenesen diszfunkciókhoz vezethet”.

3. A jogi-közigazgatási szaknyelv helyzete napjainkban. Ebben a részben támaszkodunk azokra az eredményekre, melyek egy része a Glossa Iuridica című folyóirat 2023/X/3 számában jelent meg, valamint az e témában közölt egyéb publikációkra, illetve a projekt keretében tartott konferenciákon elhangzottakra (összefoglalását l. RIXER 2023).

3.1. A magyar jogi-közigazgatási szaknyelv. A kutatás alapkérdései közé tartozott, hogy milyen jellemzői vannak ma a magyar jogi-közigazgatási szaknyelvnek, illetve szaknyelvhasználatnak. Melyek azok a jogterületek (ha egyáltalán vannak ilyenek), amelyek szókészlete leginkább igényelné az új magyar megfelelőket? A kutatás foglalkozott olyan – a szűkebb téma szempontjából megkerülhetetlen – kérdésekkel is, mint a határon túli magyar jogi szaknyelv(ek) szétértégződésének folyamata, vagy éppen a jogi szakfordítás kortárs nehézségeinek bemutatása, kiemelten a terminológiai harmonizációs feladatok (ismeretétét l. KURTÁN 2022).

A téma azért is fontos, mert a magyar nyelv és nyelvközösség helyzetének és jövőjének jelentős gazdasági és versenyképességi vonzata van (KISS 2009), a magyar jogi-közigazgatási szaknyelv egységességének és versenyképességének megőrzésében pedig fontos szerepe van a terminológiának. A jogi-közigazgatási szaknyelvhasználatot nem csupán a jogalkotástannal foglalkozó jogászoknak mint a tudomány képviselőinek álláspontja, valamint a jogalkalmazóknak a nézőpontja alapozhatja meg és befolyásolhatja, hanem legalább ilyen lényeges a laikus joghasználók szempontja, hiszen az egyértelműség, a közérthetőség – végső soron a használhatóság – gyakorlati kontextusa is megjelenik a kérdésről szóló diskurzusban. Valójában a jogi-közigazgatási szaknyelvbe való tudatos beavatkozás folyamatosan zajlik egy hullámszerű, szakaszos formában (jogalkotással, a negatív jogalkotásként is értelmezhető deregulációval, az utóbbtól független

nyelvi egyszerűsítéssel, és legújabban a mesterséges intelligencia felhasználásával; l. pl. DRINÓCZI 2010, 2015), de kérdés marad, hogy mit tehetünk a szaknyelvhasználat érthetőségének javítása és a terminológia nyilvános elérhetőségének biztosítása érdekében.

A jogi-igazgatási szaknyelv hatalmas terület, nehéz általánosságban leírni a jellemzőit, hiszen számos önmagában is nagy és jelentős részterületre (doménre/tárgykörre) oszlik (l. pl. SOLAN–TIERSMA 2021). A részterületek beazonosítása, az ezeken folyó munka leírása után válik csak lehetségessé annak eldöntése, hogy szükség lehet-e, és ha igen, milyen típusú lépésre vagy beavatkozásra, amivel kapcsolatban szükségesnek tartjuk érdemi és összetett szakmai-nyelvstratégiai kontextus kialakítását. SZABÓ (2023) felhívta a figyelmet egyrészt arra, hogy a jogi-közigazgatási szaknyelv különböző területeket szabályoz, és ezek a területek (pl. építészet, gyógyászat, bányászat, agrárium) tulajdonképpen a jogi szövegek „tartalomszolgáltatói”, vagyis e szakterületek terminológiája is megjelenik például a jogszabályokban; másrészt kiemelte, hogy jelenleg a nemzetköziesedést szolgáló törekvések az angol nyelv használatának kedveznek; harmadrészt, hogy a jogi-közigazgatási terminológia a jog és a közigazgatás metszetében található, és az igazgatás egyes specifikus doménjei (pl. PR [= Public Relations], QM [= Quality Management, minőségirányítás], IT [= Information Technology, információtechnológia], HR [Human Resources, emberi erőforrások] és általában a menedzsment) saját terminológiával rendelkeznek. TÓTH JUDIT (2023) abból indult ki, hogy a jogi szövegtípusok közérthetősége számos alapjog érvényesítésének a feltétele, a jogforrások közérthetősége pedig alkotmányos parancs, majd megállapította, hogy ennek ellenére nincs konszenzus vagy jogszabály arról, hogy a közérthetőséget hogyan lehet előírni, szabályozni vagy mérni. Kutatásában azt vizsgálta, hogy a hatályos jogszabályokban és a közjogi szervezetszabályozó normákban miként szerepel a közérthetőség követelménye. Összesen 270 közérthetőséget előíró rendelkezést talált, ami a tízezres nagyságrendű jogszabálysámhoz viszonyítva „marginális”. Kigyűjtötte a jogszabályokból azt is, hogy milyen szavakkal adják meg a közérthetőség tartalmi kritériumait (kb. harmincféleképpen, pl. *világos/an, pontos/an, egyértelmű/en, nem félrevezető/en, tisztességes/en, akadálymentesen, jól látható/an, a honlapon, könnyen olvasható/an*). Megállapította, hogy „A jogszabályok és közjogi szervezetszabályozó normák átvizsgálása és elemzése alapján igazolható, hogy nem került bele a kodifikációs szakmai közeg kultúrájába, rendszeres gyakorlatába a közérthető szövegek előállítása. Bár 1987 óta törvényi kötelezettség és alkotmányossági elvárás, azaz négy évtizede közérthetően kellene megfogalmazni a magatartási szabályokat, kötelezettségeket, az mégsem nyert általánosan kifarrott és elfogadott tartalmat” (TÓTH J. 2023: 164).

A magyar állam területén a reformkorig a jogi oktatás, a tankönyvek és a tudomány nyelve a latin volt. „A magyar nyelv használatát – a latin mellett először fakultatív módon megengedve – az 1805. évi IV. tc. tette lehetővé, de csak az 1844. évi II. tc. tette általánossá. Ettől az évtől tanítottak magyar nyelven az egyetemek is” – írja TÓTH MIHÁLY (2023: 200). A 19. században jelentek meg az első magyar nyelvű jogi szójegyzékek, szótárak, tankönyvek, de ebből az időszakból mégis megmaradt néhány latin nyelvű jogi terminus a magyar jogi szaknyelvben. Hang-

súlyozza, hogy a jogi nyelvhasználat, a jogi szövegek egyszerűsítése csak jogász és nyelvész együttműködésével lehetséges (TÓTH M. 2023). Számos példát hoz arra, hogyan lehetséges a nehezen értelmezhető jogi szövegeket nyelvi szempontból egyszerűbbé, érthetőbbé tenni (pl. a nominalizáció feloldása, többszörösen bővített mondatok egyszerűsítése, szövegek tagolása, az írásjelhasználat hatása a mondatok jelentésére, a mondatok és szavak többértelműségének kiküszöbölése). Foglalkozik a jogalkalmazás és a jogtudomány magyar nyelvhasználatával is, végül megállapítja, hogy a feladat elsősorban a szakszerűség és a közérthetőség közötti kényes egyensúly fenntartása.

Látjuk, hogy a jogász szakma folyamatosan foglalkozik a magyar nyelvű jogi szövegek érthetőségének kérdésével, ennek ellenére a kifejezetten a jogforrások nyelvezetére vonatkozó részletes szabályozás vagy ajánlás hiányzik.

3.2. A tudományos kétnyelvűség felé: a szaknyelvek státusza. Érdeemes számba venni, miért is merül fel egyáltalán a magyar jogi-közigazgatási szaknyelv kétnyelvűségének kérdése. Bár már két évszázada, hogy a magyar nyelv fokozatosan a tudomány, az oktatás, az igazgatás nyelve, majd az ország hivatalos nyelve lett, de korunkban csak a 2011-ben elfogadott Alaptörvény mondta ki, hogy az ország hivatalos nyelve a magyar (ANDRÁSSY 2017: 74–75). A jogi-közigazgatási tudományos nyelvhasználatra már a 2010-es évek elején is a magyar és angol kétnyelvűség volt jellemző (l. 2. pont). Az azóta eltelt közel másfél évtizedben a magyar szerzők tollából származó angol nyelvű tudományos publikációk száma exponenciálisan megnőtt; ma már nehéz volna összeállítani ezekről egy teljes értékű-összegző bibliográfiát.

A kétnyelvűség másrészt nemcsak a tudományos publikációkban vált mindennapivá, hanem mára a felsőoktatásban is. A magyar nyelvű jogászképzés mellett az ERASMUS együttműködéseknek és a Stipendium Hungaricum Ösztöndíjnak köszönhetően egyre több angol nyelvű órát hirdetnek a jogi karok is az angolul tanuló külföldi diákok számára. Az oktatóktól elvárt, hogy képesek legyenek angol nyelven oktatni és publikálni a kutatási területükön. A PhD-képzésekben ma már vegyesen hirdetnek magyar és angol nyelvű előadásokat és szemináriumokat, a doktori értekezéseket pedig körülbelül fele-fele arányban nyújtják be a doktorjelöltek magyar és angol nyelven. Sem az egyetemeknek, sem a jogi karoknak nincs ugyan expliciten lefektetett terminológiastratégiájuk, de egyértelműen a kétnyelvű (magyar és angol nyelvű) oktatás és publikálás felé tolódtak az elvárások és szokások. Változik az egyetemek stratégiája is, és egyre nagyobb súlyt helyeznek az angol nyelvű nemzetközi képzésekre; bár ezeken külföldi diákok is tanulnak, a hallgatók jelentős része magyar anyanyelvű (erről l. még FÓRIS 2024b). Míg az általános jogászképzés továbbra is magyar nyelven folyik, addig a szakjogászképzések oktatási nyelve változott. Például a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2024 őszétől két új angol nyelvű online szakjogi (LL.M.) képzést indít: az LL.M. in Digital Economic Legal Expert és az LL.M. in Energy and Natural Resources Law programokat (Web2), a győri Széchenyi István Egyetem pedig 2024-től indítja az LL.M. in Law and Governance angol nyelvű képzést (Web3). A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán angol nyelvű LL.M. és jogi szakfordító képzések

indulnak, illetve U.S. law courses néven diploma betétlapos képzést biztosítanak angol nyelven, amerikai vendégoktatókkal (Web4). A többi jogi karon is indítanak különböző angol nyelvű órákat és képzéseket, például az ELTE és az SZTE egy-éves angol nyelvű mesterképzéseket indít különféle jogterületeken.

A tudományos nyelvhasználatról több nyelvészeti tanulmány jelent meg (pl. KONTRA 2006; KISS 2009), ezek részben a magyar mint tudományos nyelv szerepével, használati színtereivel, részben az angol nyelv szerepével foglalkoznak a magyar és nemzetközi tudományosságban, publikációkban, tudományometriában; végeredményben több magyar kutató is a tudományos kétnyelvűséget tartja működő és működtethető modellnek (pl. KISS 2009). A hazai gyakorlatot, előnyöket és hátrányokat jól foglalja össze FERENC (2018) nyelvökölógiai szemléletű írása, aki azt is megállapítja, hogy a jelenlegi tudományos teljesítményértékelés és intézményi gyakorlat nem segíti a magyar nyelvű tudományosság fenntartását. KONTRA MIKLÓS több írásában is foglalkozott a magyar és az angol mint tudományos nyelv szerepével és helyzetével; egy legutóbbi írásában (KONTRA 2025) megállapítja, hogy a mai kormány „nyelvpolitikája” gyakorlatilag segíti az angol terjedését Magyarországon, az egyetemeknek és az MTA-nak pedig nincs értelmezhető nyelvpolitikája. Arra is felhívja a figyelmet, hogy különbség van a h o z z á - a d ó kétnyelvűség és a fölcserélő kétnyelvűség között, ő pedig az előbbit javasolja a magyar tudományos nyelvhasználatban. A Magyar Tudományos Akadémia honlapján közzétett dokumentumokból a de facto tudományos kétnyelvűség valósága rajzolódik ki (a de facto és de jure kétnyelvűség közötti különbségről l. BARTHA 1996: 268).

Az MTA 2024 májusában tartott 197. közgyűlése ünnepi nyilatkozatot adott ki a Magyar Tudományos Akadémia magyar nyelvet szolgáló küldetésének megerősítéséről. Ebben azt írják, hogy „Az Akadémia feladatának tekinti a magyar nyelv helyzetének és a tudományosságban betöltött szerepének értékelését, megvitatását és az ebből fakadó teendők ellátását” (Web5). Ugyanakkor az MTA Elnöksége 2023-ban nyilvános vitafórumot indított a köztestület tagjai számára a magyar nyelv szerepéről a tudományosságban. A vitafórum eredményeit összegezték (Web6), és az olvasható ki a dokumentációból, hogy az MTA a magyar és angol kétnyelvű tudományos nyelvhasználatot támogatja, vagyis a tudományos kétnyelvűség mellett foglal állást. E dokumentum főként a magyar nyelv kutatását és digitális támogatását tartja szükségesnek, ugyanakkor az angol nyelvű tudományosság fontossága mellett foglal állást. A vitafórum eredményeként, terminológiastratégiai szempontból előremutató módon javasolják, hogy az Akadémia készítse el a magyar nyelvi stratégiáját és cselekvési programját, és elnöki határozattal léptesse azt életbe.

LÁNCOS (2023) több külföldi és hazai példát hoz a kutatóhelyek és egyetemek explicit és implicit nyelvstratégiájára. Olyan kérdéseket vizsgált, hogy mi a magyar jogtudomány (a tudományos kutatás és közlés) nyelve, hogy milyen célok mentén dől el ez a kérdés, és hogy ki dönt erről. Két kategóriát különböztetett meg: 1. a jogtudományi kutatóintézetek, valamint 2. az egyetemek jogi karai által képviselt nyelvstratégiát. Mindkét esetben megállapította, hogy az intézmények a tudományos kétnyelvűséget (elsősorban magyar és angol) támogatják, viszont

az angol nyelvű publikációkat magasabb pontszámmal honorálják, mint a magyar nyelvűeket. A MAB minősítési rendszerében az egyetemi tanári kinevezésekben elvárt, hogy a jelölt a magyar nyelvű oktatás és kutatás mellett jelentős idegen nyelvű tudományos eredményeket mutasson fel. Vagyis a kutatóhelyek és az egyetemek egyaránt „olyan »vegyes« nyelvstratégiát folytatnak, mellyel egyfelől építeni kívánják a magyar nyelvű jogtudományt és ezzel a tudományos terminológiát, másfelől a nemzetközi tudományos diskurzusba is igyekeznek bekapcsolódni, idegen nyelvű publikációk, előadások, kutatási együttműködések által” (LÁNCOS 2023: 102).

A mai magyarországi gyakorlatban az MTA és az egyetemek elsősorban az angol nyelvű publikációkat preferálják, és a különböző tudományos előmeneteli követelmények között az idegen nyelven közölt eredményeket (elsősorban a publikációkat és a hivatkozásokat) magasabban értékelik. A magyar jogtudomány és a közigazgatástudomány is az angol nyelvű tanulmányok megjelentetésének irányába mozdult el, elsősorban a nemzetközileg jegyzett folyóiratokban történő publikálást ösztönzik. Kérdés, hogy mindez milyen hatással lesz a magyar jogi és közigazgatási szaknyelv használatára, ezen belül a terminológiára.

3.3. A jogi-közigazgatási terminológia kezelése és nyilvános közzététele.

A projekt egyik vizsgálati témája volt a jogi-közigazgatási terminológia állapotának, helyzetének vizsgálata, és annak megvitatása, hogy szükséges és hasznos lehet-e explicit jogi-közigazgatási terminológiastratégia kialakítása (l. még pl. FÓRIS 2023; RIXER 2023).

Álláspontunk szerint az egyik legjelentősebb feladat a jogi szaknyelven belül a kormányzás területeit érintő jogi-közigazgatási terminológiastratégia előkészítése, illetve az egyes tárgykörökben már használatban levő stratégiák és jó gyakorlatok közzététele. Magyarországon a kormányzás mindhárom területét: a törvényhozást, az igazságszolgáltatást és a végrehajtást (közigazgatást) bevonták a kormányzati információk és szolgáltatások online módon történő eljuttatásába interneten vagy más digitális médian keresztül, vagyis az e-kormányzatba. Ezekben a közel két évtizede folyó munkákban fontos szerepe van a terminológiának és a terminológiakezelésnek (MAJZIKNÉ BAUSZ 2008). Az UNESCO terminológiastratégiai irányelvei (Infoterm 2005) szerint a nyelv, ezen belül a terminológia fontos szerepet játszik a tudásalapú társadalom létrehozásában és működtetésében, valamint a digitális szakadék áthidalásában, ami pedig összefügg az információhoz és a tudáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségével.

A terminológiastratégia olyan elvek és stratégiák együttese, amelyek alapul szolgálnak egy adott szaknyelv vagy tárgykör terminológiai fejlesztéséhez és szabályozásához (ISO 29383:2020, 3.2.). Ahogy arról az 1. fejezetben már írtunk, az UNESCO-irányelvek (Infoterm 2005) szerint a terminológiastratégia előkészítési fázisában fontos feladat a létező jogszabályok (terminológiai) környezetének felmérése, szűkebb értelemben az információk összegyűjtése a kormányzati keretrendszerben (pl. alkotmányjog, nemzeti irányelvek, rendeletek), illetve érdemes megvizsgálni, hogy a jelenlegi jogi szabályozásban milyen következetlenségeket és ellentmondásokat lehet felfedezni. A közigazgatási szervek adminisztratív feladatokat ellátó intézmények, ennek során az ország hivatalos nyelvét, a magyar

nyelvet használják mind a szakemberek közötti, mind a szakemberek és a laikusok közötti kommunikációban. Emellett azonban az angol nyelv használata is egyre mindennaposabbá válik a hazai közigazgatásban, gondoljunk többek között a kétnyelvű adminisztratív dokumentumok előállításának szükségességére vagy az elektronikus felületeken a kétnyelvű felhasználói felületek fontosságára.

A terminológiastratégia és a terminológiai harmonizáció fontos eszközei a nyilvános terminológiai adatbázisok. A terminológiai adatok rögzítése, kezelése és követhetőségének biztosítása elősegíti a terminológiai harmonizációt, szükség esetén a terminológia megújítását és szabványosítását is (FÓRIS–BÖLCSKEI 2019; Infoterm 2005, 2019). A terminológiai ajánlások és szabványok alapján a terminológia érthetősége mind a szakemberek, mind a laikusok számára úgy biztosítható, ha a bennük szereplő terminusok jelentését és a szakmai fogalmi rendszerben elfoglalt helyét adatbázisban teszik közzé.

A jogi-közigazgatási területen a két legjelentősebb, magyar terminusokat is tároló fordítói terminológiai adatbázis az Európai Unió többnyelvű intézményközi adatbázisa, a IATE (Web7), valamint az Igazságügyi Minisztérium által működtetett magyar és angol nyelvű adatbázis, a Termin (Web8). Ezek a fordítások során keletkezett, illetve létrehozott terminusok tárolására, kezelésére, terjesztésére szolgáló nyilvános adatbázisok. Az európai uniós jogi és adminisztrációs szaknyelv és terminológia az Európai Unió (EU) intézményeinek működtetése során használatos. Az európai uniós jogszabályfordítási munkák Magyarország 2004-es csatlakozását megelőzően az Igazságügyi Minisztériumban (IM) folytak, céljuk az EU működtetése során használatos jogszabályok magyar nyelvre fordítása és a magyar nyelvű ekvivalens terminológia létrehozása, illetve harmonizációja volt. A fordítások során keletkezett magyar nyelvű terminusokat kezdetben az IM által fenntartott Termin (Web8) adatbázisban tették közzé. A EU-csatlakozástól kezdve az EU jogi-igazgatási működtetéséhez kapcsolódó magyar terminusokat az Európai Unió terminológiai adatbázisában, a IATE-ban (Web7) tartják nyilván és kezelik. A Termin adatbázis sem szűnt meg, sőt, új funkciót kapott néhány évvel ezelőtt. Jelenleg a magyar (magyarországi) jogszabályok terminusait tartalmazza magyar és angol nyelveken. Az IM 2017-ben átfogó jogszabályfordítási programot indított el, melynek célja az volt, hogy a magyar jogszabályok angol nyelven is elérhetőek legyenek. A magyar jogszabályok egy részét angol nyelvre fordították, az angol nyelvű jogszabályokat a Nemzeti Jogszabálytárban (Web9), a jogszabályok fordítása során keletkezett terminusokat pedig a Termin adatbázisban tették közzé. A munkákhoz Jogszabályfordítási útmutatót készítettek, amely általános formai, módszertani, helyesírási, tagolási útmutatót tartalmaz (GÁSPÁR–SOMSSICH 2019a, 2019b).

A már idézett terminológiastratégiai ajánlásokban szerepel javaslatként egy magyar nemzeti terminológiai adatbázis létrehozása (FÓRIS–BÖLCSKEI 2019), ennek a tervezési folyamata az ún. „zöld könyv” elkészítésével elindult a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont támogatásával (PRÓSZÉKY főszerk. 2023; a tervezésről l. FÓRIS 2024a). Célszerűnek látszik átgondolni és megtervezni, hogy milyen módon volna lehetséges csatlakozni a magyar nemzeti terminológiai adatbázis munkálataihoz a jogi-közigazgatási terminológia területén. Egy

ilyen jellegű munka magában foglalná különböző jogi-közigazgatási domének magyar terminusainak és terminológiai rendszereinek, a fogalmainak és a fogalmi rendszereinek a leírását, ezek jellemzőinek megadását (pl. jelentésmegadás, definíció segítségével, és a jelentésviszonyok leírása egy adott doménen belül), valamint az angol ekvivalens megadását. Egy ilyen jogi-közigazgatási témájú, fontos doméneket tartalmazó két- vagy többnyelvű terminológiai adatbázis a szövegalkotás, a fordítás és a szövegértés során egyaránt hasznosnak bizonyulna, és a jogi felsőoktatásban is jól lehetne használni. Ha van megfelelő terminológiai adatbázis, akkor számos minőségi probléma – mint például az inkonzisztens terminushasználat – kisebb valószínűséggel fordul elő a szövegek létrehozása és fordítása során, továbbá a laikusok számára is segítség a terminusok jelentésének megértésében. A már elkészült és bizonyos domének terminológiai adatait tartalmazó adatbázisok (IATE, Termin) mellett más domének adatait (terminusok magyar és angol nyelven, fogalomleírások, fogalmi rendszer ábrázolása) összegyűjtő és kezelő nyilvános terminológiai adatbázisokra is szükség volna. Amennyiben elindulnak a nemzeti terminológiai adatbázis munkálatai, és elkészül a működtetésére alkalmas szoftveres keretrendszer és felhasználói felület, a legkézenfekvőbb volna az ehhez történő csatlakozás. Addig is célszerű átgondolni, hogy elsődlegesen milyen célközönség számára készüljön az adatbázis, és milyen speciális adatkategóriákra volna szükség a jogi-közigazgatási területen.

3.4. Terminológiai munka az új jogi-közigazgatási tárgykörökben. A szakszókincs összegyűjtése, az esetlegesen hiányzó terminusokkal történő bővítése, megújítása és kezelése a terminológiamenedzsment területéhez tartozik. A terminológiamenedzsment átfogó, rendszeres munkát kíván, hiányában ad hoc terminológiai munka történhet csak. A jogi-közigazgatási szaknyelv is folyamatosan megújul, gyakran új szakterületek szabályozására van szükség, de olyan is előfordul, hogy politikai okokból változtatnak a korábban már bevett terminológián.

A tudományos-technológiai fejlődés eredményeként számos olyan új tárgykör (domén) jelent meg a jogi területen, amelynek hiányzik a magyar nyelvű terminológiája, vagyis terminológiai hiányt tapasztalunk. Az új fogalmak és megnevezésük többnyire a nemzetközi szakirodalom közvetítésével angol nyelven válnak ismertté és kerülnek be a magyar szaknyelvbe. Az ilyen esetekben gyakori az, hogy a magyar jogászok az angol nyelvből veszik át a terminusokat, amelyek többnyire eredeti angol nyelvű terminusok (vagyis egy vagy több ortográfiai szóból álló lexémák); az átvétel történhet fonetikus átírásban vagy anélkül, vagyis az eredeti angol formában. Különösen azokra a területekre jellemző ez, amelyek szoros kapcsolatban állnak világunk digitális transzformációjával, például az infokommunikációs joggal, az önvezető (autonóm) járművek jogi szabályozásával vagy az e-kereskedelemmel.

A metaforák használata, a kognitív szemantikai szakirodalom alapján, elősegíti a szövegek megértését, és egyre több tanulmány mutatja ki a szaknyelvekben elterjedt metaforahasználatot. SÓLYOM (2023) a kognitív metaforaelméletet alapul véve elemezte Magyarország Alaptörvényének fogalmi metaforáit és azokat a prototipikus forrástartományokat, amelyek megjelennek bennük (a legtipikusabb forrástartomány a MOZGÁS ÉS IRÁNYOK, pl. *előmozdítja együttműködésüket egy-*

mással és Magyarországgal; kizárja e jog gyakorlásából). Megállapította, hogy a metaforák a jogi szaknyelvben is fontos jelentésszervező szerepet töltenek be, és javasolja ezek további vizsgálatát és a tipikus fogalmi metaforák összegyűjtését.

A terminológia bővítésének, illetve megváltoztatásának egyik módja a korábban már létezett szavak, kifejezések visszavezetése a tételes jogba és a jogdogmatikába. Ez a tendencia a 2010–20-as években megerősödött, erre a jellemző tendenciára hozunk néhány konkrét példát: 1. Egy mindvégig létező jogintézmény visszakapja a régi nevét, azt, ami már korábban is létezett egy alapvetően azonos (hasonló) funkciójú intézmény megjelölésére; például *megye* helyett *vármegye* (2022), *kormány megbízott* helyett *főispán* (2022) – ezekben az esetekben csak szócsere történt, a mögöttes intézmény, vagyis maga a fogalom nem változott. 2. Korábban létezett egy jogintézmény, aztán a jogrendszerből kikerült, most pedig oda újra visszakerült; azonban az új jogintézmény tartalma vagy jogrendszerbeli helye részben eltér a korábban hasonló nevű jogintézménytől; például *sommás eljárás* (2016). 3. Korábban létezett jogintézmény, amely aztán a jogrendszerből kikerült, most pedig a jogrendszerbe nagyjából azonos tartalommal visszakerült; például *kártalanító kezesség, építményi jog, percezúra* (2013). 4. Korábban létezett, de sokáig a dogmatika által sem igazán használt terminus visszakerül a dogmatikába, a napi használatba; például *magánjogi hatalmasság, osztott perszerkezet, bírlalat*. 5. Korábban létezett, de sokáig a dogmatika által sem igazán használt terminus újra megjelenik a jogrendszerben és a dogmatikában is; például *szállomány* (2024).

4. Összegzés, javaslatok. A tanulmányban áttekintettük és összefoglaltuk azokat a jellemzőket és változásokat, amelyek a jogi-közigazgatási területen az utóbbi másfél évtizedben történtek, és egyúttal hatással vannak e szakterület szaknyelvhasználatára, illetve a szakterület terminológiájára. A magyar közigazgatás átalakításával kapcsolatos vizsgálatok közül ismertettük azokat a jellemzőket, amelyek a magyar szerzők publikációinak nyelv választását elemezték. Analizáltuk a jogi-közigazgatási szaknyelv státuszát és szerepét a tudomány és a felsőoktatás nyelveként. Mivel a szakirodalomból és a felsőoktatásban bekövetkezett változásokból egyértelműen látszik a tudományos közösség nyelvhasználatának fokozatos kétnyelvűvé válása (magyar és angol kétnyelvűség), nemcsak a magyar nyelvű, hanem a magyarországi angol nyelvű tudományos szaknyelvvél történő foglalkozás szükségességére is rámutattunk.

Ezután rámutattunk, hogy terminológiastratégiai szempontból hogyan érdemes kezelni és hozzáférhetővé tenni a jogi-közigazgatási szaknyelv terminológiáját. A terminológiával kapcsolatosan megállapítottuk, hogy nemcsak a jogi-közigazgatási terület magyar terminusait és fogalomrendszerét, hanem az angol nyelvű ekvivalenseket is rögzíteni kell, amire a legalkalmasabb eszköz a terminológiai adatbázis. Amennyiben elindulnak a nemzeti terminológiai adatbázis munkálatai, és elkészül a működtetésére alkalmas keretrendszer, célszerű volna a jogi-közigazgatási terminológiastratégiai munkákkal is csatlakozni ehhez. Majd néhány példát mutattunk be a jogi-közigazgatási terminológia bővítésének, megváltoztatásának gyakorlatából.

Végül kiemeljük, hogy célszerű volna nyelvstratégiai dokumentumok elkészítése egyetemi szinten, ennek hiányában az egyetemek jogi és igazgatási karainak szintjén. Ezt nemcsak az idegen nyelvű képzések számának növelése indokolja, hanem valamennyi képzéssel kapcsolatban növelheti a nyelvi tudatosságot, ráirányíthatja a figyelmet a magyar nyelvű terminológia fenntartásának és kezelésének jelentőségére, a kétnyelvű tudományos nyelvhasználat terminológiai támogatásának szükségességére és ennek tudatosítására; a fölcserélő kétnyelvűség helyett a hozzáadó kétnyelvűség felé történő elmozdulás fontosságára. Ilyen dokumentumok készítése továbbá ráirányíthatja a figyelmet a magyar szaknyelvek és a tudományos kétnyelvűség önálló kutatási tárgyként játszott szerepére.

Kulcsszók: jogi-közigazgatási szaknyelv, terminológiastratégia, terminológiai adatbázis, magyar–angol kétnyelvűség, tudományos nyelv.

Hivatkozott irodalom

- ANDRÁSSY GYÖRGY 2017. A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat, Budapest. 64–90.
- BARTHA CSILLA 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. *Magyar Nyelvőr* 120: 263–282.
- DRINÓCZI TÍMEA 2010. *Minőségi jogalkotás és adminisztratív terhek csökkentése Európában*. HVG ORAC, Budapest.
- DRINÓCZI, TÍMEA 2015. Concept of quality in legislation – revisited. Matter of perspective and a general overview. *Statute Law Review* 36: 211–227. <https://doi.org/10.1093/slr/hmv008>
- FERENC VIKTÓRIA 2018. A magyar tudományos nyelv nyelvökológiai megközelítésből. *Magyar Tudomány* 179: 360–373. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.3.6>
- FÓRIS ÁGOTA 2023. A terminológiastratégia szempontjai a jogi-közigazgatási területen. *Glossa Juridica* 10/3: 35–64. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.2>
- FÓRIS ÁGOTA 2024a. A magyar terminológiastratégia megvalósításának perspektívái. *Hungarológiai Évkönyv* 25: 78–86.
- FÓRIS ÁGOTA 2024b. A felsőoktatás és a tudomány nemzetköziesedésének hatása a magyar anyanyelvű oktatásra és terminológiára. *Anyanyelv-pedagógia* 17/4: 1–15. <https://doi.org/10.21030/anyp.2024.4.1>
- FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA 2019. Ajánlások a magyar terminológiastratégiához. In: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA szerk., *Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. L'Harmattan – OFFI Zrt., Budapest. 140–164.
- GÁSPÁR ENDRE – SOMSSICH RÉKA 2019a. A magyar jog fordítva. Az Igazságügyi Minisztérium átfogó fordítási projektje a magyar joganyag angol nyelvű elérhetőségének biztosítására. *Fontes Iuris. Az Igazságügyi Minisztérium szakmai folyóirata* 1: 55–60.
- GÁSPÁR ENDRE – SOMSSICH RÉKA 2019b. Nemzeti jog nemzetközi térben, avagy terminológiai és stilisztikai dilemmák a magyar joganyag angol nyelvre fordítása során.

- In: SZOTÁK SZILVIA szerk., *Diszciplínák találkozása. Nyelvi közvetítés a XXI. században*. OFFI Zrt., Budapest. 28–41.
- GUSTAFSSON, MAGNUS – JENNIFER VALCKE 2021. Multiple Dimensions of English-Medium Education. Striving to Initiate Change, Sustainability, and Quality in Higher Education in Sweden. In: WILKINSON, ROBERT – GABRIËLS, RENÉ eds., *The Englishization of Higher Education in Europe*. Amsterdam University Press, Amsterdam. 215–236. <https://doi.org/10.2307/j.ctv21ptzkn.13>
- Infoterm 2005 = *Guidelines for Terminology Policies. Formulating and implementing terminology policy in language communities*. UNESCO, Paris, 2015.
- Infoterm 2019 = Terminológiapolitikai irányelvek. A terminológiapolitika kialakítása és megvalósítása különböző nyelvközösségekben. (Ford. SOMOGYI ZOLTÁN.) In: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA szerk., *Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. L'Harmattan – OFFI Zrt., Budapest, 2019: 167–218.
- ISO 29383:2020 = *Terminology policies – Development and implementation*. <https://www.iso.org/standard/71971.html> (2024. 04. 25.)
- KISS JENŐ 2009. A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. *Magyar Tudomány* 170: 67–74.
- KONTRA MIKLÓS 2006. Magyar nyelvtudomány, társadalmi felelősség, politika. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 6: 177–185.
- KONTRA MIKLÓS 2025. Az angol nyelv a mai Magyarországon. In: BODÓ CSANÁD – SZABÓ GERGELY szerk., *A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 287–299. <https://doi.org/10.21862/Szociolingvisztika/2024/8122.287>
- KURTÁN ZSUZSA 2022. Szétágazási folyamatok és összehangolási törekvések a magyar jogi szaknyelv fejlesztésében. *Magyar Jogi Nyelv* 2022/2: 29–39.
- LÁNCOS PETRA LEA 2023. Mi legyen a (magyar) jogtudomány nyelve? *Glossa Iuridica* 10: 93–103. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.5>
- MAJZIKNÉ BAUSZ ÁGOTA 2008. Az e-kormányzat, e-közigazgatás problémái és terminológiai vonatkozásai Magyarországon. *Magyar Terminológia* 1: 59–76. <https://doi.org/10.1556/mterm.1.2008.1.5>
- PAULSRUD, BETHANNE – CUNNINGHAM, UNA 2024. Parallelingualism, translanguaging, and English-medium instruction in nordic higher education. In: PETERSON, ELIZABETH – BEERS FÄGERSTEN, KRISTY eds., *English in the Nordic Countries. Connections, Tensions, and Everyday Realities*. Routledge, New York. 127–147. <https://doi.org/10.4324/9781003272687-9>
- PATYI, ANDRÁS – RIXER, ÁDÁM eds., 2014. *Hungarian Public Administration and Administrative Law*. Schenk Verlag, Passau.
- PHILLIPSON, ROBERT 2003. *English-Only Europe? Challenging Language Policy*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9780203696989>
- PRÓSZÉKY GÁBOR főszerk. – FÓRIS ÁGOTA – B. PAPP ESZTER – BÖLCSKEI ANDREA – LIPP VERONIKA szerk. 2023. *A magyar terminológiastratégia kialakítása. Zöld könyv*. Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://doi.org/10.18135/term.2023>
- RIXER ÁDÁM 2013. A magyar közigazgatás idegen nyelvű irodalmának egyes jellegzetességei az elmúlt negyedszáz esztendőben. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 3/3: 4–22.

- RIXER ÁDÁM 2023. Szükség van-e Magyarországon jogi-igazgatási szaknyelvújításra? Gondolatok egy kutatás margójára. *Glossa Iuridica* 10: 93–103. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.1>
- SOLAN, LAWRENCE M. – TIERSMA, PETER M. eds. 2021. *The Oxford Handbook of Language and Law*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199572120.001.0001>
- SÓLYOM RÉKA 2023. Magyarország Alaptörvényének metaforikus terminusai – kognitív nyelvészeti elemzés. *Glossa Iuridica* 10: 65–78. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.3>
- Swedish Language Act 2009 = *Språklag. Svensk författningssamling*. Kulturdepartementet, Stockholm. <https://rkrattsbaser.gov.se/sfst?bet=2009:600> [svédül], <https://www.government.se/contentassets/16ba706f40854a87b910941caf3891d1/language-act-in-english.pdf> [angolul]
- SZABÓ MIKLÓS 2023. Természetes/mesterséges jogi nyelv. *Glossa Iuridica* 10: 167–176. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.9>
- SZAMEL KATALIN – BALÁZS ISTVÁN – GAJDUSCHEK GYÖRGY – KOI GYULA szerk. 2012. *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása*. Complex Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.55413/9789632956121>
- TÓTH JUDIT 2023. A közérthetőség kutathatósága és a jogi nyelv reformja? *Glossa Iuridica* 10: 153–165. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.8>
- TÓTH MIHÁLY 2023. Noteszlapok a jogi nyelvünk állapotáról szóló vitához. *Glossa Iuridica* 10: 197–214. <https://doi.org/10.55194/GI.2023.3.11>
- Web1 = Magyary Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program. https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/gal_1_1modul.pdf (2024. 07. 07.)
- Web2 = KRE ÁJK, Angol nyelvű képzések. <https://ajk.kre.hu/index.php/oktatas/kepzesi-formak/angol-nyelv-kepzesek.html> (2024. 07. 07.)
- Web3 = LLm in Law and Governance. <https://admissions.sze.hu/llm-in-law-and-governance> (2024. 07. 07.)
- Web4 = PPKE JÁK. <https://jak.ppke.hu> (2024. 07. 07.)
- Web5 = Az Akadémia ünnepi nyilatkozata magyar nyelvet szolgáló küldetésének megerősítéséről. [A 197. közgyűlés ünnepi nyilatkozata a Magyar Tudományos Akadémia magyar nyelvet szolgáló küldetésének megerősítéséről.] 2024. május 8. <https://mta.hu/kozgyules2024/az-akademia-unnepi-nyilatkozata-magyar-nyelvet-szolgalo-kuldetesenek-megerositeserol-113681> (2024. 06. 12.)
- Web6 = A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelv. https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2024/197_KGY_magyar_nyelv_vedelme_javaslatok.pdf (2024. 06. 12.)
- Web7 = IATE (Interactive Terminology for Europe). <https://iate.europa.eu> (2024. 07. 07.)
- Web8 = Termin. <https://termin.im.gov.hu> (2024. 07. 07.)
- Web9 = Nemzeti Jogszabálytár. <https://njt.hu> (2024. 07. 07.)

Bilingualism in publications

On the way to a terminology strategy for legal and administrative language in Hungary

The study aims to review and summarize changes and trends in the field of law and administration that have an impact on the terminology and the language of the field, and to assess the state of the art on legal and administrative language and its characteristics. It addresses academic and technical language and the needs of lay language users, as well. An important principle of terminological work is that terminology is inseparable from professional information, so it is essential that linguists and professionals work together, and that terminological analyses are based on the professional conceptual system. The study presents the current status of legal and administrative language, the most important pieces of information about the corpus, and the main terminological issues. It is evident that in the past fifteen years the language use of academic publications in Hungary has become bilingual, Hungarian and English. Consequently, it is essential to record Hungarian terminology and conceptual systems in both Hungarian and English within the field of law and public administration. A terminology database is the most suitable tool for this purpose. Once the work on a Hungarian national terminology database is underway and a framework for its operation is established, it would be appropriate to join it.

Keywords: legal and administrative language, terminology strategy, terminology database, Hungarian-English bilingualism, language of science.

FÓRIS ÁGOTA – RIXER ÁDÁM
Károli Gáspár Református Egyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Aktuális trendek és eredmények a szlovák nyelv magyar jövevényszavainak kutatásában

1. Kevés olyan, teljesen más eredetű nép él Európában, amelynek a nyelve és kultúrája olyannyira kibogozhatatlanul összefonódott, mint a szlovák és a magyar (KÁFER 1991: 5–6). Talán csak a balti lettek és a finnugor észtek kapcsolatrendszerének szövevénye hasonló mértékű. A magyar nyelv köztudottan az uráli nyelvcsalád finnugor, azon belül is ugor ágába tartozik, a szlovák pedig az indoeurópai nyelvcsalád szláv ágának nyugati szláv csoportjába, és azon belül is a csehvel alkot egységet (távolabb állva a szintén nyugati szláv lengyeltől, illetve a szorbtól, főképp az alsószorbtól). Az indoeurópai és az uráli nyelvek sok szempontból eltérő jegyekkel rendelkeznek: előbbiek például széles körben ismerik a grammatikai nemet, míg utóbbiakban ez a kategória teljesen ismeretlen, az uráli nyelvekben az indoeurópaiakkal ellentétben el vannak terjedve a birtokos személyragok, vagyis a birtokszóhoz csatolt birtokos jelek (HAJDÚ 1991: 148). A szlovák és magyar nyelv morfoszintaxisuk tekintetében ugyan különböznek (MISADOVÁ 2011; TÓTH 2017), a több mint ezeréves együttélés eredményeképpen azonban meglepően sok közös areális jellemzőt fejlesztettek ki. A hasonlóságok a közös lexikán kívül megmutatkoznak a frazeológiában, sőt a fonológia szintjén is: mindkét nyelv fonológiai rendszere különbséget tesz a rövid és hosszú magánhangzók között (BALÁZS 1983: 46), ami nem jellemző például sem a szintén nyugati szláv lengyelre, sem pedig a keleti szláv oroszra.

2. Az etimológia a nyelvészet egyik legnépszerűbb, ám legbizonytalanabb és legtöbb szakértelmet követelő diszciplínája: egyszerre, más és más proporcióval kell figyelembe venni fonetikai, fonotaktikai, szemantikai, analógiás, gyakorisági, kultúrtörténeti és még ki tudja, milyen szempontokat; ugyanakkor nincs arany szabály, hogy egy konkrét esetben melyik szempont az erősebb. Sokszor át kell lépni valamelyik területen, hiszen egy-egy szabálytalanságot semmilyen módon nem vagyunk képesek megmagyarázni, miközben nagyon könnyű hibát véteni, amiknek kiküszöbölésére semmilyen alapelv nem áll rendelkezésre. Az etimológiákban esetenként vannak megmagyarázhatatlan vagy igen nehezen kikövetkeztethető hangtani jelenségek vagy szemantikai változások is.

2.1. A magyar és szlovák nyelv lexikai kapcsolatrendszerének leírását megnehezíti, hogy bár a témával többen is foglalkoztak (pl. ŠKULTÉTY 1898: 745–749; SIMA 1939–1940: 169–182), mégis hiányzik egy, a magyar nyelv szlovák elemeit taglaló komolyabb, modern összefoglalás. Ennek talán több jelentős ontológiai oka van, mégpedig elsősorban a magyar nyelvben igen jelentős szláv szubsztrátum, amihez hozzájárulnak a későbbi és mai szláv nyelvekből a magyarba kölcsönzött elemek. Márpedig a magyar közvetlen kapcsolatban állt és áll igen sok régi és mai szláv dialektussal és nyelvvel. Ekképpen a magyar nyelv szlovák elemeit a magyar nyelv szláv elemeinek szélesebb kontextusú vizsgálata nélkül aligha lehetséges taglalni. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, több esetben

számolnunk kell azzal, hogy a román nyelv is közvetített szláv eredetű szavakat a magyarba (BAKOS 1982: 173–177).

Sokáig szolgált a szlovák nyelv magyar elemeit taglaló holisztikusabb jellegű munkák akadályaként a szlovák nyelvtörténeti, dialektológiai és etimológiai összefoglalások hiánya. Ez végül csak a 1990-es és a 2000-es években kezdett enyhülni. A szlovák nyelvtörténeti szótár (HSSJ.) kiadása mára befejeződött; a tájszótárból több kötet megjelent (SSN.). Végre elérhetővé vált a szlovák nyelv első saját etimológiai szótára is (KRÁLIK 2015). Korábban a szlovák nyelvet az etimológiai lexikográfia szempontjából a cseh mellé rendelték (pl. MACHEK 1957), hiszen a szlovákot mintegy a cseh nyelv kistestvérének tartották, csakúgy, mint az ukránt az oroszénak vagy az észtet a finnének.

2.2. A közelmúltig a fordított irányú átvételekkel kapcsolatos opusz sem állt a kutatók, illetve a nagyközönség rendelkezésére, pedig a jóval kevésbé intenzív cseh–magyar kapcsolatok révén a cseh nyelvbe bekerült magyar szavakat taglaló akadémiai doktori disszertációját SULÁN BÉLA már a 20. század 60-as éveinek legelején megvédte (SULÁN 1961). Ez nem azt jelenti, hogy kisebb munkák ne születtek volna a szlovák nyelv magyar elemeiről (SAMO CZAMBERTől MELICH JÁNOSon és ZOE HAUPTOVÁN át KIRÁLY PÉTERig vagy ŠTEFAN LIPTÁKig), ezek azonban igen szét vannak szórva, mind kronológialag, mind metanyelvük, mind megjelenési helyük tekintetében. Azt is meg kell említeni, hogy a szlovákok évszázadokon keresztül, egészen a 19. század közepéig a cseh nyelvet használták irodalmi nyelvként, ekképpen szakadék alakult ki a nyelvjárások és az irodalmi nyelv között, márpedig a magyar jövevényszók a szlovák nyelvjárásokba hatoltak be intenzíven a hosszú évszázadok során, nem pedig a szlovákok körében is használatos cseh irodalmi nyelvbe (GREGOR 1989: 188–190), vagy legalábbis messze nem olyan intenzitással. A 19. század 2. felében született modern szlovák irodalmi nyelvben kevesebb magyar jövevényszó dokumentálható, mint a nyelvjárásokban.

3. A fent leírtak alapján régen várt, hiánypótló munkának számít GREGOR FERENC-nek – aki korábban is számos írást szentelt a kérdésnek (pl. GREGOR 1963, 1993; KISS–NYOMÁRKAI szerk. 1999) – a szlovák nyelv magyar elemeit bemutató, nagyformátumú posztumusz opusza (GREGOR 2023), melyről jelen folyóirat hasábjain már egy ismertetés is megjelent (TÖLGYESI 2024). A szótárnak a kiadás idejét tekintve ugyan előzménye LUCIANO ROCCHinak 1999 és 2010 között megjelent, ugyanezt a témát feldolgozó háromkötetes etimológiai szótára (ROCCHI 1999, 2002, 2010), a valóságban GREGOR munkája azonban már 1998-ra elkészült, megjelenni azonban csak a szerző halála után 15 évvel tudott ZOLTÁN ANDRÁS professzor és kollégái áldozatos munkájának köszönhetően. Ekképp hosszú idő után kis eltéréssel két, a szlovák nyelv magyar jövevényszavait taglaló kiadvány is hozzáférhetővé vált, amelyek a hasonlóságok mellett mutatnak eltéréseket is.

3.1. Ha GREGOR igen vaskos kiadványát kvantitatíve szemléljük, akkor az 1000 oldalas – ebből a tulajdonképpeni szótári rész 800 oldal – monográfia alapján kiviláglik, hogy a szlovák nyelvben milyen sok magyar eredetű lexéma van, ami ugyanakkor a magyar és a szlovák nyelv évezredes kapcsolataira való tekintettel nem is olyan meglepő. ROCCHI szótára háromkötetes, de lapszám tekintetében a három kötet összesen se teszi ki a GREGOR-monográfia felét. GREGORNál az *a*-val (illetve *á*-val) kezdődő szócikkek száma 62, ROCCHInál 45. Ez a különbség egyrészt annak köszönhető, hogy a két szerző részben eltérő szempontok szerint válogatta össze a szóanyagot – GREGORNál például utóneveket is

találunk (*Arpád, Aranka*), ROCCHINál azonban nem –, de leginkább annak a következménye, hogy míg ROCCHI kizárólag a szlovák nyelvtörténeti szótárra szorítkozott, addig GREGOR hatalmas saját gyűjtésű levéltári és nyelvjárási anyagot is bevont a vizsgálatba. Összehasonlításképpen: a magyarral közvetlenül csak egyes történelmi események során, esetlegesen érintkező orosz nyelv magyar jövevényszavait feldolgozó monográfia bibliográfia nélkül még száz oldalt se ölel fel (HOLLÓS 1996), a magyar nyelv déli szomszédja, a szerbhorvát magyar elemeit feldolgozó munka (HADROVICS 1985) azonban több mint félezeret – nagyjából mint ROCCHI munkája. TAMÁS LAJOSnak a román nyelv magyar elemeit taglaló monográfiája szintén majdnem ezer oldalas opusz (TAMÁS 1966), akárcsak GREGORÉ.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy a szlovák nyelvben hány magyar eredetű jövevényszóval is kell számolnunk. Ezt TÖLGYESI ekképp foglalja össze: „KÁLAL és KNIEZSA szerint a szlovák nyelvben 5-600 magyar jövevényszó található. GREGOR gyűjtése alapján azonban bizonyos, hogy azok száma a 2000-et is meghaladja” (TÖLGYESI 2024: 368). GREGOR FERENCet (2023: 47) idézve: „A szlovákba átkerült magyar szavak mennyisége jelentős. KÁLAL szótárában a helyesen vagy helytelenül magyar eredetűnek föltüntetett szlovák kifejezések száma 525 körül van. Akkortájt KNIEZSA ISTVÁN is úgy vélte, hogy a szlovák nyelvben körülbelül hatszáz magyar jövevényszó található (l. A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfű Gyula. Bp., 1942: 185), de gyűjtésem alapján bizonyos, hogy a kétezeret is meghaladja és a XVIII. század végéig terjedő időszakból is 950 körüli magyar eredetű átvételt tudunk regisztrálni.” ROCCHINál a kölcsönszavak számával kapcsolatos becslést, adatot nem találunk.

A szlovák nyelv magyar jövevényszavainak taglalása, az ilyen kutatások összefoglalása terén komoly problémát jelent az anyag körülhatárolása mind kronológiai, mind dialektológiai, mind pedig gyakorisági szempontból, illetve hogy preskriptív vagy pedig deskriptív szempontból viszonyulunk-e a feldolgozott lexémákhoz. Ezekből a szempontokból minden lexikográfiai munkát más- és másképpen lehet megítélni. Hiszen például a *kivánči* lexémát (GREGOR 2023: 511) nyilvánthatjuk túl nyelvjárásiának (< m. *kiváncsi*) ahhoz, hogy érdemes legyen egy összefoglalásba bevenni. Itt kell kitérnünk a szlovák nyelvjáráshoz széttagoltságára, főképp arra, hogy a kvantitatív szempontból igen jelentős Békés megyei szlovák külső nyelvjárászigetek igen távol találhatók a szlovák nyelv Szlovákiában beszélt tömbjétől, és elég minimális hatást is gyakorolnak rá. Vagyis ha egy magyar jövevényszó gazdagon adatolt például a magyarországi Békés vármegyében (ahol a magyarországi szlovákok jelentős tömbje él), a Pilisben vagy a Mát-rában, mindez még nem utal automatikusan a lexéma általános elterjedtségére a szlovák nyelv szlovákiai tömbjében.

3.2. Azt is tisztáznunk kell, hogy mely lexikális elemek sorolhatók a jövevényszavak közé. GREGOR szerint a hapax legomenonokat érdemes kizárni a körből, a nyelvjárási szavak közül pedig csak azokat kell számításba venni, amelyek a mai Szlovákia területén is használatosak. Ha a konkrét lexémák szintjén vizsgálódunk, valóban sok esetben kérdéses, hogy a szlovákban mennyire meghonosodott szóval állunk szemben. Példának okáért annak ellenére, hogy mind GREGORNál (2023: 391), mind pedig ROCCHINál (1999: 114) szerepel a *hajtvaňoš* 'hajtogatott sült tészta' (< m. *hajtványos*) lexéma, az nagyon periférikus a szlovák nyelvben: sem a szlovák–magyar szótárakban nem szerepel, sem pedig a szlovák nyelvű internetes felületeken nem találjuk a szót. De nem találjuk ezt a lexémát sem a szerbhorvát, sem az orosz nyelv magyar elemeit taglaló monográfiában

(HADROVICS 1985; HOLLÓS 1996). Méginkább vitatható példa a 'mákos kalács' jelentésű *mákoš* süteménynév is, mely szerepel ugyan GREGORNÁL (2023: 580), ám ROCCHI szótárában ilyen lexémát nem találunk. Ebben az esetben sem tudunk adatolással szolgálni sem a kétnyelvű szótárakból, sem pedig a szlovák internetes felületekről.

GREGOR azokat a szavakat is kizárja vizsgálati köréből, amelyek eredete vitatott. Ha két nyelv areális kapcsolatai olyan fokúak, mint a magyaré és a szlováké, akkor egyes esetekben természetes, hogy nem lehet pontosan megállapítani, hogy egy lexikai elem melyik nyelvből került át a másikba. Jól mutatja ezt a m. *batyu* ~ szl. *batoh*, illetve a m. *birka* ~ szl. *birka* lexémák eredete körüli bizonytalanság (GREGOR 2023: 51). Előbbivel kapcsolatban a TESz. még azt írja, hogy a szó a magyarból a szlovákon át került be a csehbe, az ÚESz. viszont már vitatott eredetűnek tartja, megjegyezve, hogy valószínűbb a fordított irányú, vagyis a szlovákból a magyarba való kölcsönzés. Megjegyzendő azonban, hogy ZOLTÁN ANDRÁS véleménye szerint a szóban forgó lexéma nem vezethető le a szlovákból, viszont egy hazai ukrán (ruszin) *batuh* alakból igen, amelyből a magyarban a szóvégi *h* elhagyásával *batu*, majd palatalizáció során *batyu* lett (ZOLTÁN 2007: 211). Érdeemes megemlíteni továbbá, hogy a szlovák etimológiai szótár a *batoh* esetében kizárólag a szláv eredettel számol (KRÁČEK 2015: 64), a cseh etimológiai szótár azonban az ÚESz.-hez hasonlóan szintén nem zárja ki a szlovák közvetítést megelőző magyar nyelvi hatás lehetőségét. Vagyis a szó a szlováktól kerülhetett a csehbe, de a szlovákban lehetett magyar hatás eredménye (REJZEK 2001: 36). Önellentmondásnak tűnhet, hogy GREGOR szótárában az elmondottak ellenére mégis találunk *batu* címszót (GREGOR 2023: 140), ám nem az, mivel a szóban forgó lexéma ebben a formában hangalakja okán kizárólag csak a magyarból kerülhetett át a szlovákba. ROCCHI munkája a *batu* lexémát nem tárgyalja. A másik lexémánál éppen a fordított esettel állunk szemben, hiszen a TESz. kizárólag a csehből és a szlovákból származtatja a *birka* főnevet, az ÚESz. ugyanakkor emellett már felveti a belső keletkezés lehetőségét is. Meglepő viszont, hogy *birka* címszót sem a szlovák, sem pedig a cseh etimológiai szótár nem tartalmaz, ROCCHINÁL azonban megtaláljuk (1999: 43), aki részletesen kifejti a lexéma fentebb tárgyalt mindkét származtatási lehetőségét. A fenti példák ellenére az etimológiák nagy részében a kölcsönzés iránya meglehetősen egyértelmű.

Végül pedig azokkal a szavakkal sem foglalkozik GREGOR, amelyek a szlovákba és a magyarba is egy harmadik nyelvből (leggyakrabban a németből, a latinból vagy a törökből) kerültek be. Erre a jelenségre példaként hozza többek között a *cirkál*, *felcser*, *kaftán* vagy *láda* lexémákat (GREGOR 2023: 53), melyek közül utóbbi szerepel ROCCHINÁL (2002: 7), aki munkája előszavában megjegyzi, hogy ha egy szó valószínűsíthetően magyar közvetítéssel került a szlovákba, akkor azt felveszi a címszavak közé (ROCCHI 1999: 21). Minden bizonnyal ezért találjuk meg nála pl. az *almózia* (ROCCHI 1999: 24), illetve a *bandérium* (ROCCHI 1999: 33) lexémákat is, amelyek a magyarban latin jövevényszavak. Ha azonban az átvétel során a harmadik nyelv szerepe nem teljesen egyértelmű, akkor a lexéma már GREGORNÁL is címszóként jelenik meg, pl. *agác* (GREGOR 2023: 88).

3.3. Szót kell ejtenünk a továbbiakban az alakváltozatokról, hiszen nem minden szótár anyagában találjuk meg őket, és az sem egységes, hogy egy-egy kiadvány hogyan kezeli (illetve, hogy kezeli-e egyáltalán) a lexémaváltozatokat (LÖRINCZ 2015). GREGOR szótárának bevezető részében ugyan nem találunk a különböző variánsok megjelenítésével kapcsolatos információkat, ám a példaanyagban – a legtöbb szótárhoz hasonlóan – a lexé-

maváltozatok vagy egy szócikkben (*apa* – *apo*), pontosabban egy szócikkfejen (GREGOR 2023: 97), vagy pedig utaló szócikkben (*armed'a* – *varmed'a* 'vármegye') jelennek meg (GREGOR 2023: 104, 850). Ezzel szemben ROCCHI munkájában a szócikkfejen mindig csak egyetlen lexéma szerepel, és utaló szócikkkel sem találkozunk nála. Az alakváltatok kapcsán fontos tisztázni azt is, hogy milyen a viszonyuk a szinonimákkal, pontosabban az azonos többől szinonim képzővel létrehozott alakokkal (ISTÓK–LÖRINCZ G.–LÖRINCZ J. 2021: 340; JUHÁSZ 1980: 13). Ennek a kérdésnek az eldöntése nem egyszerű, ugyanis: bár míg pl. a *budzogáň* – *buzogáň* (GREGOR 2023: 188) egyértelműen variánsok, a *butkoš* – *butkác* (GREGOR 2023: 197) pedig szinonimák, addig a *bagovča* – *bagovka* – *bagóca* (GREGOR 2023: 116) sor esetében további kutatást igényelne, hogy a szlovák *-ka*, *-ca*, illetve *-ča* képzők alakváltozatok-e vagy szinonimák. GREGOR ugyan a hangtani vonatkozások között tárgyalja a metatézis jelenségét (2023: 69–70) az mégis szorosan kapcsolódik a lexikai szintű variánsok kérdésköréhez is. A hangátvetés során kialakult alakokat mellékváltozatokként kezeli, amelyek nem jelennek meg a szócikkfejen a císzóval azonos értékű variánsokként.

Végezetül pedig még a hangalak- és visszakölcsönzésről mint lexikai jelenségről ejtünk néhány szót. Hangalakkölcsönzésről akkor beszélünk, amikor olyan szó kerül be „az átvevő nyelv valamely változatának szókincsébe, amelynek már van egy hasonló hangalakú és hasonló (vagy azonos) jelentésű párja” (BENŐ 2008: 29). „A visszakölcsönzés megnevezés arra a kontaktológiai jelenségre utal, amikor egy átdó nyelvöl származó hangalak az átvevő nyelvi módosult formájában újra visszakeröl az átdó nyelvbe vagy nyelvváltozatba” (BENŐ 2008: 31). Ezeknél a jelenségeknél fontos megjegyezni azonban, hogy a legtöbb esetben az etimológiai kutatások adatai alapján csak annyi bizonyos, hogy egy szó valamely szláv nyelvöl került be a magyarba, vagyis nem feltétlenül a szlovákból, amely azt később visszakölcsönözte. Ezért inkább az olyan példák a jellemzők, amikor a lehetséges átdó nyelvek között a szlovák is szerepel. Mind GREGOR, mind pedig ROCCHI szótárában megtaláljuk az *agár* 'ua.', *akov* 'akó', *boleň* 'balin (halfaj)' lexémákat. Az első esetben a kölcsönző nyelvben már nincs meg az eredeti lexéma (az *agár* szlovák megfelelője a *chrt*), a másik kettőben azonban igen, ennek ellenére mégsem történt jelentésmegoszlás vagy -hasadás a két szóalak között, csupán alakváltozatokként élnek egymás mellett.

4. Összegzésként le kell szőgeznünk, hogy bár GREGOR FERENC és LUCIANO ROCCHI szótára nem minden esetben követ azonos elveket, szóanyaguk mennyiségében, az egyes szócikkek kidolgozásának tekintetében többször eltérnek, mégis mindkettő nagyon hasznos, alapos és a további szlovák–magyar nyelvi kapcsolatok vizsgálata szempontjából nélkülözhetetlen és megkerölhetetlen munka.

Kulcsszók: magyar nyelv, szlovák nyelv, etimológia, hapax legomenon, alakváltozatok, szinonimák, metatézis, hangalakkölcsönzés, visszakölcsönzés.

Hivatkozott irodalom

- BAKOS FERENC 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
BALÁZS JÁNOS 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–112.

- BENŐ ATTILA 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- GREGOR FERENC 1963. Ungarische Wörter und Kompositen im Slowakischen von Pilisszántó. *Studia Slavica Hungarica* 9: 252–272.
- GREGOR FERENC 1989. Magyar–szlovák nyelvi kapcsolatok. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 141–195.
- GREGOR FERENC 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből: Mutatványfüzet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- GREGOR FERENC 2023. *A szlovák nyelv magyar elemei*. Sajtó alá rendezte és az előszót írta: ZOLTÁN ANDRÁS. Kairosz Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1991. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HOLLÓS ATTILA 1996. *Az orosz szókincs magyar elemei*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 206.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HSSJ. = MAJTÁN, MILAN. et al. red. 1991–2008. *Historický slovník slovenského jazyka*. 1–7. Bratislava. (<https://www.juls.savba.sk>)
- ISTÓK BÉLA – LÖRINCZ GÁBOR – LÖRINCZ JULIANNA 2021. A lexikai variánsok és az alakpárok kapcsolatrendszere. *Magyar Nyelvőr* 145: 330–356.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 99–120.
- KÄFER ISTVÁN 1991. *A miénk és az övék. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsönösségről*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- KISS LAJOS – NYOMÁRKAY ISTVÁN szerk. 1999. *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz: Gregor Ferenc válogatott írásából = Hilfsbuch zu slawistischen Seminarübungen: Ausgewählte Schriften von Ferenc Gregor*. ELTE Bölcsészettudományi Kar Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. VEDA, Bratislava.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFÜ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Magyarságtudományi Intézet, Budapest. 168–188.
- LÖRINCZ GÁBOR 2015. Nyelvi variativitás az értelmező szótárak szóanyagában. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Nyelv, kultúra, társadalom*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 168–176.
- MACHEK, VÁCLAV 1957. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Nakladatelství Československé Akademie věd, Praha.
- MISADOVÁ, KATARÍNA 2011. *Kapitoly z morfológie maďarského jazyka. Kontrastívny opis niektorých morfológických javov maďarského jazyka*. Univerzita Komenského, Bratislava.
- REJZEK, JIŘÍ 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Praha.
- ROCCHI, LUCIANO 1999. *Hungarian loanwords in the Slovak language*. I (A–K). Scoula superiore di lingue moderne per interpreti e traduttori, Trieste.
- ROCCHI, LUCIANO 2002. *Hungarian Loanwords in the Slovak Language*. II (L–R). Dipartimento di scienze del linguaggio dell'interpretazione e della traduzione, Trieste.
- ROCCHI, LUCIANO 2010. *Hungarian Loanwords in the Slovak Language*. III (S–Ž) Supplement. EUT Edizioni Università di Trieste, Trieste.
- SSN. = RIPKA, I. et al. eds. 1994–2021. *Slovník slovenských nářečí*. 1–3. Bratislava.
- ŠKULTÉTY, JOZEF 1898. Slovenské slová v maďarčine. *Slovenské pohľady* 18: 745–749.
- SIMA, FRANTIŠEK 1939–1940. Z leksikálnych vplyvov slovenčiny na maďarské narečia nitrianskie. *Linguistica Slovaca* 1–2: 169–182.

- SULÁN BÉLA 1961. *A cseh szókins magyar elemeihez*. I–II. Debrecen. Akadémiai doktori disszertáció. Kézirat az MTA-ban.
- TAMÁS, LAJOS 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TÓTH SÁNDOR JÁNOS 2017. *Aspekty slovensko-maďarskej porovnávacej morfosyntaxe*. Univerzita J. Selyeho, Komárno.
- TÖLGYESI TAMÁS 2024. Gregor Ferenc, A szlovák nyelv magyar elemei. *Magyar Nyelv* 120: 367–373.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. MTA Nyelvtudományi Intézet/ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, <https://uesz.nytud.hu> (2024. 03. 23.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–223.

Current trends and results in the research of Hungarian loanwords in Slovak

Although Slovak and Hungarian differ in their morphosyntax, many common areal features may have developed at the levels of lexicon, phraseology and phonology. However, the lack of a modern summary of Slovak elements in the Hungarian language makes it difficult to describe their lexical relationships. FERENC GREGOR's posthumous opus on the Hungarian elements of the Slovak language (2023) is a stopgap work. Although ROCCHI's etymological dictionary of the same topic (1999, 2002, 2010) apparently predates GREGOR's edition, his work was in fact completed by 1998. According to GREGOR, the number of Hungarian elements in Slovak exceeds 2,000, and there are about 950 Hungarian borrowings in Slovak from the period up to the end of the 18th century. However, there is a serious problem with characterizing the material from a chronological, dialectological and frequency-related perspective, and in terms of the prescriptive vs. descriptive approach to lexicography. GREGOR excludes hapax legomena from the scope of his analysis, and only those dialectal words are considered that are still in use in present-day Slovakia. It also does not deal with words of disputed origin or with lexemes that have been borrowed into Slovak and Hungarian from a third language (most often from German, Latin or Turkish). Although GREGOR's and ROCCHI's dictionaries do not always follow the same principles, as the two authors have selected the vocabulary according to partly different criteria, both are thorough and indispensable for the further study of Slovak–Hungarian language relations.

Keywords: Hungarian, Slovak, etymology, hapax legomenon, form variants, synonyms, phonetic borrowing, reborrowing.

TÓTH SZILÁRD TIBOR
University of Tartu Narva College (Narva, Észtország)

LŐRINCZ GÁBOR
Selye János Egyetem (Komárom, Szlovákia)

ISTÓK BÉLA
Selye János Egyetem (Komárom, Szlovákia)

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A *gofri* neve*

1. Bevezetés. A magyar *gofri* ‘rácsos mintázatú, két vaslemez között sült tésztaalap’ eredete látszólag egyértelmű: az azonos jelentésű francia *gaufre*-ből származhat (ennek eredeti jelentése ‘lép, méhsejt’). Amennyiben a szó valóban közvetlenül a franciából származik, mindenképpen sajátos helye van a magyar fonológiai struktúrájába adaptált szavak között, hiszen ez az egyetlen szó, melyben a szóvégi obstruens + *r* kapcsolat epitetikus *i* hozzáadásával küszöbölődik ki.

A *gofri* származásával kapcsolatban a szakirodalom nem foglal határozottan állást: az etimológiai szótárak nem tartalmazzák, és olyan szakcikkekről sem tudunk, amely eredetét vizsgálná. Az ismeretterjesztő irodalomban azonban találkozunk olyan állítással, mely szerint a szó lengyel közvetítéssel került a magyarba, azaz lengyel jövevényszóóról van szó – ez esetben azonban a szó végén álló *i* nem epitetikus, hanem a lengyel többes számú alanyeseti végződésnek felel meg. A lengyel eredetre vonatkozó felvetés minden meglepősege ellenére meggyőzőnek tűnik, azonban érvelést nem tartalmazó és egyébként is megbízhatatlan forrásokban szerepel, így ellenőrzést igényel.

Cikkünk elsődleges célja a *gofri* francia vagy lengyel eredetének eldöntése. Elsősorban kultúrtörténeti dokumentumok alapján amellett fogunk érvelni, hogy a szó valóban a lengyelből került a magyarba, így tövégi *r* esetében nincs példa a mássalhangzó-torlódások *i*-epitézissel való feloldására.

A következőkben a 2. pontban az obstruens + szonoráns torlódásra végződő idegen tövek adaptálási stratégiáit vizsgáljuk. A 3. pontban a *gofri* eredetéről szóló szakirodalmi és ismeretterjesztő forrásokat vizsgáljuk meg, illetve azok megbízhatóságát mérlegeljük. A 4. pontban áttekintjük a *gofri* eredete szempontjából releváns forrásokat, és levonjuk végkövetkeztetéseinket. Az 5. pontban a *gofri* elnevezéseinek egyéb, a korábbiakban felmerült kérdéseire térünk ki, nevezetesen arra, hogy milyen más elnevezései vannak Európában, illetve magyar nyelvterületen. A 6. pontban összefoglaljuk a főbb megállapításainkat.

2. A szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok feloldási stratégiái a magyarban. Az alábbi részben áttekintjük, története során milyen stratégiákat alkalmazott a magyar a (szóvégi) szótagképző mássalhangzók, illetve általánosabban az adott kor magyar fonotaktikájában tiltott szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok adaptálására. Ezzel együtt bemutatjuk, hogy a szakirodalom miképpen elemezte ezeket a folyamatokat. A 2.1. pontban a *gaufre* szó francia és magyar kiejtését és ezek szótagszerkezetet érintő következményeit tárgyaljuk. A 2.2. pontban az ómagyarban a tövéghangzók lekopásához, illetve a jövevény-

* Jelen tanulmány anyagát először 2023. október 26-án mutattuk be Szegeden előadás formájában, A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII. konferencia programjának keretében.

szavak adaptálásához társuló releváns jelenségeket vizsgáljuk. A 2.3. pontban az *i*-epitézis megjelenését helyezzük el időben, valamint kitérünk az átadó nyelvbeli alakok, illetve változások okozta bizonytalanságra is.

2.1. A *gaufre* francia és magyar kiejtése. Mivel a *gofri*-nak a francia *gaufre*-ből való közvetlen eredeztetése kézenfekvő lehetőségnek tűnik, a következőkben megvizsgáljuk, hogy a szó francia, illetve magyar kiejtése milyen szótagszerkezetet tükröz, illetve hogy a magyar esetében milyen hasonló szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat találunk.

Ami a *gaufre* francia kiejtését illeti, annak szótagszerkezeti elemzése nem evidens anélkül, hogy tudnánk: a modern sztenderd (párizsi) franciában az *r* által jelölt hang tipikusan obstruensként realizálódik (szóvégen is obstruens után); szonorantikus vagy vokalizált realizáció csak egyszerű kódában, illetve komplex kód első pozíciójában fordul elő (CÔTÉ 2000: 114). Így a *gaufre* sztenderd kiejtése [gɔfʁ]¹ (vö. CÔTÉ 2000: 113), vagyis egy labiodentális és egy uvuláris réshangból álló kapcsolatot figyelhetünk meg a szó végén, nem pedig egy likvidát, amely a szillabifikáció során jó eséllyel lehetne szótagmag.

A szótagok szerkezetét leíró nyelvközi statisztikai tendencia, a szonoritási hierarchia (CLEMENTS 1990) alapján egyrészt azt várjuk, hogy a szótag magja egy viszonylag szonorus hang legyen (ez tipikusan egy magánhangzó; a mássalhangzók közül többnyire még likvidák és nazálisok fordulnak elő ilyen pozícióban). Másrészt azt várjuk, hogy ettől mind a szótagkezdet eleje, mind a szótagzárlat (kód) vége felé szonoritás szerint monoton csökkenést mutassanak az egymásra következő beszédhangok (tehát a szótagkezdetek emelkedő, a kódak ereszkedő szonoritásúak legyenek). Ebből a leírásból következne, hogy amikor szonoritás szerinti lokális maximumot (szonoritási csúcsot) találunk, az a hang szótagmag legyen.

A szonoritási csúcsok ugyanakkor nem feltétlenül esnek egybe a szótagok magjával: STERIADE (2003: 191) részletesen tárgyalja, hogy két egymással potenciálisan inkompatibilis elv közül (1. egy szótagra csak egy szonoritási csúcs essen; 2. mássalhangzó ne legyen szótagmag) nyelvenként változó, hogy melyik írja felül a másikat. Ha utóbbi dominánsabb, mint előbbi, a /gɔfʁ/ kiejtésben sem találunk szillabikus mássalhangzót (egyúttal viszont emelkedő szonoritású kódot igen). Ezt az eshetőséget az is erősíti, hogy amennyiben egy obstruens + *r* [ʁ] kapcsolatot mássalhangzó-kezdetű szó követ, az *r* után a franciában szinte kötelezően megjelenik egy svá (CÔTÉ 2000: 119), még ha másutt a svá megjelenése gyakorta dialektus, regiszter és beszédtempó függvénye is.

PEPERKAMP – ITURRALDE ZURITA (2019) alapján az is elmondható, hogy a franciában szóvégen jellemző az obstruens utáni likvidák törlése is (l. [tab] < [tabl] 'asztal' vagy [uv] < [uvʁ] 'nyiss!'). Mindez magánhangzó előtti környezetben is megtörténhet, de különösen mássalhangzó előtt jellemző (utóbbi esetben mintegy a svá-epitézis alternatívájaként). Ez még tovább erősíti azt, hogy a francia szóvégi mássalhangzó + *r* kapcsolatokban nem szillabikus mássalhangzóról, hanem egy emelkedő szonoritású kódaról beszélhetünk.

A fentiek után lássuk, hogy a magyar beszélők miként ejtik az adaptálatlan *gaufre* alakot. Mint azt a tanulmányban később idézett forrásból is („*gauffre*-nek”, „*gauffre*-ből”;

¹ Az IPA-átírást alkalmaztuk, tehát a [χ] a zöngétlen uvuláris réshangot, nem pedig a finnugor átírás szerinti zöngétlen veláris réshangot jelöli. Ez annak a fonémának egy allofónja a franciában, amelyet a francia szótárak hagyományosan az uvuláris pergőhang [ʁ] IPA-jelével írnak át.

TÓTFALUSI 1988: 12–13), sőt jelen tanulmány első mondatából is láthatjuk, a *gaufre* szó elülsőként is harmonizálhat toldalékokban (de vö. lentebb GALÁNTAI–SZÉKY [1992: 18] hátsó toldalékjával: „gauffre-ból”). Elülső toldalékolást az első szótagi [o] nyilvánvalóan nem válthat ki, és [gofri] ejtés esetén az [i] ugyancsak nem, mivel tudjuk, hogy hátsó + *i* magánhangzó-mintázatú tövek (különösképp azok, amelyekben nem követi már mássalhangzó az *i*-t) csak hátsó toldalékokat válthatnak ki (REBRUS–TÖRKENCZY 2016: 2). Így a kiváltó csak a szillabikusként interpretált *r* lehet.

Ez azért sem tűnik meglepőnek, mert relatíve nagy számban találunk a magyarban adaptálatlan szillabikus *l*-t (illetve kisebb részben *n*-t) tartalmazó jövevényszavakat (pl. *Google*, *Haydn*). Egy azonos pozícióban megjelenő, hasonló szonoritású hang szillabikusként való értelmezését így könnyen támogathatják ezek az esetek, vagyis a szillabikus mássalhangzóra végződő szavak meglevő paradigmaosztálya alkalmilag szillabikus *r*-re végződőkkel bővíthet.

Néhány szórványos példa azt mutatja, hogy már lehetnek ilyen tagjai ennek a paradigmaosztálynak (de még így is esélyes, hogy a jóval gyakoribb szillabikus *l* végűek gyakorolnak hatást): *Al-Nasszr*, *Flickr*, *Tumblr*. Az első esetében elülső toldalékolásra is találunk példát a Google-találatokban, ami azt mutatja, hogy az *r* szillabikus is lehet. Utóbbi kettő esetében pedig az emelendő ki, hogy fellelhető az interneten *i*-epitézises alakjuk (*flickri*, *tumbli*). A *Flickr* esetén könnyedén elfogadható, hogy ez a szillabikus *r* epitetikus feloldására példa, a *Tumblr* esete ugyanakkor problémásabb. A szillabikus *r* jó eséllyel csak az *l* törlése árán feltételezhető, és ez fordítva is igaz, ahogyan az *i*-epitézises alakban is csak egyikük szerepelhet artikulációs okokból. Viszont ha egyikük törlődik, jó eséllyel az *r* lesz az: *bl* vagy hasonló végződéssel és ennek epitetizált alakjával nagyobb eséllyel találkozott már a beszélő (*Tumbl<r> ~ tumbli*, vö. *Google ~ gugli* stb.). Továbbá míg *tumbli* alak található 'Tumblr' értelemben a Google-találatok közt, addig *tumbri* alak nem.

Az, hogy az átdő nyelvben az adott szonoráns (*l* vagy *n*) nem feltétlen volt egyértelműen szillabikus, hanem svá + szonoráns ejtésű is lehet, vagy történetileg az is lehetett, nem befolyásolja azt, hogy a magyarban szillabikus mássalhangzókról és az ily végű szavakat tartalmazó paradigmaosztályokról beszélhessünk. BLASKOVICS–ITTZÉS (2022) laboratóriumi fonológiai vizsgálatának eredményei szerint a „szillabikus *l*”-t tartalmazónak leírt szavak harmonikus viselkedése nem függ az opcionálisan megjelenő epitetikus magánhangzótól, és akár valóban szillabikusként, akár svá + *l* formában realizálódik az *l*, olyan harmonikus toldalékmintázatokat vált ki az ezt tartalmazó tö, amelyet magánhangzós szótagmagok egyéb többeli mintázata esetén nem találunk.

Összefoglalva: azt látjuk, hogy a *gaufre* francia kiejtésében az obstruens + *r* kódá feltételezése mellett szólnak érvek, míg az *r*-t csak a magyar beszélők által ejtett alakban írhatjuk le (potenciálisan) szillabikusként. A következőkben azt fogjuk látni, hogy míg a magyar nyelv története során mind különböző komplex kódák feloldására, mind szillabikus mássalhangzók adaptálására találunk magánhangzó-epitézist mint javítóstratégiát (2.2.), addig *i*-epitézist csak szillabikus mássalhangzók esetében látunk (2.3.). Ennek fényében – látva, hogy az átdő nyelvben utóbbi feltétel, a szillabicitás nem áll fenn – valamelyest kétségessé válhat a francia átdő feltételezése, egyelőre ugyanakkor célszerű pusztán a szóvégi obstruens + *r* k a p c s o l a t o k adaptálásáról beszélni.

2.2. Szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok feloldása az ómagyar korban. A magyarban megjelenő inetimologikus magánhangzókra már a korai magyar nyelvleírás is fölfigyelt (I. NYÍRKOS 1993: 6). Többek közt Szenczi Molnár Albert is utal arra, hogy a magyar fonotaktikában korábban nem volt engedélyezett a szóeleji mássalhangzó-kapcsolat, elentétben a szláv nyelvekkel, illetve a latinnal (amelyekkel a magyar kapcsolatba került az ómagyar kor folyamán). Mint E. ABAFFY (2003: 348) írja, a korábbi török és iráni jövevényszavak jobbára illeszkedtek a magyar fonotaktikába. Így különböző mássalhangzó-kapcsolatok feloldására is jóval kevésbé volt szükség, szemben a szláv nyelvek és a latin esetével. Az ezekkel való érintkezés folyamán a beszélők számára kihívást jelentő mássalhangzó-kapcsolatok is megjelentek, leginkább szó elején, amelyeket különböző stratégiákkal a magyar fonotaktikai szabályokhoz igazítottak.

Főként a szibiláns + zárhang és a zárhang + likvida szó(tag)kezdetek fordultak elő nagy számban. Bár BÁRCZI (1989⁶: 135) kiemeli, hogy ezek adaptálása nem ment végbe azonnal, a források azt mutatják, hogy az ómagyar kor végéig a komplex szó eleji szótagkezdeteket vagy egy ún. előtétanggal, vagy egy ún. bontóhanggal föloldották (előbbire l. pl. *stol* > *asztal*; utóbbira pl. *brat* > *barát*; részletes adatokért és azok kategorizálásáért l. NYÍRKOS 1993: 17–57). Hasonló folyamat ment végbe szóvégen is: NYÍRKOS (1993: 88) példaként említi az először 1291-ben *torn*-ként adatolt középfelnémet eredetű *torony* szót is. E kapcsán feltehetjük, hogy a kétnyíltszótagos tendencia, valamint a tövég-hangzó-lekopás következtében szóvégre kerülő mássalhangzó-kapcsolatokat (a mássalhangzó-kezdetű toldalékkal ellátott alakokra is általánosítva: szótagvégre kerülő komplex kódákat) érintő javítóstratégia mintául szolgálhatott, vö. *hatalomu* > *hatalmu* > *hatalm* > *hatalom*. 1371-es az első epentetizált tőalak *Toron* formában, és ahogy a folyamat által érintett korábbi szavaknál is, a *torony* esetében is csak a magánhangzó kezdetű toldalékok előtt maradt meg a mássalhangzó-kapcsolat, mivel itt nem jelenik meg komplex kóda (először: *-thurnya*, 1324).

További példa NYÍRKOS-nál (1993: 88) a szláv eredetű *kapor* szó, amelynek átvett alakja **kopr* lehetett (vö. óegyházi szláv *koprъ*). Ennek feltehető első (1329-es, ÚESz.) adatolása *kopur*, ami egybevág a HORGER (1921: 80) által írtakkal, miszerint a szláv jövevényszavakban szereplő szillabikus („szonáns”) *r*-t a magyar rendre *-ur-* hangkapcsolattal oldotta föl, l. pl. *ščrba* > *csurba* > *csorba*; *Črgrad* > *Csurgrad* > *Csongrád*; *hrvat* > *hurvát* > *horvát*. A *kapor* példája jól mutatja, hogy létezett az ómagyarban javítóstratégia szóvégi obstruens + *r* kapcsolat feloldására. Szóvégi szillabikus *r* feloldását mutathatják még a *cseber*, a *csombor* és a *vödör* szavak, ugyanakkor ezek átdányelvbeli alakja és átvételük időpontja nem ad kellő bizonyosságot erről. MOLLAY (1982: 81, 191) ómagyar kori példái hasonló, *u*-epentézissel történő feloldást mutatnak német átvételekben, az *r*-en túl a szillabikus *n* és *l* esetében is: *Praytumprun* < *Breitenbrunn* [braɪn]; *Wysun* < *Wiesen* [vi:zɛn]; *Hertul* < *Hertl* < *Härtel* > [hertl]; *Nykul* < *Nykel* [nikl] ’Miklós’; *Payur* < *payr* ~ *bayr* ~ *payer* ~ *bayer* ’bajor’.

Mindezek fényében látszik, hogy általánosságban a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok feloldására és ezeken belül nem csak a szillabikus mássalhangzóra végződőkre szolgált javítóstratégiául az epentézis. NYÍRKOS (1993: 87) említi egyetlen későbbi (1792–93-as), a *gofri* kapcsán még relevánsabb szót, a *zsámfuter*-t (’hitvány, semmirekellő’). Ez az azonos jelentésű francia *jean-foutre* szóból ered, mely a TESz. szerint föltehetően a katonai nyelv révén került a magyarba, a kódában található *t* és *r* közti epentetikus

e megjelenésével. Ha a *gofri* a franciából került volna a magyarba, ez alapján inkább egy **gofer* alakot kellene feltételeznünk. Ráadásul, mint a következő pontban látni fogjuk, az *i*-epitézis pusztán szillabikus mássalhangzók feloldása esetében jelent meg, ellenben az ómagyar kori egységes stratégiával.

2.3. Az *i*-epitézis mint javítóstratégia megjelenése a magyarban. A mássalhangzó + *r* kapcsolatok feloldásával ellentétben a mássalhangzó + *l* kapcsolatok feloldására kifejezetten sok példát ismerünk. MOLLAY (1982: 158) a következőket írja a szillabikus *l* feloldásáról: „A magyarban sonans [l] nem lévén, a spontán kétnyelvű beszélő megszünteti a szóvégi mássalhangzó sonans jellegét, ismét consonanssá teszi úgy, hogy vagy előtte vagy utána ejtett, nem etimologikus magánhangzó lesz szótagképző.” Az időben korábbi példáknál (a 15–16. századig) csak epentézist találunk (az *u* helyett már egy középső nyelvválású magánhangzó epentézisét, pl. *zszindely* < *schind(e)l*), a későbbiekben viszont kizárólag *i*-epitézist látunk. Utóbbira az első két példa még a 16. századból való: *cukorkándli* 'kandiscukor' (1546), *francli* 'rojt' (1562) (MOLLAY 1982: 217, 279); a 17. századi adatok közt már további kilenc szó esetén találunk epitetikus *i*-t.

Ahogy BÁRCZI (1989⁶: 136) írja, az ómagyar kor végével a fentebb ismertetett, a tövéghangzó-lekopást követő, tövégi mássalhangzó-kapcsolatokat érintő epentézis alkalmazása abbamaradt. Ez alapján arra következtethetünk, hogy ekkor már jelen volt egy másik stratégia, az *i*-epitézis, hiszen valószínűleg folyamatosan adódtak potenciálisan átveendő szavak, adaptálásra szoruló szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokkal. Egyúttal feltehető, hogy a két stratégia egy ideig versengett egymással: az *i*-epitézis első megjelenéséhez képest (1546) MOLLAY-nál (1982: 158, 466) találunk későbbi adatolását epitetikus alakokat, pl. *ráspoly* 'reszelő' (1564), *sáfoly* 'faedény' (1577) – persze ezek jóval korábbi átvételek is lehetnek. Azonos etimonra visszamenő, közel egyidejű, de különböző adaptációs stratégiát mutató átvételnek nincs nyoma, ami arra utalhat, hogy a váltás mégis viszonylag gyors volt. Ennek pontos okáról, illetve az *i*-epitézis esetleges nyelvi divat voltáról csak találgatni tudunk.

MOLLAY (1982) a német–magyar nyelvi érintkezéseket a 16. század végéig tárgyalja, így érdemes megvizsgálni, hogy az ezeken a példákon túl átvett szavak mikortól adatolhatók, másrészt, hogy azok nem korábbiak az előbb felsoroltaknál. Mivel a vizsgálatunk tárgya véghangzóbetoldás, ezért a Szóvégműtató szótárhoz (PAPP 1969) folyamodtunk az *i*-epitézises szavak összegyűjtése érdekében. Mint *i*-epitézist mutató lehetséges jelölteket kezeltük a mássalhangzó után szonoráns + *i* hangsorra (tehát *ji*, *li*, *lyi*, *mi*, *ni*, *nyi*, *ri* betűsorra) végződő szavakat,² mivel a szonoránsok eloszlása jóval megszorítottabb szó végén mássalhangzó utáni környezetben a szonoritási hierarchia következtében (míg a szonoráns + obstruens kapcsolatok gyakoriak szóvégen, addig az obstruens + szonoráns kapcsolatok igen ritkák – illetve a magyarban tiltottak is, amennyiben a szillabikus mássalhangzókat tartalmazó átvételeket nem számítjuk).

Tehát ezen szonoráns + *i* végű szavak eredetét ellenőriztük az ÚESz.-ben, illetve ha abban nem fordult elő, a TESz.-ben, abból a szempontból, hogy amennyiben jövevényszavak, *i*-epitézissel adaptálódtak-e a magyarba. (Az *-i* vagy *-nyi* képzős alakokat természetesen eleve kizártuk a további vizsgálatból.) E vizsgálat alapján 105 szót azonosí-

² Ellenőrzésképp az obstruens + obstruens + *i* kapcsolatra végződő szavakat is áttekintettük, de az egyetlen releváns szó, a *foxi i*-je az ÚESz. szerint más mintára (*pincsi*, *pumi*) jöhetett létre, s nem javítóstratégiaként.

tottunk mint *i*-epitézist mutatót, ezek mind vagy *-li*, vagy *-ni* végződésűek (de pl. MOLLAY korai példái közül egyedül a *mántli*-t tartalmazzák), olyan *-ri* végűt viszont egyet sem találtunk, amely *i*-epitézist mutatna.³ Így az egyedüli lehetséges jelöltnek a *gofri* tűnik.

Az így összegyűjtött 105 szó közül a legkorábbiak a 17. századból adatoltak, már első adatolásuk is mind *i*-betoldásos: *mándli* 'kabát' (1620), *strimfli* 'harisnya' (1636), *kugli* 'golyó' (1643), *rékli* 'blúz' (1668), *puđli* 'uszkár' (1675). Szem előtt tartva, hogy a szóalakok jóval korábban jöhettek létre, mint ahogy első előfordulásuk adatolt (ezt néhol maguk a szócikkek is kiemelik), az sem meglepő, hogy MOLLAY első adatai néhány évtizeddel korábbiak, illetve azt sem tudhatjuk, hogy az ómagyar kor (végének) beszélt nyelvében nem jelent-e már meg esetleg ez a folyamat.

Ennek megfjtéséhez valamelyest közelebb vihet, ha megvizsgáljuk a Szóvégmutato szótár alapján összeállított listában szereplő, *i*-epitézissel adaptált szavak közül azokat, amelyeknek az átadó alakja egyszer már a fent leírt, időben korábbi epentetikus stratégiával adaptálódott a magyarba (vö. GERSTNER 2003: 127), l. pl. (ném.) *stempel* > *stempely* (1553) ~ *stempli* (1848); *schamel* > *zsámoly* (1395) ~ *sámli* (1814); *zwickel* > *cikkely* (1531) ~ *cvikli* (1789). Vannak esetek, amikor ugyanazt az etimont különböző nyelvváltozatokból, különböző korokban veszi át a magyar, és különböző adaptációs stratégiát is alkalmaz (a kornak megfelelően), pl. *butten* > *puttony* (1479), illetve *pittel* > *pitli* (1833).⁴ Ha a párok korábbi tagjai valóban szillabikus mássalhangzót tartalmazó szavak adaptációi voltak, akkor javítóstratégia-váltásról beszélhetünk a fent leírt módon. E feltételt illetően ugyanakkor a szakirodalmi források nem egységesek.

Egyfelől MOLLAY (1982: 158) a következőket írja: „Az *-el* [əl] végű kfn. [középfelnémet] szók redukált magánhangzóját a kfn. kori gyakorlatnak megfelelően még a korai újfelnémet kancelláriai nyelvben is jelölik és ejtik, a parasztnyelvjárásban azonban legkésőbb a XIV. században teljesen redukálódott, azaz szinkopálódott, a szóvégi mássalhangzó ezáltal szótagképző, sonans [ɨ] lett.”⁵ Kevésbé tanult német írnokoknál ezért jelenik meg a kétféle változat; vö. Sopron 1392: *Stephel* ~ *Stephl* [...]”. Ebben az összefüggésben nem meglepőek az ÚESz. további példái: (szepesi szász) *hōmr* ~ (erdélyi szász) *hāmər* > *hāmor* (1344); (bajor-osztrák) *taschl* > *tarsoly* (1349); (magyarországi korai újfelnémet) *tegl* > *tégely* (1558); (szepesi szász) *kepl* > *köpöly* (1560).

Másfelől GERSTNER (2003: 127) azt állítja, hogy a korai, átadó nyelvbeli alakokban a mássalhangzók még nem voltak szillabikusak. Ez alapján éppen az okozná az adaptáció-

³ Valójában a *putri*-t nem tudjuk kizárni, ugyanakkor ennek eredete mind a TESz., mind az ÚESz. szerint ismeretlen.

⁴ A *butten* alak későbbi átvétele feltehetőleg **butni*, míg a *pittel* alak korábbi átvétele **pittely* lett volna.

⁵ STERIADE (2003) alapján tudjuk, hogy ilyen helyzetben elvben emelkedő szonoritású kóda is állhatna. Mindazonáltal összevetve például a francia szóvégi obstruens + *r* kapcsolatok kialakulásával, arra a következtetésre juthatunk, hogy a szótagbéli pozíció befolyásolhatja a szillabikus mássalhangzó és az emelkedő szonoritású kóda közti választást. Míg a szillabikus *l* esetében az *l* eredetileg kódában foglalt helyet (és az azonos szótagi szótagmag esett ki), a francia *lièvre* 'nyúl' szó a következőképpen fejlődött a latinból: [ljevɾ] < (ófr.) [lje.vra] < (lat.) [le.po.re]. Itt szintén kiesett az *r*-rel azonos szótagi szótagmag, ugyanakkor az *r* itt szótagkezdetben volt található, ami elképzelhető, hogy nem tette lehetővé az *r* szillabikussá válását. Ezen folyamatok részletesebb megvizsgálása, más nyelvekre is kiterjedően, további kutatás tárgya.

beli különbséget az azonos etimonra visszamenő szavak korábbi és későbbi adaptációja között, hogy az átadó németben a szóvégi, hangsúlytalan *-en* és *-el* szekvenciák csak időközben alakultak szillabikus *n*-né és *l*-lé. Két dolog viszont tisztázatlan. Azon túl, hogy továbbra sem egyértelmű, miért pont az epitetikus javítóstratégia jelent meg a 16. században (hiszen például a *kapor* típusú szláv jövevényszavak esetében epentézist és nem epitézist tapasztaltunk a szillabikus *r* feloldásakor), nem tisztázott a nyelvjárásközi különbség szerepe sem. Kérdés, hogy tulajdoníthatunk-e jelentőséget annak, hogy a korai átvételek jellemzően közép-német típusú nyelvjárásokból kerültek a magyarba, míg a későbbi átvételek szinte mind a felnémet típusúhoz tartozó bajor-osztrák dialektusokból (GERSTNER 2003: 126–127). Még ha volt is különbség, az a tény, hogy a korai átvételek esetén bizonyos dialektusokban talán a GERSTNER leírása alapján sejthető hanghelyettesítés (és a vele szorosan együtt járó hangrendi kiegyenlítődé) folyamata ment végbe, nem mond ellent annak, hogy lehettek már szillabikus mássalhangzókat tartalmazó dialektusok is, ahol a feloldás magánhangzó-epentézisként írható le. Tehát könnyen elképzelhető, hogy valóban azonos fonotaktikájú szavakra kezdtek el másfajta javítóstratégiát alkalmazni idővel a beszélők, általunk nem ismert okoknál fogva.

Összefoglalva tehát: szillabikus mássalhangzók adaptálódhattak a magyarba már az *i*-epitézis megjelenése előtt is. A Szóvégműtató szótár alapján végzett vizsgálatunk egyúttal azt is megmutatja, hogy az *i*-epitézis a 18. század végén válik egyre gyakoribbá, de a legtöbb újonnan megjelenő hasonló adaptációt a 19. század második felében találjuk először adatolva.

Végezetül arra kell még választ adnunk, hogy miért nem találunk olyan német átvételeket, amelyekben egyáltalán szillabikus *r*-t oldhatott volna föl a magyar beszélő *i*-epitézissel. Hiszen míg az ómagyar kori javítóstratégiák (*u*-epentézis; hangrendi kiegyenlítődé svá helyettesítése során) mind az *l* és az *n*, mind az *r* esetében megjelentek, addig *i*-epitézist csak előbbieknél látunk. Mint WIESINGER (1996: 186–187) kifejti, a kódabeli *r* a középbajor dialektusokban már a korai újfelnémetben, azon belül a 14. században vokalizálódott, illetve bizonyos esetekben eltűnt. Ez a dialektuscsoport a mai Dél-Bajorország, Felső-Ausztria, Alsó-Ausztria, Bécs és Salzburg tartományok, valamint Stájerország tartomány északi részének a területét fedi le, tehát azokat a területeket, amellyel a magyarnak jelentős kapcsolata volt. Így egyrészt elmondható, hogy a középmagyar kor után egyre dominánsabb donor-nyelvjáráscsoportban, a középbajorban (bajor–osztrák) nem fordulhatott elő szóvégi mássalhangzó + *r* kapcsolat (és így *i*-epitézis), vagyis a kései, a magyarban *-er* végűként adaptált szavak átvételében az írásbeliség játszhatott nagy szerepet (pl. ném. *Koffer* [kɔfɐ] > m. *koffer*). A középmagyar kor előtt pedig az *i*-epitézis nem is volt jelen, így az akkoriban domináns erdélyi és szepesi szász nyelvjárásokban az *r*-vokalizáció datálása nem szükséges – ha megtörtént egyáltalán. Ugyanis a *hámor* típusú, epentézist (vagy a svá helyén harmonikusan illeszkedő magánhangzó megjelenését) mutató szavakból az *r* mássalhangzós voltára következtethetünk.

Így végső soron arra jutunk, hogy *i*-epitézist csak szillabikus mássalhangzók adaptálásánál találunk történetileg, ellenben a franciában, amelynek *gaufre* szavából a *gofri* eredhetne, az *r* obstruens utáni helyzetben nem szillabikus – ugyanakkor a szó magyar ejtésében lehet az (más, hasonlóképpen ejtett szónál még igen ritkán előfordulhat ennek *i*-epitézises feloldása is, l. *flickri*).

Azt a feltevést, miszerint a *gofri* *i*-epitézis útján adaptálódott volna, az is gyengíti valamelyest, hogy a 18. századból, amikor az *i*-epitézis már egyértelműen jelen volt, találunk olyan franciából átvett jövevényszót (*zsámfuter*), amely a korábban jellemző epentetikus javítóstratégiára, mintsem az epitetikusra példa. Ráadásul, mint bemutattuk: a középmagyar kortól kezdve német nyelvváltozatokból nem is igen kerülhetett adaptálásra szóvégi mássalhangzó + *r* kapcsolat. Így a fenti részletek alapján több ok miatt is különös volna a *gofri* közvetlen francia eredeztetése.

3. A *gofri* eredetéről a szakirodalomban és azon túl. BAKOS (1986⁸) még nem tartalmazza a *gofri*-t, de ZIMÁNYI (2020: 324) szerint az 1996-os kiadás már igen – mi ezt a rendelkezésünkre álló BAKOS (2002²)⁶ alapján tudjuk megerősíteni. A szótár a szót francia eredetűnek mondja. A szótár előszava (BAKOS 1986⁸: X, 2002²: XIII) azonban utal arra, hogy a szó eredetként a kiinduló nyelvet tüntetik fel, és közvetítő nyelvet csak akkor, ha a szó abban „jellegzetes módosulásokat szenvedett, és mi onnan vettük át”. Ha az *-i* valóban a lengyel eredet miatt került a végére, akkor azt indokolt lenne feltüntetni. Kérdéses azonban, hogy a szótár szerzője mérlegelte-e a lengyel átvétel lehetőségét.

A mérvadó magyar etimológiai szótárakban a *gofri* nem szerepel. Amikor a TESz. készült, a *gofri* még nem került be a magyarba (az átvétel feltehető időpontját a 4. pontban próbáljuk meghatározni). Az EWUng. szócikkeinek összeállítása idején, az 1990-es években azonban már nem csupán megvolt, de széles körben ismert is volt; ám annak ellenére sem került be, hogy az EWUng. címszavait tudatosan is bővítették, többek közt modern jövevényszavakkal, mint például *bikini*, *diszkó*, *hamburger*, *konténer*, *kuplung*, *lézer*, *ufó*, de olyan nem irodalmi kifejezésekkel is, mint a *fater* vagy a *kégli* (GERSTNER 2022: 45). Az ÚESz. előszava (GERSTNER é. n.) a címszóállományról a következőket írja: „A szóanyag azonban a TESz.-belihez képest az EWUng.-ban változott, és ez alapvetően szótárunkban is megmaradt. [...] a szavak állománya két vonatkozásban is bővült: egyfelől – néhány elavult szó felvétele mellett – az utóbbi mintegy harminc év neologizmusával, másrészt olyan szócsaládokkal, amelyek azonos elő- vagy utótagú összetett szavakból állnak, és elsősorban gazdag szótörténeti dokumentáltságuk miatt figyelmet érdemelnek.” A *gofri* nem az elmúlt harminc év neologizmusa, nem avult el és nem is összetett, így nem csodálkozhatunk, hogy az ÚESz.-ba sem került be.

Nem került be a *gofri* a főként a TESz. és az EWUng. alapján készült népszerűnek szánt szótárba, az ESz.-be sem; erre a hiányosságra (egyebek mellett) már a korabeli kritikák is felhívták a figyelmet (FEJES 2007: 142). A Magyar Larousse szerint viszont angol jövevényszó, amint az a kötetből írt kritikából (GALÁNTAI-SZÉKY 1992: 18) kiderül: „a szótárszerkesztő más helyütt készséggel elfogadja a nálunk ismeretlen okból »amerikai palacsintá«-nak is nevezett *gofri* angol származtatását, holott az angolban ilyen szó nincs (talán a francia *gauffre*-ből vagy *gauffrette*-ből ered)”. Figyelemreméltó, hogy a recenzensek milyen óvatosan fogalmaznak a szó eredetével kapcsolatban (és fenntartásokkal az *amerikai palacsinta* kifejezéssel kapcsolatban is).

⁶ Bár a szótár azonos szerzővel, címmel és kiadónál jelent meg, az 1996-os kiadásnál a kiadások számozását újrakezdték. Ez vezet ahhoz az eredményhez, hogy a kiadás száma alapján későbbi változatok időben korábbiak is lehetnek, és fordítva.

Megtalálható viszont TÓTFALUSI ISTVÁN több, nagyközönségnek szánt etimológiai szótárában, így az Idegenszó-tárban (TÓTFALUSI 2004)⁷ és az internetes Magyar etimológiai szótárban.⁸ Ez utóbbiban a következőket olvashatjuk: „A lengyel *gofry* szóból, amely a francia *gaufre* (tkp. ’méhlép’) kiejtés szerinti átvétele többes számúvá alakítva, ez a tésztaféle ugyanis először Lengyelországból hozott gépeken sütve jelent meg nálunk. A francia szó forrása az alnémet *wafel* (’méhlép’, ebből ered az angol *waffle* is), mert a tészta mintázata a méhsejtekre emlékeztet.”⁹ (TÓTFALUSI 2004 is ugyanezt tartalmazza egyszerűbb megfogalmazásban.)

TÓTFALUSI-nak nem ez az első munkája, amelyben a *gofri* lengyel eredete mellett foglal állást. Ezt teszi már 1988-as regényében is, mely egy igen sajátos műfajú alkotás. Formáját tekintve ugyan regény, de akként aligha állná meg a helyét: a jellembrázolás vagy a történetészövés minimális. A regény története szerint az elbeszélő, Gyurit, a kezdő magyartanárt megbízzák a nyelvtan fakultáció vezetésével. A szereplők ugyan folyamatos párbeszédet folytatnak, de lényegében mégiscsak monologizálnak, felmondják azokat az ismereteket, amelyeket a szerző az olvasónak át szeretne adni; módszertani kérdésekkel, például hogy miként járhatunk utána egy szó eredetének, vagy milyen nehézségekkel jár egy-egy szó eredetének eldöntése, egyáltalán nem foglalkozik. A regény fejezetei egy-egy óra történéseit mesélik el, az órák pedig az idegen szavakról szólnak. A fő téma egyfelől e szavak eredete, motivációja, pontos jelentése, másfelől pedig a magyarításukra történő kísérletek, illetve azok sikeressége vagy sikertelensége. Ezt illusztrálja a *gofri*-ról szóló szövegrészlet is:

„– Nem olyan régen jelent meg egy újfajta édesség az ilyen city grillekben meg más maszek büfékben – tette hozzá Ernő –, és ennek az elnevezésével sokan bajban vannak. Az a négyzethálós mintájú, édes, sárgásbarna ostyaféle, amit két forró vas között sütnék, aztán cukorral, lekvárral vagy különféle ízesítésű habbal adják.

– A *gofri*! – kiáltott Piroska. – Nagyon finom!

– Hát ezt láttam már kiírva *gofrinak*, *goffrynak*, *waffelnak*, *wafernek*, de egy-két helyen amerikai palacsintának is – folytatta Ernő. – A palacsintához nem nagyon hasonlít, és

⁷ A szótár letölthető a <https://dk.tankonyvtar.hu/bitstream/handle/123456789/8867/Idegenszo-tar.pdf> címről (2023. 04. 10.).

⁸ Elérhetősége: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3> (2023. 02. 02.). Csak a szótár előszavából derül ki, hogy szerzője TÓTFALUSI ISTVÁN – de nem sikerült ilyen című nyomtatott szótárának nyomára bukkanni. Van azonban az Arcanum kiadásában egy 2002-es Szó-Tár-Lat című kiadványa (CD-ROM), amelyben szerepel egy Magyar etimológiai nagyszótár is (<https://www.arcanum.com/hu/product/SZTL>; 2023. 02. 02.).

⁹ Mint arra cikkünk egyik lektora felhívta a figyelmet, a francia etimológiai szótárak nem alnémet, hanem frank eredetűnek mondják a szót (vö. pl. REY 1998: 1562). Az *alnémet*, a *frank*, illetve a később felmerülő *holland* részben egymást fedő fogalmak, illetve térben és időben különböző nyelvváltozatokat fedhetnek le. A pontosabb meghatározás érdekében az ilyen címkézés helyett célszerűbb lenne olyan hangtani sajátosságokra hivatkozni, melyek pontosabban behatárolhatják a szó eredetét – ilyenre azonban nem találtunk példát. Az idézett szótár is csak arra utal, hogy a szó aligha lehet holland eredetű, hiszen a hollandban csak a 13. század végéről adatolt, ugyanakkor az újlatinban régebbi szó. Legrégebbi előfordulását azonban a franciában is a 12. század végére teszi, így ez az érvelés sem tűnik feltétlenül meggyőzőnek. Mindenesetre mi itt a magyar *gofri* eredetével foglalkozunk, a vizsgálatot a szó korábbi történetére nem szeretnénk kiterjeszteni.

azt sem tudom, hogy tényleg Amerikából ered-e, de nekem jobban tetszik ez az elnevezés, mint az idegenek.

– Egyetérték – mondtam. – Elsőnek *gofry* alakban láttam kiírva pár éve, és akkor meg is kérdeztem a maszekéktől, honnan szedték ezt a gofryt. Azt mondták, a sütit Lengyelországból hozták, és hogy ott azt a tésztát gofrynak írják, okosabbat nem tudtak kitálcálni. Erre rögtön eszembe jutott, hogy gyerekkoromban jártam Belgiumban, és ott ettünk ilyen sütit, és hogy franciául *gauffre*-nek hívták. No persze, a lengyelek ezt írták át kiejtés szerint, és ahogy gyakran csinálják az ételnemükkel, hasonlóan a többi szláv nyelvhez, többes számba tették.

– Ezek szerint nem is lengyel eredetű?

– Nem hát, és nem is amerikai, egész Nyugat-Európában sokfelé ismerik. Az angol *waffer* is a francia *gauffre*-ből való, ez viszont a német *Waffel*-ből ered, pontosabban abból a holland *wafel*-ből, ami a német szónak is az előzménye, és eredetileg lépet jelentett. Mármint a méhkasban található lépet, és csak később ment át a kissé hasonló mintázatú, mézzel készült ostyafélére. Egy szó, mint száz, én is szívesebben látnám, ha a sokféle és nem is könnyű ejtésű idegen név helyett elterjedne az amerikai palacsinta, akár megfelel a tényeknek, akár nem.” (TÓTFALUSI 1988: 12–13)

A részlet nyilván nem tekinthető olyan állásfoglalásnak, mint a szótár szócikke. Egyfelől bármennyire is a szerző alteregójának, illetve mindentudó szakértőnek tekintjük Gyurit, alapjában véve mégiscsak egy regényhős, akin nem kérhetjük számon az állításait. Másfelől a szöveg csak a *gofry* írásmódról állítja egyértelműen, hogy lengyel hatásra keletkezett – az „Ezek szerint nem is lengyel eredetű?” kérdésre adott válasz egyenesen tagadja, hogy lengyel eredetű lenne, bár az nem világos, hogy a kérdés az ételre vagy a névre vonatkozik-e. Ráadásul, úgy tűnik, TÓTFALUSI a regényben nem igazán választja el azt, hogy egy-egy szó mely nyelvből terjedt el, illetve mely nyelvből került a magyarba, holott ez a nyelvtudomány szempontjából nagyon nem mindegy – a *gofri* esetében pedig különösen fontos kérdés.

Rengeteg okunk van kételkedni TÓTFALUSI-nak a *gofri* lengyel eredetéről szóló állításában. TÓTFALUSI minden érdeme mellett sem tekinthető szakembernek, nincs tudományos fokozatáról vagy arról, hogy nyelvészeti kutatásokban részt vett volna, szakfolyóiratokban szócikkeket publikált volna. Ismeretterjesztő műveinek fogadtatása vegyes, számos pontatlanság, tévedés róható fel neki (l. pl. PÁTROVICS 2003; FEJES 2012; FÖLDESI 2014).¹⁰ TÓTFALUSI (1988: 46) számunkra is releváns pontatlansága, hogy megjegyzi: „a német *-erl* kicsinyítő képző a magyarban mindig *-edlivé* alakul”, (pl. a *no-kedli*, *hokedli*, *stampedli* esetében), holott itt legfeljebb a *-rl* *-dl*-ként való átvétele sajátos, az *i*-epitézis egy sokkal általánosabb jelenség (a következő példája, a *sirhógni* is ilyen, és a következő oldalon előforduló *prézli*, *snicli* és *rósejbn*i is ezt mutatja). De vannak nyilvánvaló durva tévedései is, például a 107. lapon a *fifty-fifty* kifejezést a tenisz szaknyelvéből vezeti le, holott ez nyilván az 50–50 százalékra, és nem egy gémmel döntetlen állásra utal.

¹⁰ Ilyen pontatlanság a fenti idézetben, hogy míg a „city grillekben meg más maszek büfékben” fordulat azt sugallja, hogy a city grillek is magántulajdonban voltak, valójában a Belvárosi Vendéglátó Vállalathoz tartoztak. (Ráadásul a *City Grill* márkanév volt, tehát indokolt lenne nagybetűvel írni, és egyetlen forrásra sem sikerült rábukkannunk, mely megerősítette volna, hogy a City Grill valóban árult gofrit is.) További pontatlanság, hogy bár az angol *waffer* valóban a szócsaládba tartozik, valójában ’napolyi’ a jelentése, a ’gofri’ jelentésű szónak viszont *waffle* az alakja.

További gyanakvásra ad okot, hogy nem tudjuk, TÓTFALUSI milyen alapon állítja a *gofri* lengyel eredetét. A regényben ezt az állítást csak egy anekdotikus forrás támasztja alá, amit nehéz komolyan venni. Még ha gofrisütő gépeket hoztak is Lengyelországból, ez nem jelenti azt, hogy az ételt onnan ismerik vagy onnan terjedt el, a nevééről nem is szólva. Ráadásul a *gofri* nyugatias gyorséttermi fogásként él a köztudatban (ezt tükrözi az *amerikai palacsinta* magyarítás is, melyre az 5. pontban még visszatérünk), ami nehezen egyeztethető össze a hetvenes-nyolcvanas években válságos korszakát élő szocialista Lengyelország képével. A magyar *gofri* lengyel eredetét a polonisztikai szakirodalom sem tartja számon (vö. pl. TÖRÖK 2009: 169–170, 178–179).

Ugyanakkor nyelvészeti érünk nem igazán lehet a lengyel származtatás ellen. A *gofry* szó valóban megvan a lengyelben, és ahogyan TÓTFALUSI állítja, minden bizonnyal a francia *gaufre* átvétele. Az is egyértelmű, hogy ez többes számú alak, bár az ételnevek többes számba tételével kapcsolatban TÓTFALUSI (illetve Gyuri) nyilván túloz. Tény viszont, hogy az üzletek feliratain a termékek (nem kizárólag az élelmiszerek) elnevezése többes számban áll, és a lengyelül nem tudók számára ezek a leginkább szembeötlőek. Ráadásul az ételnév egyes szám nominativusi alakja eleve ritka lehet a lengyelben: a Google tanúsága szerint *gofry*-ból kb. tízszer annyi van, mint *gofri*-ból,¹¹ és egy online szótár kommentjeiben is azt láthatjuk, hogy a nyelvhasználók csodálkoznak a *gofr* alak meglétéén, és egyesek jelzik, hogy szerintük a *gofer* lenne a helyes.¹² Mindez amellet szól, hogy a magyar nyelvhasználók is inkább a többes számú alakkal találkozhattak.

Bár a közvetlen lengyel származtatás ellen sem szól semmi, a francia ellen sem (ha az *r* utáni *i*-epitézis példátlanságától eltekintünk). Nem marad más hátra tehát, mint hogy a rendelkezésünkre álló nyelvelmékek alapján döntsük el, hogy a francia vagy a lengyel származtatás-e a helytálló, vagy legalábbis melyik a valószínűbb.

4. A nyelvelmékek tanúságtétele. Mivel a *gofri* átvétele minden bizonnyal már abban a korszakban történt, amelyik nyelvelmékekben már rendkívül gazdag, a releváns források feldolgozása gyakorlatilag lehetetlennek tűnik. Nagy számú forrás viszonylag gyors áttekintése érdekében az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT.) anyagát vizsgáltuk meg. Ez több száz magyar nyelvű periodika (majdnem) minden számát tartalmazza, közéjük tartoznak napi-, heti- és havilapok, hírlapok, magazinok és szakfolyóiratok is. A magyarországiakon túl határon túli kiadványok anyaga is elérhető. (Idegen nyelvű periodikák is vannak az adatbázisban, de ezek számunkra nem relevánsak.) Ezen kívül az adatbázisban könyvek, elsősorban lexikonszerű kiadványok is megtalálhatók.

Az anyagok OCR-ezettek, azaz a beszkenelt lapokat szöveggé alakították, így könnyen kereshetők. Sajnos a karakterfelismerés sok esetben hibás, de a kereső (általunk pontosan nem ismert módszer alapján) sok esetben a rosszul felismert alakokat is találatként jeleníti meg. Ennek köszönhetően remélhetjük, hogy az összes releváns adatot át tudtuk tekinteni.

A keresés során a *gauffr*-, *gauf*-, *goffr*- és *gofr*- kezdetű szavakra kerestünk rá annak érdekében, hogy a szó lehetőleg minden elképzelhető formájában élénk kerüljön, beleértve a ragozott és képzett változatokat, illetve azokat a szóösszetételeket is, melyeknek

¹¹ <https://www.google.com/search?q=%22gofr%22+site%3Apl>, <https://www.google.com/search?q=%22gofry%22+site%3Apl> (2023. 02. 05.)

¹² <https://sjp.pl/gofr> (2023. 02. 05.)

előtagjaként áll (pl. *gofrisütő*, *gofriillat* stb.). Ez természetesen rengeteg irreleváns találatlal járt (különösen, ha hozzá vesszük az OCR-ezés miatti tévedéseket). Különösen nagy számú volt a fenti betűsorokkal kezdődő tulajdonnevek száma. Természetesen nem minden releváns adatot használtunk fel. Mivel a nyolcvanas évek második felében már teljesen közkeletű szónak tűnik a *gofri*, a későbbi adatokat nem is dolgoztuk fel részletesen.

Mivel a *gofri* történetét elvben befolyásolhatja a szócsaládjába tartozó egyéb szavak története is, először röviden kitérünk az ezekre vonatkozó adatokra. Az anyagunkban előforduló legkorábbi adat a Honderü 1843-as évfolyamából származik: „Díszítésül ruhák s felső öltönyökre kiválólag használtatik a nyomott atlatz (satin gaufré).” A *gaufré* a francia *gaufre* ’mintáz, mintát présel’ ige befejezett melléknévi igenévi alakja. Az idézet alapján nem egyértelmű, hogy idegen szóként használatos volt-e a magyarban, vagy csupán a francia kifejezést is megemlíti a pontosság kedvéért (bevetett magyar kifejezés híján). Mindenesetre a következő évtizedekben rendszeresen előbukkan vagy a francia formában, vagy a német közvetítésre utaló *-íroz* képzővel ellátott magyar ige befejezett melléknévi igenévi alakjában (*gaufrírozott*), egy esetben, 1900-ban még a német befejezett melléknévi igenévi alak (*gaufrirt*) is előfordul. Ritkán felbukkan a művelet eredményét jelentő *gaufrage* ’préselés’ szó is. Mind a francia, mind a magyar melléknévi igenév írásmódjában igen korán megjelenik két olyan ingadozás is, amely később a *gofri* írásmódját is jellemzi: az *au* ~ *o* és a *f* ~ *ff*. Az első ingadozás magyarázata kézenfekvő: az *au* az eredeti francia (és német) írásmódot tükrözi, az *o* a kiejtést. Az *f* ~ *ff* ingadozás, úgy tűnik, már a franciában megvan. A Francia Akadémia szótára 1740-es 3. kiadása még két *f*-fel íratja,¹³ az 1762-es 4. kiadástól viszont egy *f*-fel szerepel.¹⁴ Ennek ellenére ma is számos esetben két *f*-fel fordul elő.¹⁵

Míg a magyarban kezdetben a kifejezés divatlapokban tűnik fel, 1887-től különböző adózási rendeletek kiadásában is felbukkan, nem sokkal a századforduló után pedig a divatleírásokból el is tűnik, és már csak 1918-ban és 1934-ben bukkan fel alkalomszerűen. A harmincas évektől főleg textilipari szakfolyóiratokban bukkan fel, majd teljesen eltűnik, hogy aztán a hatvanas években néhány romániai újsághírben tűnjen fel (nyilván román hatásra). Utolsó magyarországi felbukkanása textilipari vonatkozásban 1979-es, amikor is a Mai spanyol művészet című Műcsarnok-kiadványban egy mű technikájával kapcsolatban használják a *gaufrage* terminust. 1980-ban még egy romániai hetilap számol be a Segesvári Selyemszövőderől, és itt említenek *gofráló gép*-et. Ezután ez a terminuscsalád teljesen eltűnni látszik.

A textilipari jelentéshez hasonló használatban, de más anyagokkal kapcsolatosan jóval ritkábban bukkan fel a szócsalád. Papírral kapcsolatban 1908-ban jelennek meg a *gaufrírozás* ’dombornyomás’ és a *gaufrírpapír* terminusok (’dombornyomott papír’? ’dombornyomáshoz való papír’?). 1920-ig fordul elő a *gauff(í)rirozott papír(os)*, később

¹³ <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A3G0141> (2024. 11. 24.)

¹⁴ <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A4G0197> (2024. 11. 24.)

¹⁵ A Google Ngram Viewer tanúsága szerint a két *f*-es változat ugyan ritkább, de folyamatosan jelen van: https://books.google.com/ngrams/graph?content=gaufre%2Cgaufrage&year_start=1800&year_end=2019&corpus=fr-2019&smoothing=0 (2024. 11. 24.). TILLINGER GÁBOR (sz. k.) szerint elképzelhető, hogy a gyakoribb *gouffre* ’szakadék, mélység, örvény’ hatásáról van szó. Ez lehetséges, hiszen jóval gyakoribb szó: https://books.google.com/ngrams/graph?content=gaufre%2Cgaufrage%2Cgouffre&year_start=1800&year_end=2019&corpus=fr-2019&smoothing=0 (2024. 11. 24.).

már csak az ötvenes években, a Papír és nyomdatechnika című szakfolyóiratban fordul elő a *gaufriropapír*, illetve a *gaufrépapír*. 1908-ból van példa porcelán *gaufre-vázákra*, 1954-ben pedig a nyersmülbőrbe való mintanyomás eszközeként említik a *gaufrier-kalander*-t.

Külön érdemes áttekinteni a lexikonok és szótárak vonatkozó anyagát. A Pallas nagy lexikona (7. kötet, 1894) a *gaufre* címszót tartalmazza, és „mintás sajtolás”-ként definiálja, kifejezetten textilipari terminusként. A meghatározást szó szerint átveszi a Révai Nagy Lexikona (8. kötet, 1913). A Tolnai Világlexikona (3. kötet, 1913) a *bélyeg* szócikkben említi azt a hamisítást nehezítő technikát, melynek során „géppel apró négyszögeket nyomnak bele a bélyegbe (*gauffrage*)”. GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS Magyar Etymologiai Szótárában (EtSz. 1111) pedig a következő szerepel: „**gaufriroz** [olv. *gofriroz*; vö. »gaufriroz, olv. *go-«* [...] vö. »gaufriren: mintázni, cifrázni szövetét meleg vassal« [...] ’szövetbe mintákat stb. préselni’; < ném. *gaufrieren* (olv. *go-*) [...] ’prägen, rillen, mit einem warmen eisen od. pappdeckel figuren auf ein zeug drucken, zeug mit mustern bedrucken’ < fr. *gaufre* ua.: *gaufre* ’lép; ostya, váfli’”. Mindegyik forrás csak a textilipari jelentésről szól – GOMBOCZ és MELICH ugyan említik a *gaufre*-t, de az említés formája is arra utal, hogy ekkor még nem került be a magyarba.

Látható tehát, hogy a szócsalád ezen elemei talán sosem váltak közkeletűvé, de a 20. század közepére – legalábbis Magyarországon – mindenképpen az igen szűk értelemben vett szaknyelvekbe szorultak vissza, ha ott egyáltalán éltek. Érdemes ezt a tényt összevetni azzal, hogy mikor fordulnak elő a szócsalád tagjai étkezésre vonatkozóan.¹⁶

A *gofri* első előfordulása meglepően korai, és a helye is némileg váratlan. Charcot J. M. Előadások az idegrendszer betegségeiről 1. című, magyarul 1876-ban kiadott könyvében olvashatjuk: „E nő ki, ki [sic!] kockalepényeket (*gaufre*) készített, tiz évnél tovább lakott igen nedves földszinti lakásban, s a leírás, melyet ez egészségtelen lakhelyről ad, semmi kételkedést sem enged e tekintetben.” Kétségtelennek tűnik, hogy a *gaufre* itt nem mint magyar, hanem mint francia szó áll. A *kockalepény* alkalmi magyarításnak is tűnhet, de a magyar sajtóból 1849 és 1912 között néhányszor előfordul, és adatolt CZUCZOR és FOGARASI szótárában is: „Lepény, mely rovatosan kockákra van osztva, vagy kockaalaku apró sütemény.” Kérdéses persze, hogy ezeket a lepényeket ma gofrinak tartanánk-e, de az kétségtelen, hogy hasonló ételféleségről lehet szó.

1907 és 1909 között különböző lapokban bukkan fel a *Pomona* nevű csemegeválogatás reklámja. Az egyik hirdetett összetevő a *gaufrettes-pralinées*: erősen kérdéses, mennyiben tekinthető ez magyar szónak. A Pesti Napló 1910-ban arról számol be, hogy a budapesti cukrászdákból korábban éppen a legjellemzőbb francia sütemények hiányoztak, és ezek között említi a *gauffrette*-t. A kicsinyítő képzős *gauffrette* azonban magyarul ’ostya, nápolyi’, nem pedig ’gofri’, így számunkra ezek az adatok kevésbé relevánsak. Jelentőségüket az adhatná, ha legalább ebben a jelentésben közkeletűvé vált volna, erre azonban semmi nem utal.

A Budapesti Hírlap 1912-ben írja egy belgiumi úti beszámolóban: „Ha Brüggera gondolok, sütemény illata csapja meg orromat, a kis városka utcáin nyílt kocsikban sütik és árulják a pompás *gauffre*-t, melyből teánkhoz kóstolgattunk és kitűnőnek találtuk.” Itt

¹⁶ A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy 1927-ben kétszer is felbukkan a *Gofri* mint versenyautó-márka, majd egy decemberi hír arról számol be, hogy a bécsi gyár fizetési zavarokkal küzd. Valószínűleg sajtóhibáról van szó *Gofri* helyett (<https://de.wikipedia.org/wiki/Gofri>).

kétségtelenül a gofriról van szó, de semmi nem utal arra, hogy a szó meggyökeresedett volna. A Révai Nagy Lexikona (14. kötet, 1916) szintén azt mutatja, hogy a szó nem volt használatos a magyarban, hiszen az *ostya* címszóban szerepel: „(ném. *Waffeln*, franc. *gaufres*), eredetileg hollandi sütemény, mely Német- és Franciaországban nagyon el van terjedve. Tojás, cukor és kevés liszt keverékéből készül, néha vaníliás, krémmel v. csokoládéval töltik”. Kérdés, hogy itt pontosan miről is lehet szó, hiszen a gofri nem ostya, ráadásul jellemzően nem is töltik, hanem a tetejére pakolják a krémekeket, tejszínhabot, gyümölcsöket stb. Elképzelhető, hogy német hatásra a két fogalom keveredett (l. az 5. pontot), és valójában itt is az ostyáról (nápolyiról) van szó. Alighanem tényleg a gofriról van szó azonban a Magyarországon 1925-ben, ahol jellegzetes párizsi figurákat sorolnak fel: „a nagyvilági nő, az apacs, a planer, a rendőr, a munkás, a grizette, a diák, a montparnassei művész, a montmartrei komédiás, a mannequin, a kis süteményárú, a goffre-sütő, a levélhordó, a virágárusleány, stb. stb.” Itt is kétséges, hogy a „kis süteményárú, a goffre-sütő” vajon egy vagy két figurát jelöl-e. (Különösen furcsa a francia kontextusban az *o-s* írásmód.) 1929–30-ban a Cukrárszok Lapjában még többször megjelenik egy hirdetés „Gaufretoms kiváló újdonság töltött ostyák, teasütemények és kekszek ízesítésére” szöveggel: a szövegkörnyezet alapján a *gaufretoms*¹⁷ kétségtelenül a szócsaládba tartozik, de képzésmódja és jelentése homályos (esetleg márkanév). Legközelebb az étel csak 1968-ban bukkan fel az Ország-Világban, egy párizsi beszámolóban: „Mert lépten-nyomon sütnék valamit. Palacsintát, krumplit, gaufre-t.” (Elvétve még a nyolcvanas évek végén, illetve később is lehet találkozni *gaufre* írásmódú alakokkal, ugyanakkor ezek mind Franciaországról vagy Belgiumról szóló írásokban jelennek meg.)¹⁸

A szó *gofri* írásmóddal először 1977-ben, a Kertészmezőkben, a Kertészeti Egyetem lapjában bukkan elő, egy lengyelországi cseregyakorlat beszámolójában: „Bevalljuk, többen inkább azért csatangoltunk, hogy a céklaleves ízeit a csoport által közkedvelté vált gofrival elnyomjuk.” Két évvel később a Szabad Föld már arról számol be, hogy Budapesten is kapni gofrít: „Ez az újdonság, melyet a János-hegyi kilátótól, a Libegőtől pár méterre árulnak,^[19] Lengyelországból került hazánkba. Onnan hozta be egy élelmes fiatal házaspár, s vasárnaponként a kirándulóknak süti. A süteményszerű csemege lényege: sűrű palacsintatészta, melyet rácsos formába öntve kisütnek, majd megkenik lekvárral, megszórják porcukorral. [...] – Mégis, hogy kell kérni? – Kérheti úgy is, hogy rácsos palacsinta, de úgy is, hogy »gofri«. Furcsamód mindenki hamar megtanulta ezt a nevet, és

¹⁷ Cikkünk egyik lektora szerint a *gaufretom* szó nem létezik, de a *gaufretton* kicsinyítőképző-halmozással létrejöhetne. Viszont, mint megjegyzi, az interneten is csak egyszer fordul elő, ott is (algériai) márkanév.

¹⁸ Arra, hogy az étel ebben az időben még ismeretlen volt Magyarországon, közvetve utal, hogy sem az Új magyar lexikon 1962-ben kiadott 3. kötetében (G–J), sem az 1972-ben kiadott kiegészítő kötetében (A–Z) nem jelenik meg meg sem *gofri*, sem *gaufre* alakban. Mint arra GERSTNER KÁROLY (sz. k.) felhívta a figyelmet: a Magyar értelmező kéziszótár 1972-ben megjelent első kiadásában (ÉKsz.) sincs benne a szó.

¹⁹ A helymeghatározás önellentmondásos, hiszen a Libegő felső végállomása és a kilátó kb. 300 méterre van egymástól. Mint alább kiderül, minden bizonnyal ez volt az a pont, ahonnan elindult a *gofri* terjedése. Eleve ritka, hogy egy szó terjedésének kiindulópontja földrajzilag ennyire behatárolható: amennyiben pontos helymeghatározást kapnánk, szinte méterre pontosan beazonosíthatnánk a helyszínt.

senki sem jött zavarba, amikor ki kellett mondani. Hiába, a hasunkért mindenre képesek vagyunk.” 1981-ben viszont már a Zalai Hírlap sem érzi szükségét, hogy elmagyarázza, mi is az a *gofri*: „Ételkülönlegességekkel is nyitunk, gondolkodunk a pizzáról, gofriról...” Igaz, az Utazási Magazin szerzője ugyanebben az évben mintha nem ismerné a gofrit: „Ennek kapcsán megemlítjük a másik »városképi jellegzetességet« a gauffre-t (flamandul Wafel). Ez kis sütdékben helyszínen készülő rendkívül édes kelt tésztából süttött, jellegzetes szagú sütemény, amit cukorral megszórva vagy tejszínhabbal bevonva szintén az utcán fogyasztanak.”

1983-ban a veszprémi Naplóban már azt hirdetik, hogy „GAUFRE sütdő a csopak strandon eladó”. Új alakkal jelentkezik a Népszava is, mely egy új üzlet kapcsán azt írja: „A *gofr* nevű máris igen népszerű”. Nem világos, hogy sajtóhibáról van-e szó, vagy a francia alapján előállított autentikus kiejtésének szánt, de fonetikus írásmódú alakról, esetleg a lengyel alapján visszaállított egyes számú alakról – mindenestre hapax legomenonnak tűnik. A Népszabadságban 1984-ben újabb alakok bukkannak fel, a *goffry* és a *goffri*; a Hajdú-Bihari Napló pedig májusban *gaufrier* néven számol be a debreceni megjelenéséről, a cikk szerint ennek ejtése [*gofri*] (a *gaufrier* [*gofxi*] ejtésű²⁰ a franciában, és 'gofrisütő'-t jelent, de csak magát az eszközt, a kezelőjét vagy a helyiséget nem), majd ugyanitt júniusban és júliusban bérelhető *gofrisütő*-t hirdetnek, majd szeptemberben újabb cikkben visszatérnek a *gaufrier* alakra (valószínűleg azért, mert a szóban forgó bódé felirata ez). Szeptemberben ugyanez az alak felbukkan a Kisalföldben is, és itt nevezik először *amerikai palacsintá*-nak a gofrit. Ugyanebben az évben, de korábban hirdetésekből *brüsszeli fánk* (Népszabadság 1984. április) és a *flamand palacsinta* is felbukkan, de akárcsak az *amerikai palacsinta*, inkább magyarázatként, mint magyarázati javaslatként: az nem világos, hogy a *gaufrier* írásmódot és az amerikai eredetet hogyan egyeztetni össze az újságíró.

Szótörténeti szempontból a további adatok már kevésbé érdekesek, hiszen 1984-re láthatóan közkeletűvé vált a *gofri* szó.²¹ Mivel a gofrisütőt, sőt a Balatonnál egész gofrisütő pavilont ajánló hirdetések már tavasszal megjelennek, jó eséllyel tehetjük a gofri divathullámának kezdetét 1983-ra, vagy talán kissé korábbra is. Okkal feltételezhetjük, hogy az első fecske a Libegőnél megjelenő gofriárus volt: a népszerű fővárosi kirándulóhelyen sokan megfordulhattak, így könnyen elterjedhetett a híre, és más vállalkozókat is arra ösztönözhetett, hogy hasonló sütdéket nyissanak. Márpedig a beszámoló itt egyértelműen lengyel eredetre utal, így okkal feltételezhetjük, hogy az étel elnevezése is onnan származik. A gyanút az erősítheti meg, hogy a gofrival kapcsolatos egyetlen, időben viszonylag közel álló korábbi utalás is lengyel kontextusban jelenik meg. Természetesen számos részlet homályos. Az 1979-es cikk állítása szerint az ételt Lengyelországból hozták, de arról nincs szó, hogy a gofrisütők is onnan származnának. De ha onnan is szerezték

²⁰ HOOLE et al. (2013: 84) alapján zöngétlen mássalhangzók után jellemzően zöngétlen az *r*-rel jelölt hang megvalósulása a franciában. Ez az uvuláris réshang magyar átvételként nyilván az */r/* valamely alveoláris megvalósulásával helyettesítődne.

²¹ Ha a szó eredetét tekintve a későbbi adatok lényeges adalékkal már nem is szolgálhatnak, kultúrtörténetileg mindenképpen figyelemre méltóak. Megfigyelhető például, hogy bár a gofri gyorsételként indul, lassan beszívárog a háztartásokba is. Az ezredforduló felé közeledve egyre kevésbé fordul elő büfékkel, utcai étkezéssel kapcsolatban, és egyre többször kerül elő az otthoni vagy baráti társaságban, táborokban stb. történő gofrisütés.

be őket, egyáltalán nem biztos, hogy később más vállalkozók is onnan hozták be eszközeiket. A későbbi hirdetések mind nyugati vagy NDK gyártmányú gofrisütőket ajánlanak, lengyelt nem – igaz, a Kereskedelmi Értesítő tanúsága szerint 1986-ban engedélyezték lengyel gofrisütő forgalmazását, az azonban nem világos, hogy ez otthoni vagy büfékbe szánt „ipari” gofrisütő volt-e. Könnyen elképzelhető, hogy TÓTFALUSI információi a Lengyelországban beszerzett gépekről (ha nem konfabulációról van szó) éppen a Libegőnél található büféből származtak, és valójában nem volt tipikus a lengyelországi beszerzés. Ettől függetlenül: ha a gofri magyarországi útja innen indult, ahogy az adataink sugallják, akkor a szó valóban lengyel eredetű lehet.

A lengyel eredetet erősíti meg az írásmód is. Idegen eredetű szavaknál jellemző, hogy először idegen, az átadó nyelvre jellemző írásmódban jelennek meg, és csak bizonyos fokú meggyökeresedésük után kezdik őket fonetikusán írni. A *grapefruit* például már 1912-ben megjelenik, de csak 1934-ben jelenik meg *grépfrut* alakban (Szép Ernő olyan merész, hogy így merje írni Az Estben), a *grépfrút*-tal és a hibrid *grépfruit*-tal még sokáig háttérben marad, míg végül a *grépfrút* írásmódot 1988-ban kodifikálta a Helyesírási kézikönyv (ZIMÁNYI 1990). Ezzel szemben a *gofri* rögtön fonetikus írásmóddal jelenik meg,²² és későbbi kevert, idegenes, de a francia alaknak nem megfelelő írásmódok arra utalnak, hogy a nyelvhasználók tudatában vannak annak, hogy idegen szóról van szó, ezért megpróbálják valamilyen idegen formában írni. Talán még a *gofry* esetében is legalább részben erről, és nem a lengyel alak átvételéről van szó. Talán a *gaufrier* alak felbukkanásának is az állhat a hátterében, hogy a *gaufre* végén nincs [i], és olyan alakot próbáltak keresni, amivel az [i] megléte magyarázható. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a szó a süti csomagolásán szerepelt, és a vele készíthető étel nevével azonosították.

5. A gofri neve: Európában és Magyarországon. Felmerülhet még egy érv, amely a francia átvétel ellen szól: a magyarba ritkán kerültek szavak közvetlenül a franciából, és a hetvenes-nyolcvanas években is azt várhatnánk, hogy francia szavak német közvetítéssel kerüljenek a magyarba. A németben azonban a *gofri* semmilyen olyan formában nincs meg, amely a magyar átvétel alapjául szolgálhatott volna. Igaz, az is ritka, hogy a magyar közvetlenül a lengyelből kölcsönözzön. Éppen ezért érdemes megvizsgálni, milyen más nyelvek szolgálhattak az átvétel potenciális forrásául.

Az áttekintéshez jó alapot nyújt a Wikipédia. A Wikipédiával kapcsolatban gyakran felmerül adatainak megbízhatatlansága. Ettől függetlenül nyelvi tények ellenőrzésére kiválóan alkalmas lehet, hiszen a jelenségeket saját nevük alatt tárgyalják, és általában megadnak egyéb használatos elnevezéseket is, esetenként akár azt is, milyen területen vagy regiszterben használják őket.

A szócikkek tanúsága szerint a *gofri*-hoz hasonló alakok a bretonban, a baszkban, a katalánban, a spanyolban, az olaszban (Piemontban), a lengyelben, a bolgárban fordulnak elő, illetve másodlagosnak megjelölt elnevezésként a portugálban és a románban.

²² Ebből a szempontból érdekes FODOR (1993) cikke, melyben a Kígyó utcai Jégbüfé *goffry* feliratán értetlenkedik: „Angolul *waffer*, németül *Waffel*, franciául *gaufre*, tehát ha mindenáron franciásan akarják hívni, miért nem *gofri*-nak írják?” Miért „franciás”, ha már a magyar Helyesírási szótár is kodifikálja, és miért nem arra hivatkozik? Egyáltalán nem indokolja, miért a kiejtés szerinti írásmód lenne helyes. (Emellett az angol *waffer* ‘ostya, nápolyi’, a gofri *waffle* lenne.)

Érdekes módon a vallonban is a *wāfe* alak használatos, mely a holland *wafel* átvétele; különböző formákban ez található meg a limburgiban, a németben, az angolban, a walesiben, a skandináv nyelvekben, a finnben, az oroszban, a beloruszban, az ukránban, a csehben, a szlovénben, a bosnyákban, a montenegróiban, a horvátban, a szerbben, a macedónban, a görögben, a törökben, az azeriban, a kazahban stb. Néhány esetben más névtípus is előfordul, például a luxemburgi *Eisekuch* (szó szerint kb. 'vassütemény') vagy a szerb *bakin kolač* (kb. 'nagymama süteménye').

Természetesen ezen adatok megbízhatósága is megkérdőjelezhető. A macedón szócikk például nem említi *gofri* típusú elnevezést, de a katalán konyháról szóló szócikkben²³ előfordul a *belgickute zoḡpu* 'belga gofri' kapcsolat. Ha a cseh vagy szlovák weben a *gofri* szóra keresünk, először magyar nyelvű találatokat kapunk, de később felbukkannak cseh, illetve szlovák nyelvű adatok is. A cseh televízió archívumában még hírt is találunk arról, hogy Észak-Morvaországban gofrisütők nyíltak: itt a *palačinka gofri* 'gofri pala-csinta' terminust alkalmazzák.²⁴ Ezzel szemben szlovén és horvát oldalakon nem bukkan fel a szó, és a szerb weben is csak a zömmel magyar Péterréve iskolájának honlapján.²⁵ Mindebből arra következtethetünk, hogy a francia *gaufre* alakból származó elnevezések egyrészt a francia nyelvterületől délre, elsősorban az Ibériai-félszigeten terjedtek el, másrészt szigetszerűen bukkan fel Közép-Európában, elsősorban a lengyelben, a magyarban és a bolgárban, de előfordul a románban és szórványosan a csehben, a szlovákban és a macedónban is. A szó, illetve az ételféleség regionális története mindenképpen további vizsgálatra lenne érdemes. Itt most csak annyit fontos leszögezni, hogy a lengyel származtatás mellett elvben a bolgár eredet is lehetséges lenne. Ezt azonban nem csak az erre utaló nyelvemlékek hiánya miatt zárhatjuk ki, hanem azért is, mert a bolgár *zoḡpema* [gofreta] bizonyára nem *gofri* alakban került volna be a magyarba.

Ezen a ponton meg kell említenünk egy másik problémát is. A bolgár *zoḡpema* ugyanis a francia *gaufrette* átvétele, ami pedig nem 'gofri', hanem 'ostya; nápolyi' jelentésű (a szócikk alapján azonban a bolgárban ebben a jelentésben nem használják). Általában jellemző az, hogy a magyar *gofri* megfelelői gyakran lefedik ezeket a magyar szemmel a gofritól radikálisan különböző ételeket is. Sőt, néha úgy tűnik, hogy az 'ostya' és a 'gofri' fogalma a magyarban is összefér.

Az ÉKsz.¹ meghatározása szerint az *ostya* „1. Fémlepek közt sütött, kelesztés nélküli vékony tésztaféle [...] 2. Hasonlóan készített, de ropogósra sütött, ízesített cukrászati készítmény.” Nem világos, mi a különbség a két jelentés között – a második jelentésleírás inkább csak kiegészíti az elsőt, mintsem új jelentést ad meg. Bár valószínűleg inkább a nápolyira, fagylalttölcsérre stb. vonatkozik, a leírás alapján gondolhatnánk, hogy az *ostya* jelentésébe akár a 'gofri' is belefér. Ha azonban ez így lenne, akkor a gofri magyar megnevezése nem okozott volna gondot: egyszerűen *ostyá*-nak vagy valamilyen *ostyá*-nak nevezték volna. Igaz, előfordul az ilyesmi. A Ludas Matyi 1988 márciusában kö-

²³ https://mk.wikipedia.org/wiki/Каталонска_кујна (2024. 11. 24.)

²⁴ <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/218411058210031/cast/662342> (2024. 11. 24.). Mivel a hír 1989-es, és a gofrit újdonságként állítja be, elvethetjük a feltetelezést, hogy a gofri Csehszlovákiából került Magyarországra. Az, hogy a csehben *i*-vel, nem pedig *y*-nal írják, valószínűbbé teszi, hogy Csehszlovákiába Magyarországról, nem pedig Lengyelországból került.

²⁵ <https://samubps.edu.rs/index.php?grp=51002466> (2024. 12. 11.)

zölte Majláth László egy írását, melyben a következőket olvashatjuk: „– Maradok inkább a gofrinál – tűnődött a fiú, s szavát tett követte. Beleharapott a négyzetrácsosra sült ostyába, a csokihab szétkenyődött serkenő bajsán.” A vajdasági Magyar Szó (1988. november) kifejezetten ostyaként definiálja: „Az itthon vagy külföldön vásárolt elektromos ostyasütővel mi is süthetünk waffelt, gofrit, amerikai palacsintát, azaz a kevésbé előkelően hangzó ostyát.”²⁶ A Magyar Konyha még 1998 márciusában is így ír: „Ugye szereti Ön az amerikai palacsintát, ismertebb nevén a gofrit? Két habkönnyű, ropogós ostya közé kakaót, lekvárt vagy más finomságot töltve ropogtathatjuk ezt a tengerentúli csemegét.” Vannak azonban olyan adatok is, amelyek kifejezetten arra utalnak, hogy a nyelvhasználók megkülönböztetik az ostyát és a gofrit. A marosvásárhelyi Népújságban 1990 decemberében jelent meg a következő hirdetés: „Eladó új elektromos palacsintasütő (gofri és ostya).” Az Új Hírnökben 1996 novemberében Severin márkájú „ostya- és gofrisütő”-t kínálnak. A „gofri és ostya” kapcsolat a Magyar Közlönyben is számtalanszor megjelenik. Az 1. számú melléklet a 6/2006. (II. 10.) PM rendelethez például a következőket írja: „*Gofri és ostya.* Könnyű, finom pékáru, amelyet két mintás fémlap között sütnék. Ide tartozik az olyan vékony ostyaáru, amely hengerelt is lehet, az ízesített tölteléket tartalmazó két vagy több ostyarétegből álló nápolyi vagy vékony ostyasütemény és a speciális gépen keresztülsajtolt ostyatészta (pl. fagylalttöltés). Az ostya lehet csokoládéval borított is. A gofri az ostyához hasonló termék.”

Hogy ez a hasonlóság miben áll, azt már nehezebb meghatározni. Kétségtelenül hasonló a készítési eljárás, azaz a két lap közötti sütés. Az ostyának, különösen a nápolyi-féléknek, lehet a gofrihoz hasonló kockás mintázata, de a laponként árult ostyáknál ez kevésbé jellemző. A gofrit az ostyától megkülönbözteti, hogy belül van egy puha rétege is – ugyanakkor el tudunk képzelni olyan sült tésztaalapot is, melyről nehéz eldönteni, hogy még ostya, vagy már gofri. Az *ostya* és a *gofri* tipikusan egy skála két végpontját jelöli meg, a skála közepe viszont a valóságban nem vagy csak igen ritkán fordul elő (legalábbis magyar nyelvterületen).²⁷ Az mindenesetre biztos, hogy az *ostya* megnevezés a gofri körülírásaiban nem gyakoribb, mint a *palacsinta*, a *fánk*, a *piskóta* vagy a *lepény*. A fánk a korábban említett *brüsszeli fánk* elnevezésen kívül megjelenik a Természet Világa 1997. júniusi számában, egy fizikai témájú cikkben is: „Átvesszi a rács által rákényszerített periodicitást, és sokkal inkább helytálló a gofri-fánkhoz hasonlítani ezt az elektront, mint egy tömegponthoz!” A piskótához való hasonlítás például a Magyar Nemzetben, 1991 márciusában jelenik meg: „A [...] vállalkozás a Magyarországon amerikai palacsinta, vagy gofri néven ismert, piskótaszerű készítményt gyártja [...]”. A *lepény* a már elfelejtett *kockalepény*-ben bukkan fel, illetve Radácsy László Héber–magyar nagyszótárában, ami szerint a קַחַמֵּי jelentése 'lepény; gofri (amerikai palacsinta)'.²⁸ Az Udvarhelyi Híradó

²⁶ E cikk szerzője nincs feltüntetve, de a szöveg 1996 októberében szinte változatlanul megjelenik a Népszabadságban Czegléczki Mihályné aláírással, 1997 decemberében pedig a Kárpáti Igaz Szóban, ismét a szerző megjelölése nélkül.

²⁷ Arra is van példa, hogy a *gofri* elnevezés terjed át más ételekre. A Kisalföld írja 2006 augusztusában: „Persze akad még bőven olyan finomság, amit Kertész Gyuláné meg tud sütni. Ilyen például a gofri. No nem az amerikai palacsintának mondott változat, hanem a ropogós tallér, ami pillanatok alatt elfogy, ha elkészíti.”

²⁸ Könnyen lehet, hogy ez az adat téves: más források alapján úgy tűnik, hogy a קַחַמֵּי [khamita] jelentése 'palacsinta', a gofri viszont (a nápolyival együtt) לֶפֶף [vafel].

2017 májusában egy lepényreceptet közöl, amelyben az áll: „Egyébként palacsinta- vagy gofrisütőben is ki lehet sütni.”

Végezetül érdemes rátérni arra, hogy milyen más nevei vannak a gofrinak magyarul. TÓTFALUSI (1988: 12–13) korábban idézett szövegében maga is említi az *amerikai palacsintá*-t, és bár leírja, hogy az étel valójában sem nem amerikai, sem nem palacsinta, mégis e magyarítás mellett foglal állást (indoklás nélkül).²⁹ A *gofri* megfelelőjeként az *amerikai palacsintá*-t adja meg MINYA (2003: 48)³⁰ is, de mivel utána a „frissen süttöt, töltött ostya” is szerepel, az *amerikai palacsinta* talán nem magyarításként, hanem körülírásként áll itt (ez esetben természetesen téves, akárcsak az, hogy töltött). MINYA (1993) viszont az *amerikai palacsintá*-t úgy említi, mint azt a kifejezést, amelyet majdnem (szükségesnek érzi hozzátenni: „[d]e csak majdnem”) sikerült a *gofri* helyett elfogadtatni. BALÁZS (2005: 12) az *amerikai palacsintá*-t a sikeres magyarítások között sorolja fel.

Mielőtt megvizsgálánk, mennyire sikeres magyarítás az *amerikai palacsinta*, érdemes megnézni, honnan származik. A szókapcsolat először a harmincas években bukkan fel a magyar sajtóban, de a szöveggörnyezet alapján ez inkább jelentheti a valódi amerikai palacsintát (a magyar palacsintához hasonló, de annál kisebb és vastagabb kerek tésztalapot), mint a gofrit. A szókapcsolat legközelebb 1968-ban jelenik meg egy olyan cikkben, mely a mexikói olimpia résztvevőinek menüjét írja le, 1969-ben pedig a vajdasági Magyar Szóban egy heti étrendmintában szerepel – egyik esetben sem világos, miféle ételről van szó. 1980-ban a Földművelőben szerepel egy recept *amerikai palacsinta* címen, de ez egy tejfölös párolt káposztával töltött rántott palacsinta receptjét írja le.

Az amerikai palacsintát a gofrihoz kapcsoló első találat 1984 júliusában bukkan fel a Népszabadságban, itt a gofrit mint „amerikai palacsintának mondott ostyát” írják le. Az nem világos, hogy a „mondott” arra vonatkozik-e, hogy így is nevezik, vagy hogy azt állítják a gofrirol, hogy Amerikában ilyen a palacsinta. A következő találat már augusztusi, a Magyar Hírlapból: „A hangos bemondó [sic] szócsöve lett a virágzó kiskereskedelemnek, az amerikai palacsintának csakúgy, mint a vízipisztolyárusnak” – csak sejthető, hogy itt is a gofrirol van szó, akárcsak a szeptemberi Kisalföldben: „Az amerikai palacsinta, a gaufrier a fürdő mellett kilenc forintba kerül” vagy a Kelet-Magyarországban decemberben olvasható reklámban: „Kóstolja meg ön is, Téli pavilonunk újdonságát, a gofri amerikai palacsintát.” Ezt követően rendkívül megszorodik a találatok száma, csak 1985-ben tizenöt találat van rá, több, mint 1984 előtt összesen (bár ezek közül néhány ugyanaz a hír több lapban). A szókapcsolat gyakorisági növekedése nyilvánvalóan összefüggésben van a gofri elterjedésével, bár ahhoz képest néhány éves késésben van. Kérdéses persze, hogy mindig erről van-e szó: a Csongrád Megyei Hírlap 1985 áprilisában

²⁹ Érdekes módon Magyarító szótára (TÓTFALUSI 2011) viszont egyáltalán nem tartalmazza a *gofri*-t, pedig ahol állnia kellene, olyan magyarítások is szerepelnek, mint a *goj* helyett a *keresztény* és a *nem zsidó*, a *gokart* helyett a *törpe versenyautó*, a *golf* helyett az *angol labdajáték*. Hogy ezek mennyire tekinthetők sikeres magyarításnak, vagy egyáltalán magyarításnak, az az *amerikai palacsinta*-ról írottak alapján könnyen megítélhető.

³⁰ Bár a kötet a címe szerint is a rendszerváltás és az ezredforduló közötti évtized idegen szavaival foglalkozik, tömegével tartalmaz olyan szavakat is, amelyek nyilvánvalóan már jóval korábban elterjedtek: *glasznosztj*, *hot dog*, *joystick*, *pizza* stb. Mint arról fentebb szó esett, a *gofri* legkésőbb 1984-re közzismertté vált.

például azt írja, hogy egy amerikai vacsorán felszolgált amerikai palacsinta „kukoricalisztból készül karamellmártással” – kétséges, hogy ez gofriszerű ételféleség lehetett. De az újvidéki Magyar Szó 1991. júniusi számában egyértelműen nem gofiról van szó: „Közben a fiatalok friss reggelit kínálnak, teát fánkkal vagy »pancakét«, amerikai palacsintát”. Előfordul az *amerikai palacsinta* a romániai magyar sajtóban is (Udvarhelyi Híradó, 1990. augusztus; marosvásárhelyi Népújság, 1991. április), de egyik esetben sem világos, hogy gofiról van-e szó.

A rendelkezésünkre álló előfordulások alapján arra kell gondolnunk, hogy az *amerikai palacsinta* 'gofri' nem tudatos magyarosítás eredménye, hanem tévedésen alapuló körülírásból vált elnevezéssé. Az is elképzelhető, hogy marketingcélokkal jelent meg: az (akkor még) ismeretlen *gofri* név közel sem csábít annyira kóstolásra, mint az *amerikai palacsinta*, mely valami ismert és közkedvelt étel sajátos változatát ígéri. A *palacsinta* elem védhető azzal, hogy a gofri tésztája valóban hasonlít a palacsintáéra, és ha Amerikában (azaz az Egyesült Államokban) valóban csak így sütnék meg a palacsintatésztát, még el is tudnánk fogadni. A probléma az, hogy ott hasonló tésztából készítenek a közép-európaira sokkal jobban hasonlító palacsintát, ami azonban eltér annyira, hogy érdemes legyen hozzátenni az *amerikai* jelzőt. Ugyanakkor a gofirra az *amerikai* jelző nem igazán illik, mert bár az Egyesült Államokban is népszerű, de nem amerikai eredetű, és nem is onnan került Magyarországra. Annak ellenére, hogy ez az elnevezés nyilvánvalóan tévedésen alapul, viszonylag ritkán kap kritikát (erre példa a korábban idézett GALÁNTAI–SZÉKY-cikk [1992: 18], ahol kap némi fricskát). TÓTFALUSI (1988: 12–13) megengedő hozzáállása azért is furcsa, mert nem következetes: a *disc jockey* magyarítását, a *lemezlovas*-t egyenesen „kétségbeejtően ostoba találmány”-nak nevezi azért, mert szerinte a *jockey* itt nem 'zsoké', hanem 'lókupec' jelentésben szerepel.³¹ Nem világos, hogy ha egy eredetileg hibás magyarítás már valamennyire elterjedt, akkor miért kell az egyik esetben harcolni ellene, a másik esetben pedig további terjedéséért szurkolni.

Különösen annak fényében kérdéses, hogy mennyire tekinthetjük sikeres magyartásnak a gofri *amerikai palacsinta* elnevezését, hogy időközben megérkezett Magyarországra az amerikai stílusban készített vastagabb, kisebb átmérőjű palacsinta is, és érthető módon ezt is *amerikai palacsintá*-nak nevezik. A Magyar Nemzeti Szövegtár 2 korpuszból (MNSz2., vö. ORAVECZ et al. 2014) kigyűjtött példák esetében jó néhány esetben világos, hogy valóban az amerikai módra készített palacsintáról van szó: „Az *amerikai palacsinta* vastagabb, tésztáját sütőporral vagy szóda-bikarbónával teszik könnyebbé, majd tálaláskor nyakon öntik juhsziruppal és pár szem bogyós gyümölccsel, vagy ropogósra sütött baconnel szervírozzák.”; „Az amerikai palacsinta összetevőiben alig tér el a magyartól [...]”; „A palacsinták közül a legismertebb az amerikai palacsinta, ami feltehetőleg Hollywoodnak és a tévés sorozatoknak köszönhető.”; „A vastagság – ideális esetben –

³¹ Ezt az állítást nem támasztja alá, és más források alapján sem sikerült megerősíteni. Modern szótárakban nem sikerült megtalálni ezt a jelentést. Az angol Wikipédia *jockey* szócikke (<https://en.wikipedia.org/wiki/Jockey#Etymology>; 2023. 02. 20.) szerint ugyan a 16–17. században a szót lókereskedőkre, kocsisokra, vándorzenészekre és csavargókra is használták, de a forrásként megjelölt Online Etymological Dictionary *jockey* szócikke (<https://www.etymonline.com/word/jockey>; 2023. 02. 20.) semmi hasonlót nem tartalmaz. TÓTFALUSI (1988) és az angol Wikipédia független forrásnak tekinthető, és egybecsengésük aligha véletlen, de semmi sem igazolja, hogy a *disc jockey* kapcsolatban ez a jelentés lenne meg.

nem jár együtt tömörséggel: a jó amerikai palacsinta könnyű, levegős – pont, mint a jó piskóta, vagy más kelt tészta.”;³² „Crepog: Wales-ben népszerű palacsinta, az amerikai palacsintához hasonló, népszerű szülinapi sütemény.”; „Vaskos, amerikai palacsintáról, úgynevezett crumpetról van szó, amely már-már fánkyszerű, de lyukacsos felszínű.” Az utóbbi két esetben a *crepog* és a *crumpet* egyértelműen palacsintaként, és nem gofriként azonosítható. Márpedig az ilyen kétértelműség kommunikációs zavarokhoz vezethet: ha valaki *amerikai palacsintá*-ról beszél, nem világos, hogy gofrira vagy valóban amerikai stílusú palacsintára gondol-e.

Azt pedig, hogy a gofrit a magyar nyelvhasználók nem egy palacsintafajtaként tartják számon, egyértelműen igazolja, hogy számos esetben egymás mellé rendelve jelenik meg a *gofri* és a *palacsinta*: „Talán én kértem, hogy mázsaszámra falja a gofrikat meg a palacsintákat?”; „A juhaszirupot főleg palacsinta és gofri ízesítésére használják”; „[nem?] egyszerű ellenállni a palacsintának, vagy a gofrinak”; „Palacsinta és gofri után is jól jön egy kis mozgás”; „a sült hekk, a palacsinta, a fagyi és a gofri”; stb.

Még ha nem is lennének jelentésbeli problémák, akkor is kérdéses, mennyire lenne alkalmas az *amerikai palacsinta* a *gofri* kiváltására. A *gofri* mindössze két szótag, az *amerikai palacsinta* kilenc! Ilyen szempontból a szintén előforduló hat szótagos *flamand* vagy *rácsos palacsinta*, a négy szótagos *brüsszeli fánk* is szerencsésebb választás lenne. (Persze a gofri épp annyira nem fánk, mint amennyire nem palacsinta, de valószínűleg alaptagnak nem is találhatunk olyan elemet, amely pontosan megfelelne.) De ezek a jelzős szerkezetek még mindig nem szerencsések, nem elsősorban szótagszámuk, hanem helyesírásuk miatt: ha ugyanis összetéti előtagba kerülnek, akkor a mozgószabály érvényes rájuk, ami a magyar nyelvhasználók jelentős részének komoly kihívás: míg a *gofri* illat vagy a *gofrisütő* leírása semmi nehézséget nem jelent, a *rácsospalacsinta*-illat vagy a *brüsszeli fánk-sütő* leírásába már sokaknak beletörne a bicskájuk.

Éppen ezért a körülírásnak szerencsésebb módja lenne valamilyen szóösszetétel. A korábbi példákból láthattuk, hogy egy gofriszerű ételnek *kockalepény* volt a magyar elnevezése, ezt bátran fel lehetett volna eleveníteni, valószínűleg könnyen kiszorította volna a *gofri*-t, ha időben kezdik terjeszteni. Felmerülhet a *molnárkalács* 'gofri' jelentésben való felelevenítése is: erről a Magyar Konyha 1990/1. számában azt feltételezik, hogy a gofri őse. Más források (pl. KISBÁN 1997: 525) alapján ez inkább ostya lehetett, az interneten fellelhető képek is általában vékonyabbnak mutatják a gofrinál, de ennyi csalás talán megengedhető egy elfeledett terminus felelevenítésénél. A forrásainkban talán 'gofri' jelentésben fordul elő a *molnárlepény* is Az Üstökös 1866-os évfolyamában: „Öt óraker jön az uzsonna. Jeges kávé, vagy fagylalt, czukorsüteményekkel, molnárlepény és indianer kraffi.” Bár a Néprajzi Lexikon szerint a *molnárlepény* – számos hasonló felépítésű összetétellel együtt – a 'liszt, víz, só összetételű, erjesztetlen, nyílt tűzhelyen vagy kemencében sült tészta' (NéprLex. *lepénykenyér*), ez a jelentés ebbe a szövegkörnyezetbe aligha illik, a 'gofri' viszont annál inkább.

A fő kérdés azonban az, hogy miért kellene egyáltalán magyar megfelelőt találni a *gofri*-nak? Az ilyesmi legfeljebb csak akkor indokolt, ha a szó kiejtése nehézséget okoz (esetleg ha zavaró homonímia alakul ki). Érdekes módon az a gondolat, hogy a *gofri* ma-

³² A terminológiai zűrzavarra való rámutatás kedvéért jegyezzük meg, hogy a piskóta nem kelt tészta.

gyarítása teljesen értelmetlen, már a nyelv művelő irodalomban is egészen korán megjelent: „A *gofri* hivatalos megmagyarításával már meg se próbálkoztunk. A néhol *amerikai palacsintának*, máshol *waffelnak* titulált nyalánkság nevéként lassan állandósulni látszik nyelvünkben a szó fenti formája; idővel akár tisztességes jövevényszóvá is válhat. (Idegen ételek miért ne hozhatnák magukkal idegen nevüket, ha az ugyanolyan emészthető a magyar nyelvnek, mint az étel a magyar gyomornak?)” (BUVÁRI 1987). Az idézetből úgy tűnik, a szerző nem is fogadja el az étel nevéként az *amerikai palacsintá-t*. Persze a tisztességes jövevényszavak és a (tisztességtelen?) idegen szavak áltudományos szembeállításával semmiképpen nem lehet egyetérteni.

6. Konklúzió. A magyarban az eredetileg *r* végű mássalhangzó-torlódásra végződő jövevényszavak közül egyedül a *gofri* esetében merül fel, hogy epitetikus *i*-vel adaptálódott. A források azonban inkább arra engednek következtetni, hogy a szó a lengyelből került a magyarba, mégpedig a többes számú *gofry* alak átvételével. Ha ezt elfogadjuk, akkor a magyarban a szillabikus *r* tövégi *i*-vel való feloldására nincs példa. A nyelv művelő irodalomban a *gofri* magyar nevéként számontartott *amerikai palacsinta* nem mesterséges magyarításnak, hanem tévedésen alapuló körülírásnak tűnik. Ez hosszán és körülményességén kívül azért sem szorította ki a *gofri-t*, mert félreérthető: használatakor nem világos, hogy *gofri*ra vagy valóban *amerikai* jellegű *palacsintára* utal-e.

Kulcsszók: magyar nyelv, etimológia, jövevényszavak, javítóstratégia, fonotaktika, nyelvmemlékek.

Hivatkozott irodalom

- E. ABÁFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest. 301–351.
- ADT. = *Arcanum Digitális Tudománytár*. <https://adt.arcanum.com/hu>
- BAKOS FERENC 1986⁸. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BAKOS FERENC 2002². *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALÁZS GÉZA 2005. Nyelvészeti viták az idegenszerűségekről. *Magyar Orvosi Nyelv* 2005/1: 8–16.
- BÁRCZI GÉZA 1989⁶. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- BLASKOVICS ÁKOS – ITTÉS AMBRUS 2022. Ybl a Google-ön. A szillabikus *l* és a magyar magánhangzó-harmónia esete. *Beszédtudomány – Speech Science* 3: 225–272. <https://doi.org/10.15775/Besztud.2022.225-272>
- BUVÁRI MÁRTA 1987. Árunyelv. *Élet és Tudomány* 42/38: 1202.
- CLEMENTS, GEORGE N. 1990. The role of the sonority cycle in core syllabification. In: KINGSTON, JOHN – BECKMAN, MARY E. eds., *Papers in Laboratory Phonology I. Between the Grammar and the Physics of Speech*. Cambridge University Press, Cambridge. 283–333. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627736.017>
- CÔTÉ, MARIE-HÉLÈNE 2000. *Consonant cluster phonotactics. A perceptual approach*. (Doktori disszertáció.) Massachusetts Institute of Technology, Cambridge (MA). <https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/38478/PDF/1/play> (2024. 03. 12.)
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZŐKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

- ESz. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. A magyar nyelv kézikönyvei 12. Tinta Kiadó, Budapest, 2006.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1934–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- FEJES LÁSZLÓ 2007. A szótármány. *Budapesti Könyvszemle* 19: 140–147.
- FEJES LÁSZLÓ 2012. Négy lába van a sertésnek... *Nyelv és Tudomány* 2012. augusztus 16. <https://www.nyest.hu/hirek/negy-laba-van-a-sertesnek> (2023. 02. 03.)
- FODOR ISTVÁN 1997. Fanatik. A félműveltség nyelvi terrorja Budapesten – és másutt. *Édes Anyanyelvünk* 19/1: 6.
- FÖLDESI ANDRÁS 2014. Tótfalusi István, Magyarító szótár – Idegen szavak magyarul. (Ismeretetés.) *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 9/1: 171–182.
- GALÁNTAI ZOLTÁN – SZÉKY JÁNOS 1992. Pierre Larousse magyarországi kalandjai. *Budapesti Könyvszemle* 4: 12–20.
- GERSTNER KÁROLY 2003. A magyar nyelv szókészlete. In: KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 117–155.
- GERSTNER KÁROLY 2022. Benkő Loránd és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. *Magyar Nyelv* 118: 44–51. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.1.44>
- GERSTNER KÁROLY é. n. Az ŰESZ. előszava. <https://uesz.nytud.hu/foreword.html> (2023. 02. 02.)
- HOOLE, PHILIP – POUPLIER, MARIANNE – BEŇUŠ, ŠTEFAN – BOMBIEN, LASSE 2013. Articulatory coordination in obstruent-sonorant clusters and syllabic consonants. Data and modelling. In: SPREAFICO, LORENZO – VIETTI, ALESSANDRO eds., *Rotics. New Data and Perspectives*. Bozen-Bolzano University Press, Bolzano. 81–97. <https://doi.org/10.13124/9788860461025>
- HORGER ANTAL 1921. Szókezdő magánhangzók fejlődése. *Magyar Nyelv* 17: 78–86.
- KISBÁN ESZTER 1997. Táplálkozáskultúra. In: BALASSA IVÁN – PALÁDI-KOVÁCS ATTILA szerk., *Magyar néprajz IV. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 417–583.
- MINYA KÁROLY 1993. Mit eszünk rajtuk? *Édes Anyanyelvünk* 15/4: 13.
- MINYA KÁROLY 2003. *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltástól az ezredfordulóig*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 16. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <https://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Nyelvészeti tanulmányok 23. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. K. n., Debrecen.
- ORAVECZ, CSABA – VÁRADI, TAMÁS – SASS, BÁLINT 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: CALZOLARI, NICOLETTA et al. eds., *Proceedings of the 9th International Conference on Language Resources and Evaluation*. European Language Resources Association, Reykjavik. 1719–1723.
- PAPP FERENC 1969. *Reverse-alphabetized Dictionary of the Hungarian Language = A magyar nyelv szóvégműtató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁTROVICS PÉTER 2003. Vade mecum, vade retro? *Könyv és Nevelés* 5/2: 50–52.
- PEPERKAMP, SHARON – ITURRALDE ZURITA, ALVARO MARTIN 2019. Compensation for French Liquid Deletion During Auditory Sentence Processing. In: *Interspeech 2019*: 1951–1955. <https://doi.org/10.21437/Interspeech.2019-2950>
- REBRUS, PÉTER – TÖRKENCZY, MIKLÓS 2016. A Non-cumulative Pattern in Vowel Harmony: a Frequency-Based Account. In: HANSSON, GUNNAR ÓLAFUR et al. eds., *Proceedings of the 2015*

- Annual Meeting on Phonology*. Linguistic Society of America, Washington DC. <https://doi.org/10.3765/amp.v3i0.3692>
- REY, ALAIN ed. 1998. *Dictionnaire historique de la langue française*. Le Robert, Paris.
- STERIADE, DONCA 2003. Syllables in Phonology. In: FRAWLEY, WILLIAM J. ed., *International Encyclopedia of Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 190–195.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 1988. *A forró kutyá*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2004. *Idegenszó-tár*. A magyar nyelv kézikönyvei 8. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2011. *Magyarító szótár. Idegen szavak magyarul*. A magyar nyelv kézikönyvei 20. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÖRÖK KATALIN 2009. Polsko-węgierskie, węgiersko-polskie kontakty językowe – historia i współczesność. *Studia Pragmalingwistyczne* 2009/1: 167–181.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. <https://uesz.nyttud.hu>.
- WIESINGER, PETER 1996. *Schreibung und Aussprache im älteren Frühneuhochdeutschen. Zum Verhältnis von Graphem, Phonem, Phon am bairisch-österreichischen Beispiel von Andreas Kurzmänn um 1400*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110889925>
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 1990. Még nem kovboj, de már krossz. *Édes Anyanyelvünk* 1990/1–4: 16.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2020. Gasztronómiai szókészletünk globalizációja. In: LÖRINCZ GÁBOR – DOMONKOSI ÁGNES szerk., *Stílus – variativitás – műfordítás. Köszöntő kötet Lőrincz Julianna 70. születésnapjára*. Selye János Egyetem, Komárom. 323–335.

The name of the waffle

The etymology of the Hungarian word *gofri* ‘a crisp cake of batter baked between two plates patterned to give a grid shape’ seems to be obvious: it might be derived from French *gaufre*. If it was really borrowed directly from French, it would definitely occupy a special position among other words adapted into the phonological structure of Hungarian. While one can find a host of examples of word-final obstruent + *n* or obstruent + *l* clusters being resolved by an epithetic *i*, there are no other cases where the same repair strategy applies to an obstruent + *r* coda. In the literature, the etymology of *gofri* is not firmly established. Neither is it contained in Hungarian etymological dictionaries, nor is there any paper, as far as we are aware, dedicated to its etymology. However, according to a certain author in the popular science literature, *gofri* is of Polish origin. In this case, the word-final *i* would not be epithetic, but it would correspond to the Polish nominative plural suffix. Based on linguistic records, we argue that *gofri* was indeed borrowed from Polish. Thus, one cannot find any examples of *i*-epithesis after stem-final consonant clusters ending in *r*.

Keywords: Hungarian, etymology, loanwords, repair strategies, phonotactics, linguistic records.

BLASKOVICS ÁKOS – FEJES LÁSZLÓ
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Visszatekintés az Új magyar nyelvjárási atlaszra

1. Alapinformációk. A Magyar Tudományos Akadémia 2006-ban kutatócsoporti pályázatot hirdetett meg. Ennek köszönhetően jött létre kutatócsoportunk, hivatalos nevén „MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport”, amely 2007-től 2011-ig működött. Sajnos azonban a pályázat eredeti koncepciójának megfelelő munkaterv megvalósítása lehetetlenné vált, mert a kutatási tervhez igényelt összeget forrásszüke miatt nem kaptuk meg (önfinanszírozás is szükségessé vált). Ez pedig azt jelentette, hogy csupán a gyűjtések elvégzése maradt reálisan teljesíthető feladatnak. Így hát szigorúan nézve csak az atlasz előmunkálatairól beszélhetünk. Nem kevés fejtörést okozott a kényszerű öncsonkítás. Jól tudtuk ugyanis, hogy a gyűjtésnél maradással úgyszólván semmilyen látványos eredményt nem tudunk majd felmutatni, hiszen az anyag feldolgozásához sem tudunk érdemben hozzáfogni. Ha viszont úgy döntöttünk volna, hogy csökkentjük a kutatópontok számát, esetleg a kérdéseket is, akkor ez oly mértékben csökkentette volna a gyűjtendő anyagnak különösen a nagyatlasz lehetőségeihez viszonyított nyelvföldrajzi használhatóságát, hogy ezt semmiképpen sem vállalhattuk. Az pedig föl sem merülhetett, hogy valódi, a nagyatlaszt idéző „atlasz”-t produkáljunk. Maradt Bethlen Gábor bölcs véleményének a követe: nem tudunk megtenni mindent, amit kellene, de mindent meg kell tenni, amit lehet. A felgyűjtendő anyag felhasználása, értékesítése, az elemzésekkel létrehozandó többletérték megteremtése tehát utódainknak, a jövőnek a feladata lesz. Így lesz ez akkor is, hogy jól tudjuk, vérmes reményeink a jövőt illetően nem lehetnek, lásd a nagyatlasz, kisebb atlaszaink, vagy például a BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) sorsát. A mi feladatunk tehát az maradt, hogy az anyaggyűjtést elvégezzük. Előnyünk eleinkhez képest az volt, hogy mi már új, korszerűbb módon, digitális hangrögzítő eszközök alkalmazásával végezhetjük az adatrögzítést. S mivel a gyűjtés egyik részfeladata volt, hogy kb. 30 perces spontán elbeszélést is rögzítsünk adatközlőinktől. Gyűjtésünk egyik fontos eredménye nagy mennyiségű regionális beszélt nyelvi anyag rögzítése volt. Ezt érdemes hangsúlyoznunk, amikor a beszélt nyelvi vizsgálatok fontosságáról van szó. A gyűjtőknek nem kellett tehát a lejegyzéssel bajlódniuk, s így a gyűjtött anyag eredetiségéhez sem férhet kétség (más kérdés persze, hogy az adatközlők mennyire voltak zavarban, de igyekeztünk ezt a zavart minimálisra csökkenteni).

Az Új nyelvjárási atlasz születését indukáló körülmények ezek voltak: A nagyatlasz adatait 1949 és 1964 között gyűjtötték (az ellenőrző gyűjtések 1960 és 1964 között voltak). Azaz: a nagyatlasz anyagának többségét több mint fél évszázaddal korábban jegyezték le. Azóta a magyar nyelvközösség körében (is) alapvető változások zajlottak le. A nyelvjárások legfőbb hordozójának, a hagyományos népi kultúrát éltető parasztságnak mint sajátos társadalmi rétegnek az eltűntével, illetőleg kultúráváltásával a nyelvjárások közösségi bázisa drasztikus változáson ment át, s ennek a regionális nyelvhasználatot s beszélőik nyelvi tudatát, mentalitását is érintő szükségszerű következményei vannak. 2006-

ban Magyarországon 1044 aprófalú volt (500-nál kevesebb lakóval), s ez persze kedvezett a nyelvhasználat elkülönülésének, a nyelvjárások tovább élésének. A rendszerváltozás és az Európai Unióhoz való csatlakozás olyan reményeket ébresztett, hogy a földművelésből élők a termelészövetkezeti világ után újra gazdákká válhatnak. S mi történt? Az újra indulás a mezőgazdaság válságával párosult, értékesítési nehézségek léptek fel, s szétnyílt az agráröllő. A vészes népességfogyás elérte a falut is, s egyre aggasztóbb méreteket öltött (ez a tendencia folytatódik nagyrészt ma is).

Ami a személyi feltételeket illeti: szakmailag kompetens, szabad munkatársak nem álltak rendelkezésre. Főállású aktív dialektológus egyébként sem volt széles e hazában, s a nem nagy számú hivatásos dialektológus más nyelvtudományi ágakat művelve és oktatva egyetlen kivétellel állásban volt a munkálat megindításakor is. A „kutatócsoport” megnevezést olvasva legalább 5 vagy 10 fős létszámú csoportra gondolunk. A mi esetünkben azonban nem erről volt szó. Kezdetben egy főállású tudományos munkatárs (H. Tóth Tibor) és egy főállású tudományos segédmunkatárs (N. Fodor János: ELTE) dolgozott, s az első évben megbízásos szerződéssel Balogh Lajos (aki nagy segítségünkre volt, mert a nagyatlasznak is munkatársa volt az ellenőrző gyűjtésektől fogva) és Juhász Dezső segítette az előkészítő munkát. Később, H. Tóth Tibor kiválása után félállásban, immár tudományos munkatársként tovább dolgozó N. Fodor János mellett Schultz Judit volt segédmunkatársi alkalmazásban 2011. november közepéig. A gyűjtésben részt vettek dialektológus kollégák, dialektológiából doktoráló PhD-hallgatók s érdeklődő magyar szakos egyetemi hallgatók is. A szomszédos országokbeli gyűjtésekben számíthattunk olyanokra, akik azokon a területeken s az ottani kultúrában otthon voltak. Köszönet jár mindannyiuknak!

Mivel az új atlasz esetében is követéses vizsgálatról van szó (a nagyatlasz kiválasztott kutatópontjain ezen atlasz meghatározott kérdéseit kérdeztük újra), fölmerült a kérdés, mennyiben szükséges a korábbiakhoz képest új szempontok alkalmazása (beleértve természetesen az anyaggyűjtés során is). Erre a kérdésre határozott igennel válaszoltunk. Ezért készült egy szociolingvisztikainak nevezett kérdőfüzet is, amelynek segítségével olyan kérdésekre kerestünk választ, mint: hogyan gondolkodnak adatközlőink saját nyelvvaltozatokról (nyelvjárásukról), illetőleg hogy mit tartanak helyesnek megadott változatok közül, s milyen köszönésformákat használnak.

Az új atlasz minden adata egyidejű nyelvállapotból származik, mert 2008 és 2011 között gyűjtöttük valamennyit. Ezért adatbázisunk a magyar nyelvterületet átfogó, szinkron regionális nyelvi állapotfelmérésre ad lehetőséget, különös tekintettel a falusi életmód szokászetére, a nyelvjárási hang- és alaktanra, illetőleg némely, főttebb említett szociolingvisztikai vonatkozásra. Az új atlasz követéses voltából következően jó lehetőséget kínál a nagyatlasszal való összevetéses változásvizsgálatra. A nyelvészeti célzatú és érdekű elemzések mellett nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szokászet változásának vizsgálatából következtethetünk a vizsgált beszélőközösségek körében lezajlott és zajló szociokulturális változásokra is.

Magyarországon 100 kutatópontot (Dunántúlon és Észak-Magyarországon 35-35-öt, az Alföldön pedig 20-at) kérdeztek ki gyűjtőink, 10 az úgynevezett szabadsávba tartozott. Adatközlőink 18–30, 31–60 és 61 fölötti életkorúak voltak, fele arányban nők és férfiak. Kutatópontonként 10 adatközlő kikérdezése volt kitűzve (ezt sajnos nem lehetett mindenütt megvalósítani). A szöveggyűjtésre kb. fél órát szántunk. Szomorú tapasztalatunk volt, hogy a fölkeresett kutatópontok egy részében a lakosság annyira kicserélődött,

hogy egyetlen hadra fogható embert sem találtak gyűjtőink, ilyen esetekben pedig követéses vizsgálatról szó sem lehetett.

2. Az adatgyűjtők: Ambrus Lehel 58 (= 58 kutatóponton gyűjtött), Kocsis Zsuzsanna 50, Schultz Judit 46, Bárh János 26, N. Fodor János 25, Ilyefalvi Emese 24, Parapatics Andrea 23, Szendi Tünde 21, Pető Szabina 19, Boda Annamária és Tóth László 17, Bokor Julianna 14, Láncz Éva Anna 13, Fodor Katalin és Szabó T. Anikó 9, Fuchs Márton és Juhász Dezső 7, Rancz Teréz 6, Csikány Andrea, Iglai Edit, Tardy Anna, Torma Mária: 5-5, Gémesi Katalin, Haader Lea, Szentgyörgyi Rudolf, Zelliger Erzsébet 4-4, Bor Zsuzsanna, Gonda Fruzsina, Gonda Zsuzsa, Pukánszky Mariann: 3-3, Bodó Csanád, Cs. Nagy Lajos, Dobos Ida, Dósa Annamária, Farkas Tamás, Juhász Barbara, Juhász Milán, Klein Laura, Krizsai Fruzsina, Parányi Réka, Peller Anita, Pongrácz Andrea, Reguli Dóra, Sajtos József, Tóth Emese és Tóth Péter: 2-2. Egy kutatóponton gyűjtöttek: Aczél Kinga, Bácsi Enikő, Bakonyi Réka, Bálint Eszter, Balogh Judit, Batik Dorottya, Bédi János, Bodó Melinda, Csáder Nikolett, Csiha Márton, Csonki Árpád, Dinnyés Attila, Doktor Stella, Domnacsics Anita, Eisner Zsuzsanna, Farkas Éva, Fekete Adrián, Ferencz Fruzsina, Fodor Dániel, Fogas Katalin, Gaál Orsolya, Gál Bereniké, Gasparics Judit, Geiger Anett, Gréczi-Zsoldos Enikő, Gúthy Lászlóné, Gyergyai Réka, H. Tóth Tibor, Hajba Renáta, Hajnal Krisztina, Hegedűs Máté, Horváth Virág, Jenei György, Joó Kinga, Juhász Barbara, Juhász Pál, Kakuk Timea, Kámán Judit, Kassai Viktória, Kiss Jenő, Kollár Zsuzsanna, Kondicz Katalin, Kósa Csilla, Kovács Györgyi, Kővári Anna, Krekk Zoltán, Lakatos Katalin, Langó Blanka, Máté Andrea, Mátyás Melinda, Mazurka Zita, Merha Viktória, Mihók Nóra Zsófia, Molnár Krisztina, Molnár Zoltán, Murádin László, Nguyen Than Nikolett, Oláh Zsuzsanna, Petró Timea, Presinszky Károly, Reveland Anett, Rudolf Rebeka, Sarkadi-Szabó Ágnes, Sarus Timea, Szabó Noémi, Szakál Anna, Szapper Szilárd, Szentimrei Péter, Szilasi Eszter, Szoták Szilvia, Toma Mária, Varga Csenge, Varga Henrietta, Vecsernyés Anna, Vörösháziné Ádám Zsuzsa, Zalka Diána, Zán Adél, Zsótér Írisz.

3. A kutatópontok: Acsalag, Algyő, Alpár, Alsóittebe, Alsóőr, Bajka, Bajsa, Bakonyszentlászló, Balaton, Bálványos, Bana, Becsehely, Bede, Biharugra, Bogdánfalva, Bolyk, Bugyi, Csáb, Csikrákos, Csongor, Csucsom, Dálnok, Decs, Désháza, Diószeg, Doboz, Dobra, Dormánd, Dunapataj, Dunaszeg, Dunavecse, Ebed, Egri, Egyházaskozár, Egyházasköte, Érkötvélyes, Érseksanád, Fajsz, Farkaslaka, Felsőnyék, Felsőőr, Felsőtök, Földeák, Galambok, Gelej, Gice, Gölle, Gyergyóremete, Gyón, Hahót, Halmágy, Hermánszeg, Hernádszurdok, Hévízgyörk, Hidas, Hodos, Homok, Hort, Hosszúpályi, Ipolytölgyes, Ivád, Izsák, Jánok, Jászjákóhalma, Kakasd, Káld, Kalotaszentkirály, Karancslapujtő, Kásonaltíz, Kék, Kézdiálmás, Kide, Kiskundorozsma, Kiskunhalas, Kisnémedi, Kobátfalva, Koltó, Kórógy, Köröstárkány, Kót, Kovácsida, Középpulya, Kunágota, Kupuszina, Lázárfalva, Lövéte, Lozsád, Ludányhalászi, Magyaragencs, Magyarhegyem, Magyarneemegye, Magyarvalkó, Martos, Mecsekszakáll, Mélykút, Mesztegnyő, Mezőkeszű, Mihályi, Mogyoród, Nagybózsza, Nagyhind, Nagykőrű, Nagyölvéd, Nagyszalanc, Nyárádremete, Nyárádszentmárton, Ófehértó, Oltszakadát, Ópusztaszer, Öcsöd Ördöngösfüzes, Órisziget, Pakod, Páprád, Patak, Páty, Pély, Péterréve, Píros, Pusztafalu, Pusztina, Rábagyarmat, Réte, Ricse, Salánk, Sárpaták, Sepsikőröspatak, Sófalu, Sökszelőce, Somlővásárhely, Soponya, Sukoró, Szabéd, Szabófalva, Szapárfalva,

Szegvár, Székelyzsombor, Senta, Szentetornya, Szentgál, Szentgyörgyvölgy, Szeremle, Szilágybagos, Szilsárkány, Szinpetri, Suhogy, Tállya, Tápiószentmárton, Tapolcafő, Temerin, Tiszacsege, Tiszadob, Tiszakerecseny, Tornagörgő, Torockószentgyörgy, Torontáltorda, Torontálvásárhely, Tószeg, Újkígyós, Úny, Uszód, Vága, Vajasd, Vajdakamarás, Várdaróc, Vári, Velem, Velika Pisanica, Verpelét, Viszák, Vörs, Zágon, Zengővárkony, Zselyk, Zsip, Zsitvabesenő.

4. A tapasztalatokról és jövőbeli lehetőségekről. A követéses vizsgálat, hogy tudni illik ötven évvel korábban lejegyzett adatokat vethetünk egybe jóval később gyűjtöttekkel, nemcsak a nyelvi archaizálódásnak, hanem a neologizálódás folyamatának az elemzésére is kitűnő lehetőséget nyújt. Így többet megtudhatunk arról, hogy mely nyelvjárási jegyeket adják fel előbb a beszélők, s melyeket tartják meg tovább. Kirajzolódik az is, hogy a nyelvjárásokhoz való ragaszkodás a kisebbségi magyarság körében erősebb. Adataink támpontot nyújtanak annak vizsgálatához is, hol érdemes mélyfűrást végezni. A magyar nyelvjárások a politikai határok tekintetében különös képet mutatnak. Egyetlen nyelvjárási régiónk sincs, amely csak Magyarországon volna. Ellenben a tízből három csak Magyarországon kívül van (a székely, a mezőszéki és a moldvai). Adva van tehát a lehetőség annak vizsgálatára, mennyiben játszottak és játszanak szerepet a politikai határok, a mindenkori államnyelv, a kétnyelvűség, a magyar nyelvű részek demográfiai helyzete és szervezettsége az anyanyelvjárás megtartásában, archaizálódásában és/vagy köznyelviesedésében.

Nem ritkán szembesültünk a demográfiai mobilitásnak és az etnikum cserélődésének, illetőleg az eredeti népesség megfogyatkozásának a nyelvhasználati következményeivel. S itt, mint közben kiderült, egy új vizsgálati lehetőség és feladat kínálkozott, erre azonban semmilyen tekintetben nem voltunk felkészülve, sem fölteendő kérdéseinkkel, sem gyűjtőink felkészítésével. Ezért annak vizsgálatára, hogyan alakul a beköltözött és beköltöző, teret nyelő cigány lakosság nyelvjárási nyelvhasználata, külön kutatás keretében van szükség.

A szövegfelvételekkel kapcsolatban a fonetikai vizsgálatoknak az ígéretes lehetősége mellett a néprajzi vonatkozásokat említettem meg. Szándékosan hoztunk szóba néprajzi témaköröket. Német kutatók létrehozták a Datenbank für gesprochenes Deutsch című adatbankjukat és a Forschungszentrum Archiv für gesprochenes Deutsch néven emlegetett kutatási központjukat. Mit mondhatunk mi a jövőre vonatkozóan? A gyűjtés elvégeztével készen van a fundamentum. Az új magyar nyelvjárási atlasz gyűjtőmunkálatai a dialektológia történetének abban a szakaszában zárultak le, amelyről elmondható, hogy nagy nyelvjárási adatkörpuszok állnak rendelkezésre (l. a fentebb említett német példákat). Erre a szakaszra azonban az is jellemző, hogy nemcsak az adatrögzítésnek és adattárolásnak, hanem az informatizálásnak, a prezentálásnak, új térképészeti megoldásoknak és feldolgozásoknak korábban nem sejtett lehetőségeit kínálja. Olyan korszakban élünk tehát, amikor a regionális adatbázisok feldolgozása felgyorsul, s visszamenőleg is igazolódik, nem volt hiábavaló nyelvjáráskutató eleink adatgyűjtési buzgalma.

Külön kell szólni arról, hogy új atlaszunk adatait nem a hagyományos módon örököztük meg, hanem hangrögzítéssel, modern digitális hangrögzítő eszközök igénybevételével. Ez azt jelenti, hogy az adatokhoz való hozzáférést nem a szokványos cédulák biztosítják. Ami a címül írt új atlasz anyagához való hozzáférhetőséget illeti: az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetében kell érdeklődni, s Bárh János igazítja útba az érdeklődőket.

Kulcsszók: beszédrögzítés, felhasználási lehetőségek, kutatópontok, névlajstromok, nyelvjárási atlasz.

Review of the New Hungarian Dialect Atlas

The author gives an overview of the new Hungarian dialect atlas: its inception, its concept and the collection work carried out between 2007 and 2011. The data were recorded using modern audio recording equipment. A list of research sites and the names of the collectors is provided. The possibilities of access to the material collected are also described.

Keywords: speech recording, possible uses, research sites, lists of names, dialect atlas.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

A Magyar Nemzeti Helynévtár két új sorozatáról

Magyar Nemzeti Helynévtár. 1–. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024–. Magyar Nemzeti Helynévtár Füzetek. 1–. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024–.

A közelmúltban napvilágot látott nyomtatásban és online formában egyaránt a Magyar Nemzeti Helynévtár (MNH.) első és a Magyar Nemzeti Helynévtár Füzetek (MNHF.) első hat kötete, amelyek a Hajdúnánási járás hat településének (Folyás, Görbeháza, Hajdúnánás, Polgár, Tiszagyulaháza és Újtikos) helynévanyagát adják közre. E sorozatokat, legelőbb azok tudománytörténeti előzményeit és kontextusát, majd közelebbről a kötetek formai és tartalmi sajátosságait mutatom be az alábbiakban.

Magyarországon a 19. század első harmadáig nyúlik vissza a helynevek kutatásának ügye. TELEKI JÓZSEF már 1817-ben megfogalmazza, hogy a magyar nyelv létrehozandó nagyszótárában helyet kell kapnia a magyar személyneveknek és helyneveknek egyaránt. A magyar tudományosság azóta is feladatának tekinti e munka elvégzését. A Magyar Tudományos Akadémia az elmúlt kétszáz évben több olyan vállalkozást is támogatott, támogat, amelyek e szótárak létrehozását tűzték, tűzik ki célul (vö. HOFFMANN et al. 2022). PESTY FRIGYES 1864-ben a magyar helynevek, kifejezetten a mikronevek (vagyis az alapvetően lokálisan, egy-egy település közösségén belül ismert földrajzi nevek) módszeres összegyűjtésére vonatkozó részletes útmutatót és kérdőívet tizenkétezer példányban sokszorosítva küldte el valamennyi magyar település helyi hatóságának részére, s ezen útmutatót címlapon közli a Pesti Napló is (N. N. 1864). Ezzel kezdetét veszi az első országos helynévgyűjtés. E gyűjtemény kéziratban maradt anyagából már korábban is születtek modern, tudományos igényű kiadások, 2022 óta azonban a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (MNHP.) gondozásában önálló sorozatként jelenik meg a teljes anyag Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára 1864. címmel (KIS TAMÁS szerk. 2023–).

A 20. századi kisebb és nagyobb területekre vonatkozó egyéni és intézményi háttérrel rendelkező helynévgyűjtések sokaságából nehéz egyet-egyét kiemelni, azonban e korszak egyik legmeghatározóbb alakja talán SZABÓ T. ATTILA, aki erdélyi munkájával hozott létre felbecsülhetetlen értékű gyűjteményeket (egy kiragadott példa csupán Ds helynevei, amelyet alapos levéltári kutatómunkával és élőnyelvi gyűjtéssel készített el 1937-ben). A 20. század utolsó harmadában a számos egyéni kutatói teljesítmény mellett azonban újabb országos szintű földrajzinév-gyűjtés, valóságos helynévgyűjtő mozgalom szerveződött az akadémia támogatásával (a század második felének helynévkutatásáról lásd HOFFMANN 2003), amelynek eredményeként születtek meg a jól ismert megyei és járási kötetek, úgymint a Zala megye földrajzi nevei (ZMFN. 1., 2.) stb. E gyűjtőmunka azonban korántsem lett teljes – az ország területének nagyjából feléről jelent meg efféle helynévtár. A néhány megyei és járási kötet megjelenését követően az állami támogatások elapadtak, s a rendszerváltást követő forráshiányos évtizedekben ismét kisebb, egyéni indíttatású (például a MND. egy-egy település helynévanyagát közlő számai) vagy kisebb munkacsoportok által létrehozott helynévtárak láttak napvilágot (érthető módon különböző elméleti és módszertani megfontolásokkal).

A 2010-es években a korábbi anyagok digitális adatbázisba rendezése került előtérbe, majd útjára indult a Magyar Nemzeti Helynévtár Program, amelynek 2022. január 1-i indulását HOFFMANN ISTVÁN programvezető jelenti be. Ez az össznemzeti szintű helynévgyűjtő és -kutató vállalkozás (amelynek célkitűzéseiről és megvalósításának főbb kérdéseiről lásd HOFFMANN–TÓTH 2017 és HOFFMANN 2021) a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti programjainak részeként a Tudomány a Magyar Nyelvért Program keretében valósul meg. Az évtizedes távlatokkal rendelkező kutatás alapvető célja az, hogy összegyűjtse, dokumentálja és publikussá tegye a magyar nyelvterületen ma és a történeti korokban használatos helynévállományt (HOFFMANN 2022: 125). A Debreceni Egyetem által koordinált és két tucat további intézmény (köztük az Eötvös Loránd Tudományegyetem) közreműködésével épülő Magyar Nemzeti Helynévtár fenti célkitűzése a korábbi hasonló munkáktól némileg eltér: a MNHP. a jelenlegi államhatárokon túl a történelmi magyar nyelvterület összes településének történeti és élőnyelvi helynévanyagának összegyűjtését, elemzését és közreadását vállalja – vagyis teljességre törekszik, és nem pusztán névlistákat, hanem nyelvészeti magyarázatokat is közöl az egyes helynevekhez.

Egy helynévtár minősége nagyrészt az anyagot gyűjtő és közreadó személy, illetve a szerkesztőség munkáján múlik. A Pesty-féle kérdőívek válaszadói főként hivatali és hatósági személyek, bírók, jegyzők, tanácsstagok voltak, akik igen változatos lelkiismeretességgel és kompetenciával látták el feladatukat: némely településről egyáltalán nem is érkezett válasz, vagy csupán annyi, hogy „itt helynevek nincsenek”, máshol tekintélyes gyűjtőmunka indult el külön munkacsoporttal a levél hatására, míg valahonnan verses költemény formájában kapta vissza a helyneveket és leírásukat az Akadémia. Száz évvel később a megyei kötetek gyűjtői önkéntesek (helyi értelmiségiek, pl. tanárok és diákok) voltak, akik munkáját már nyelvészek ellenőrizték és javították. A MNHP. gyűjtői többségében egyetemi oktatók és hallgatók. A Programban részt vevő intézmények minden félévben szemináriumokat indítanak, amelynek keretében a hallgatók megismerkedhetnek egyrészt a helynévkutatás elméleti alapjaival és a magyar helynevek történetével, másrészt a helynévgyűjtéshez, az adatbázis-építéshez és a szótáríráshoz szükséges kutatómódszertannal, ezt követi időben a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében

időről időre megrendezett adatbázisépítő-tábor, amelyen a Program keretében gyűjteni kívánó hallgatók részt vehetnek a munka megkezdése előtt vagy annak későbbi szakaszában is.

A Program végső célja természetesen a gyűjtött és feldolgozott helynévanyag közreadása az online elérhető adatbázis és szótár mellett nyomtatásban, a Magyar Nemzeti Helynévtár (vagyis a járási kötetek) és a Magyar Nemzeti Helynévtár Füzetek (tehát a települési kötetek) formájában. Ezek előfutárának, egyszersmind a gyűjtő- és közreadómunka alapkövetelményének tekinthető a Hajdú-Bihar megye helynevei 1. című kötet 2015-ös megjelenése (BÁBA BARBARA szerk. 2015), amely módszertanával, belső formájában és tartalmában az új sorozat alapvető előképeként, mintájául szolgált.

Mindenekelőtt érdemes összehasonlítani az új sorozat darabjait a korábbi helynévtárakkal, földrajzinév-gyűjtésekkel, főként formai szempontból és kidolgozottság tekintetében. A különbség óriási. Az új kiadványok tipográfiai, grafikai megoldásai megfelelnek a mai kor elvárásainak, jócskán felülmúlják a nyelvészeti kiadványokban még manapság is megszokott fekete-fehér, olykor tipográfiailag gyenge kivitelű köteteket. A járási kötet és a füzetek is színesek, szellősen tagoltak, látványos színes légifotókkal ékesítettek, és minden korábbi hasonló anyagtól eltérően: részletes, aprólékos, színes névtérképekkel egészülnek ki – szemben a hagyományos helynévtárak helytakarékos, apró betűs, tagolatlan szövegivel, és csak vázlatos tájékozódásra alkalmas kis méretű térképeivel. A másik fontos különbség, hogy a hagyományos földrajzinév-tárak csak a legfontosabb információkat közölték, azt is főként rövidítve (névfajta, művelési forma, névváltozatok stb.), ezek a kiadványok viszont valódi mondatokkal, részletesen kifejtve adják meg a névre és a név jelöltjére vonatkozó valamennyi fontos információt: a lokális tulajdonságokat, a név eredetét, az esetlegesen benne foglalt szavak jelentését, a kapcsolódó személynevek adatait, etimonját stb. Ilyen értelemben tehát formailag és tartalmilag óriási ugrást jelentenek e kiadványok, legalábbis a szerkesztői elképzelések szerint.

Érdemes a továbbiakban röviden kitérni a járási kötetek és a füzetek beosztásának, rendszerének formai és tartalmi hasonlóságaira, különbségeire. A járási köteteket egy szerkesztői előszó nyitja, amelyet a települések helynévanyaga követ szócikk-es formában. Ehhez kapcsolódik elsőként egy rövid településtörténeti bevezető, valamint az élőnyelvi gyűjtések idejéről, gyűjtőiről és adatközlőiről számot adó – a névanyag hitelességét biztosító rész. A helynévtár után, a könyv végén található a települési helynévgyűjtemények közös földrajziköznév-tára, forrásjegyzéke és helynévmutatója. A kötetet a járás topográfiai jellegű helynévtérképei zárják. A települési füzetek első tematikus egysége a helynévtár (az azt megelőző településtörténeti bevezetővel és a gyűjtésekre vonatkozó információkkal). A szócikk-es részt, vagyis a szűkebb értelemben vett helynévtárat tekintve a füzetek tartalma teljes mértékben megegyezik a járási kötetekével, így tekinthetők azok tulajdonképpeni különnyomatainak. Itt a Helynévtárat a Források követik, végül a település térképei. Alapvetően a helynévkutatás és a szótárírás interdiszciplináris jellegéből fakad, hogy nyelvészek mellett többek között történészek és térképészek dolgoznak e kiadványok elkészítésén, ezzel garantálva például a településtörténeti bevezető és a topográfiai térképek megfelelő színvonalát.

A következőkben érdemes a Helynévtárat alkotó szócikkek belső felépítéséről is szót ejteni. Itt a nevek ábécérendben, szócikk-es formában olvashatók. A szócikkek elején egy standardizált címszó, „táblanév” áll, amely összefogja, „kezelhetővé teszi” az egybe tartozó névváltozatokat. Ezt követi az időrendes adatközlő rész a legújabb adattól haladva

a legrégebbi felé. Itt tehát a történeti névadatok mellett új, a Program keretében végzett élőnyelvi helynévgyűjtések eredményei is szerepelnek. Ez után olvasható a leíró rész, amely a helynév denotatív jelentésének, a név jelöltjének a leírásával kezdődik. A helyre vonatkozó releváns információk után következik a névmagyarázat, több névváltozat esetében minden változat külön magyarázatot kap. Itt a tudományos etimológia mellett, de attól elkülönítve helyet kapnak a népi eredetmagyarázatok is. A szócikkekben szerepelhetnek továbbá különböző, a névhez vagy annak történetéhez kapcsolódó, a nevet kulturálisan kontextusba helyező szövegrészek, idézetek: így versek, szólások, mondókák, rövid anekdoták. Az élőnyelvi szövegek lejegyzése mindig a magyar egyezményes hangjelölés eszközkészletével, valamint a fonetikus lejegyzés elveit követve történik. Ez lehetővé teszi a nyelv területi és társadalmi sokszínűségének megőrkötését is. Példaként alább a hajdúnánási *Mézesmáj-halom* helynév szócikke látható (PÁSZTOR–RESZEGI 2024: 184). Itt az adatok forrása a szócikk végén szerepel külön szakaszban. A rövidítések feloldása pedig a kötet végén kap helyet a Források részben. A szócikket egy térképi jelzet zárja, utalva a kötet végén elhelyezkedő, a forrásjegyzéket követő térképre, amelyen a kötetben szereplő helynevek olvashatók (egészen pontosan a standardizált címszók).

Mézesmáj-halom 2024: *Mézesmáj-halom* | Gyakorlatilag az autópálya-építéshez elhörták. 2012: Nagy Imre-halom, 1990: Mézesmáj halom, Nagy-mézesmáj-halom, Nagy Imre-halom, 1981: Mézes-máj-halom, 1972: Mézesmáj halom, 1923: Mézesmál-hlm. [halom], 1914: Mézes máj halom, 1912: Mézes máj halom, 1904: Mézesmájhalom, 1900: Mézes máj halom, 1884: Mézesmáj halom, [1884 k.]: Mézes máj halom, 1858: Mézes máj hát, 1761: Mézes Mál. – Kiemelkedés a település keleti határában, a Nyíregyházi út mellett. Nevét a helybeliek a környékbeli rossz minőségű földből magyarázzák, ami ragad, mint a máj. A *Mézesmáj* névben valójában nem a *máj* szó, hanem a mára elhomályosult *mál* földrajzi köznév rejlik, amely a régiségben 'hegy, domb oldala' jelentésben volt használatos. [...] A településen [...] a 18. századi adóösszeírások szerint tekintélyes számú méhkas volt, [...] ezzel, azaz a méztermeléssel függhet össze a név előtagja. Az utótag elhomályosulása után [...] alakult ki a *Mézesmáj* forma [...]. A halom megjelölésére azután a meglévő névhez hozzákapcsoltak egy újabb 'kiemelkedés' jelentésű földrajzi köznevet, így jött létre a *Mézesmáj-hát* és a *Mézesmáj-halom*. *Nagy-Mézesmáj-halom*-ként is említették, a közelben volt ugyanis egy másik kiemelkedés is, a *Kis-Mézesmáj-halom*-nak is mondott Kántor-domb. Az újabb *Nagy Imre-halom* név úgy alakult, hogy a kiemelkedés Nagy Imre illetményföldjén feküdt, aki a második világháború előtt és alatt a város lelkipáztora volt. A második világháborút követően ezeket a területeket elvették a református egyháztól, a halomból pedig sok homokot elhordtak. – Draviczy 1990: 10, 42, ÉGy., HKFT., Körösi 1972: 41, L9.V.301.c/2, MKFT., MoFnT. 2: 31, T0.26.33.4, T0.26.33.10, T9.K.31, T16.T.119, T16.T.460, T16.T.529, T16.T.563. — T14-C3.

A MNH. és MNHF. sorozatok kötetei tehát nem pusztán szűk értelemben vett helynévtárak, de nem is csupán szótárak, amelyek megadják az egyes nevek etimológiai és denotatív jelentését, hanem sokkal inkább lexikonszerű kiadványok, amelyek sok esetben

enciklopédikus formában közlik a helynevekhez kapcsolódó különböző tudástartalmakat. A szócikkekhez gyakran kapcsolódik továbbá fotó, képi illusztráció, amelyek a név által jelölt helyet mutatják be. Ezek lehetnek a gyűjtők által készített fotók, drónfelvételek vagy a Program megbízásából készített légifelvételek is.

Végezetül a sorozatok céljáról is szót kell ejteni. Egy kiadvány elkészítésénél a legfontosabb kérdés mindig az, hogy kiknek és milyen céllal készül. A Programnak a járási kötetekkel és a települési füzetekkel kezdetektől fogva kettős célja van.

A sorozatok egyik részről a tudományos közösség számára készülnek: többek között nyelvészek és névkutatók, történészek, néprajzkutatók, társadalomkutatók, térképészek érdeklődésére tarthatnak számot. Mind maguk a névadatok, mind a hozzájuk kapcsolt enciklopédikus tartalmak hasznos forrásként szolgálhatnak egy adott település történetének, közösségének, nyelvének és szokásainak, s mindenekelőtt helynévrendszerének vizsgálatához.

A Programnak emellett azonban szélesebb társadalmi kiterjedésű céljai is vannak a Helynévtárral és a Füzetekkel. A sorozatok kötetei formájukban és tartalmukban is alkalmasak arra, hogy széles közönséggel ismertessék meg egy-egy település múltját és jelenét a helyneveken keresztül: tartalmukat tekintve a tudományos adat- és információközlés követelményeinek egy színes, képekkel gazdagon illusztrált kiadvány formájába öntve felelnek meg. A füzetekre tagolt kiadványok természetesen leginkább az adott településen mutatkozó érdeklődést szolgálják ki: a helyi múlt iránt érdeklődő közönséghez, magukhoz az adatközlőkhöz juttatják „vissza” ezeket az ismereteket, emellett iskolai, tanórai segédanyagként is funkcionálhatnak e kiadványok akár magyar-, akár történelem-, honismeret-, vagy földrajzórán. Ennek megfelelően a Program a járási kötetek terjesztése mellett kellő mennyiségű példányt juttat el a füzetekből az egyes települések oktatási intézményeibe is.

Nem utolsósorban e helynévgyűjtemények fontos szerepet játszanak a nemzeti és a helyi közösségi identitás építésében és megőrzésében. A helynevek kulturális, szellemi örökségünk fontos részei, csakúgy, mint a közös nyelv, a történelmi emlékezet, a néprajz és a régészet tárgyai stb. A sorozatok célja tehát a helynévtárak tudományos hasznosíthatósága, a széles körű ismeretterjesztés, valamint az iskolai oktatáson keresztül a közösségi és nemzeti identitás építése, a közös múlt megőrzése. Nem mellékes szempont, hogy a helynévtárakban közölt népi névformák presztízse sokat javulhat azáltal, hogy nyomtatásban és adatbázisban, térképi formában is rögzítve lesznek: így talán továbbélésüket, revitalizációjukat is segíti ez az elsődlegesen tudományos vállalkozás.

A Magyar Nemzeti Helynévtár következő köteteit a sorozat szerkesztői 2025-ben tervezik megjelentetni – a Bács-Kiskun vármegyei Kalocsai járás, a Fejér vármegyei Gárdonyi járás, a Hajdú-Bihar vármegyei Balmazújvárosi járás, valamint a partiumi Bihar megye és Szatmár megye egy-egy részének helyneveivel.

Hivatkozott irodalom

- BÁBA BARBARA szerk. 2015 *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. A Magyar Névtár Kiadványai 35. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névtár Kiadványai 7. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.

- HOFFMANN ISTVÁN 2021. A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 139–145. <https://doi.org/10.35528/Helynevtort/17/08>
- HOFFMANN ISTVÁN 2022. Elindult a Magyar Nemzeti Helynévtár Program. *Névtani Értesítő* 44: 125–129. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2022.9>
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2017. Mi is a Magyar Nemzeti Helynévtár célja és feladata? *Névtani Értesítő* 39: 169–182. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2017.13>
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA – KIS TAMÁS 2022. *A magyar helynevek története*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KIS TAMÁS szerk. 2023–. *Pesty Frigyes kéziratok helynévtára*. Sorozat. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. Online: https://mnhp.unideb.hu/kiadvanyok_pesty.php (2025. 06. 05.)
- MND. = *Magyar Névtani Dolgozatok*. 1–200. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége, Budapest, 1976–2007.
- MNH. = *Magyar Nemzeti Helynévtár*. 1–. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024–. Online: https://mnhp.unideb.hu/kiadvanyok_mnh.php (2025. 06. 05.)
- MNHF. = *Magyar Nemzeti Helynévtár Füzetek*. 1–. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024–. Online: https://mnhp.unideb.hu/kiadvanyok_mnhfuzetek.php (2025. 06. 05.)
- MNHP. = *Magyar Nemzeti Helynévtár Program*. Honlap: <https://mnhp.unideb.hu> (2025. 06. 05.)
- N. N. 1864. Hazánk helynévtára ügyében. *Pesti Napló* 15/53: 1.
- PÁSZTOR ÉVA – RESZEGI KATALIN 2024. *Hajdúnánás helynevei*. MNH Füzetek 3. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZABÓ T. ATTILA 1937. *Dés helynevei*. Erdélyi Tudományos Füzetek. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Torda.
- GRÓF TELEKI JÓZSEF 1821. *Egy tökéletes magyar szótár' elrendelése, készítés módja: Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Muzeum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire*. Kiadta Horváth István, Pest.
- ZMFN 1. = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk., *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg 1964.
- ZMFN 2. = BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Zala megye földrajzi nevei 2. A Keszthelyi járás*. MNyTK. 178. Budapest, 1986.

WENDL DÁVID

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Lázár Lakatos Aliz, Szleng a kétnyelvűségben

Attitűd és kontaktusjelenség az erdélyi magyar fiatalok körében

Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2024. 301 lap.

A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványainak 13. darabja egy 2023-ban megvédett doktori értekezés szerkesztett változata. Szerzője, LÁZÁR LAKATOS ALIZ egyetemi tanulmányai kezdete óta foglalkozik a kétnyelvűség szociolingvisztikai kérdéseivel, elsősorban kontaktusjelenségekkel, amelyen belül meglehetősen alulkutatott témának számít a szlengváltozatok ilyen jellegű vizsgálata. Így dolgozata és kötete az erdélyi magyar szlengnek a kétnyelvűségi szempontokat előtérbe helyező vizsgálatáról hiánypótlónak számít, és méltó helyet foglal el a könyvsorozat tagjai között.

A magyar, román és angol nyelvű tartalomjegyzékek és rezümék ígéretes terjedelmű törzsszöveget és hasznos mellékleteket fognak közre. A kutatás céljai már a bevezető fejezet

második bekezdésében olvashatók: ez egyfelől az erdélyi magyar fiatalok szlengváltozatainak és kontaktusjelenségeinek vizsgálata, másfelől ezekkel kapcsolatos attitűdjeik feltárása. A dolgozat későbbi pontjain ismertetett módszertani okoknál fogva a szerző egy további, korábban kitűzött célja a magyarországi szlenggel való összevetésre vonatkozóan nem valósult meg. A kutatás nem tesztelt hipotéziseket.

Tekintettel arra, hogy a vizsgálathoz egyszerre szükséges a szleng, a kontaktusjelenségek és a nyelvi attitűdök kérdéskörében való tájékozottság, a könyv következő, szakirodalmi áttekintést nyújtó fejezete rövidnek mondható, mind tartalmában, mind a munka egészéhez viszonyított arányában. Noha az alfejezetek és az alpontok minden fontos szemponttal igyekeznek foglalkozni (így például a szlengről szóló rész annak fogalmával, használói körével, funkcióival és megítélésével), inkább csak érintik a témát a legismertebb magyar és magyar nyelvre fordított, általában legalább 10, de gyakran 20-30 évvel ezelőtti szakirodalom összegzésével, különösen a szleng témaköre esetén. Noha ezek kiváló alapot jelentenek a téma megismeréséhez, felhasználásuk tehát valóban elengedhetetlen, ezek tartalmát fontos újdonságokkal egészíthették volna ki a frissebb magyar nyelvű, valamint a nemzetközi szakirodalom eredményei, hiszen, miként a szerző maga is több helyen említi, a szleng rendkívül gyorsan változó jelenség. A fejezet többi része is viszonylag kevés szakirodalommal dolgozik.

A kutatómódszertani fejezet az adatgyűjtés módszereinek megfontolt átgondolásáról tanúskodik. Részletesen, megfelelő indoklással, valamint az előnyök és hátrányok listázásával mutatja be a választott eszközöket, amelyek között kérdőíves felmérés, fókuszcsoporthozos interjú és online elért, informális szövegek (részleges) elemzése egyaránt szerepel. A kérdőívet összesen 384 középiskolás tanuló és egyetemi hallgató töltötte ki 9 erdélyi oktatási intézményből, míg az interjúban 35 fő vett részt. Itt jegyzem meg, hogy a kötet alcíme – Attitűd és kontaktusjelenség az erdélyi magyar fiatalok körében – pontosabb volna a névelő használata nélkül, hiszen, értelemszerűen, nem az összes erdélyi magyar fiatal viszonyulását és nyelvhasználatát vizsgálta a kutatás, hanem – megfelelő változók szerint és messze elegendő mértékben – merített a célcsoport köréből. E változók a következők voltak: intézmény típusa, képzés helye, állandó lakhely típusa, nem. Már itt is részletes bemutatást kapunk az adatközlők háttérének számos olyan tényezőjéről, amelyek befolyással lehetnek válaszaikra, így például anyanyelvükről, román nyelvi kompetenciáikról, szüleik iskolai végzettségéről stb., és mindezt még pontosabban foglalják össze a mellékletek között szereplő táblázatok.

A kötet legerjedelmesebb fejezete több mint 160 oldalban mutatja be a kutatás eredményeit. Az általános nyelvhasználati szokások, valamint a szleng és a kölcsönszavak használatára vonatkozó eredmények közlése után némileg váratlanul találkozunk egy, a szleng tankönyvekben és „internetes szövegek”-ben szereplő definícióit vizsgáló alponttal, amely az Erdélyi szlengképek alfejezeten belül a kutatásban részt vevők kérdőíves vizsgálat alapján megismert szlengképéről szóló alpontot hivatott felvezetni. Noha jó döntés volt a szerző részéről, hogy azt is megvizsgálta, milyen, az adatközlők számára elérhető szövegek befolyásolhatták véleményüket, jobb helyen lett volna ez az elméleti jellegű rész a szakirodalmi áttekintésben, hiszen a kutatásnak nem volt célja a tankönyvek és más, véletlenszerűen kiválasztott, különböző műfajú, online elérhető anyagok elemzése, emiatt pedig a módszertani fejezetben sem olvashattunk róla.

A nyelvhasználati szokásokat illetően a szerző – többek között – a következő eredményekre jutott. Összességében, önbevallásuk szerint, a magyar nyelv dominanciája jellemző mind a megkérdezett egyetemi hallgatók, mind a középiskolás tanulók nyelvhasználatára, noha napi rendszerességgel találkoznak a román nyelvvel is. Leggyakrabban informális helyzetekben használnak kölcsönszavakat, azon belül is leginkább baráti körben, és ugyanez igaz a szlengre is. Minél pozitívabban értékeli az angol nyelvet (amelyet szebbnek tartanak a románál), annál gyakrabban használnak angol kölcsönszavakat informális helyzetekben, írásban is. A kölcsönszavakat nehezebb kerülniük, mint a szlenget. A szleng használatának legfőbb indítéka a nyelvi kitettség, továbbá a szavak hangalaki expresszivitása, játékossága és jelentéssűrítő sajátossága; csak kevesen használják pusztán divatból vagy azért, mert más megfelelő nem jut eszükbe.

E rövid felsorolásból is látható, hogy a résztvevők válaszai egyúttal normatudatukról is képet adnak. Még többet árul el erről attitűdjeik vizsgálata, amelyhez a szerző örömdeten sokféle kérdéstípust alkalmazott kérdőívében, az interjúk segítségével pedig még közelebb jutott azok megismeréséhez. Az erre vonatkozó eredmények bemutatását az elemzés során észlelhető nyelvi ideológiák – nyelvi purizmus, nyelvi standardizmus és nyelvi pluralizmus – felsorolásával és szemléltetésével kezdi. Ezután a magyar, az angol és a román nyelvvel kapcsolatos általános attitűdökről esik szó, majd kijelentéscsoportokra adott reakciók elemzésével a szlenggel és a kontaktusjelenségekkel kapcsolatos viszonyulásukról. A válaszok tanúsága szerint a résztvevőket egyik használata sem zavarja annyira, hogy emiatt megszólják családtagjaikat és ismerőseiket. Nem gondolják, hogy a szleng és a kölcsönszavak használata ne lenne „szép” – ezen belül is kevésbé ítélik el az angol kölcsönszavak használatát, mint a románokét –, sem azt, hogy minden helyzetben kerülni szükséges. Kiemelik viszont, hogy csak „megfelelő” beszédhelyzetben érdemes alkalmazni ezeket.

Az eredményeket tárgyaló fejezet utolsó nagy része a kontaktusjelenségeket elemzi a kutatás résztvevőinek válaszai alapján, nevezetesen azt, hogy milyen, előre megadott stílusminősítéseket kapcsolnak adott kifejezésekhez, és hogy a kérdőívben felsorolt húsz szót és kifejezést a romániai magyar szleng részeként azonosítanak-e. Amint azt a szerző is megjegyzi, ezek elemzése inkább további, elmélyültebb vizsgálatokhoz adhat jó kiindulópontot. Jóval nagyobb léptékű azonban az adatközlők által használt kontaktusjelenségek 331 tételből álló listája, amelyeket a szerző hívószavak segítségével gyűjtött kérdőívében, majd a fókuszcsoportos interjúkban ezek spontán és metanyelvi megjelenését is megfigyelte. A fejezetet ezek részletes és többszempontú elemzése zárja.

Az összegző fejezet lényegre törően foglalja össze a kapott eredményeket a kutatás céljainak fényében, és megfelelő kritikai érzékkel említi azokat az eredményeket (itt és az előző fejezetben is), amelyek különféle okoknál fogva fenntartással kezelendők. Kevésbé reflektál azonban más, a témához kapcsolódó vizsgálatokra – mindössze egyetlen kutatást említ, amely az egyik eredménnyel összhangban áll –, noha valamennyi, a szerző által vizsgált témának vannak előzményei. A diszkusszió elmaradásával nem nyílik lehetőség arra sem, hogy a szerző elhelyezze kutatását a magyar nyelvű és a nemzetközi tudományosságban.

A kötet felépítése, szerkesztésmódja, stílusa és nyelvezete könnyen követhetővé teszi az olvasást, miközben komolysága sem szenved csorbát. Az elméleti részeket megfelelő tagolás, kiemelések, (olykor túl hosszú) idézetek, míg az eredményeket bemutató fejezetet gondosan megszerkesztett és megválasztott, a megértést és az összefüggések észrevételét

segítő, tehát nem öncélú ábrák és táblázatok, valamint színes példák tarkítják. Dicséretes, hogy az adatgyűjtéshez használt kérdőív teljes egészében elolvasható a mellékletek között, de itt találhatók a fókuszcsoportos interjúk részletei, az internetes szövegkorpusz példaanyagai, és a kutatás valamennyi olyan kiegészítő táblázata, amelyek közlése túl sok lett volna a törzsszövegben, itt azonban rendkívül hasznos az elmélyülni kívánó olvasók számára.

LÁZÁR LAKATOS ALIZ kötete az említett, a jövőben könnyen orvosolható észrevételekkel együtt is fontos és valóban hiánypótló eredményekkel járul hozzá a nyelvtudomány több területéhez, sőt a pedagógiához is. Kutatásával a magyar szleng- és kétnyelvűség-kutatás egyik régi adósságának törlesztését kezdte el. Miként ő is több helyen megfogalmazza, a téma számos további szempontból vizsgálható még, így csak remélni tudjuk, hogy a könyv mind szerzője, mind mások számára folytatni kívánt utat nyitott ezen irányok kijelölésével.

PARAPATICS ANDREA
Pannon Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. évet záró közgyűlése

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. március 4-én az ELTE BTK Kari Tanácstermében tartotta meg a 2024. évet lezáró közgyűlését.

2. J u h á s z D e z s ő e l n ö k megnyitotta a közgyűlést, és köszöntötte a jelenlévőket. Tájékoztatott arról, hogy a Társaság 2025. február 25-én 15:00 órára összehívott közgyűlése a megjelent rendes tagok nem kellő számára tekintettel határozatképtelen volt, ezért került sor a megismételt közgyűlés összehívására. Megállapította, hogy alapszabályunk szerint a jelen, megismételt közgyűlés határozatképes. Jelezte, hogy az előzetesen meghirdetett napirendhez nem érkezett módosító javaslat, majd ismertette a közgyűlés napirendi pontjait, melyekhez hozzászólás nem hangzott el.

Ezt követően F o r g á c s T a m á s egyetemi tanár megtartotta Frazeológiai egységek mint a szókincs bővítésének eszközei című közgyűlési előadását.¹

3. Az előadás elhangzása után F a r k a s T a m á s főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság legutóbbi rendes közgyűlése óta eltelt időszakról.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság a legutóbbi rendes közgyűlése, azaz a 2024. február 27. óta eltelt időszakban – ide értve a mostani közgyűlést előkészítő 2025. január végi alkalmat is – három v á l a s z t m á n y i ü l é s t tartott.

¹ L. folyóiratunk jelen számában.

A 2024. május 14-i választmányi ülés megtárgyalta a Réger Zita-, illetve a Zsirai-díjat odaítélő bizottságok tagságának felkérésére, illetve módosítására vonatkozó javaslatokat; egy tagtársunktól érkezett indítvány kapcsán állást foglalt arról, hogy az Alapszabály újabb, az egyes szervezeti egységek működését részletesebben kidolgozó módosítását nem tartja szükségesnek; s megvitatta a tagdíjak szükségessé váló emelésének kérdését.

A 2024. november 5-i választmányi ülés visszatért a tagdíjmelés kérdéskörére, döntött a díjakat odaítélő bizottságok kiküldéséről is, valamint tájékoztatást kapott a program-szervezés és -hirdetés megújuló gyakorlatáról.

A 2025. január 28-i választmányi ülés fő feladata a tavalyi évet lezáró közgyűlés előkészítése, illetve a díjakra javaslatot tevő bizottságok, valamint a megemlékezési bizottság előterjesztéseinek elfogadása volt. Beszámoló hangzott el továbbá a szakosztályok képviselőivel tartott korábbi megbeszélés eredményeiről.

Mindhárom választmányi ülésen szó esett a Társaság folyóiratainak, kiadványainak helyzetéről, illetve tagfelvételre is sor került.

2. A Társaság szakosztályainak és tagozatainak munkájáról az alábbiakban adok számot.

a) A 2024. év során a Társaság 17 felolvasóülést tartott Budapesten. Közülük 2 a Finnugor szakosztály, 4 az Általános nyelvészeti szakosztály, 10 a Magyar nyelvi szakosztály, 1 pedig e két utóbbi közös szervezésében valósult meg. Tavasszal egy kerekasztal-beszélgetés egészítette ki a programot, melyet az Általános nyelvészeti szakosztály szervezett; témáját a mesterséges intelligencia, illetve a nyelvtechnológia aktuális kérdései képezték. Több jubiláló tagtársunkat köszönthettük a felolvasóülések alkalmával. Az előadások jelenléti formában és online is követhetők voltak.

b) A Társaság tagozatai az elmúlt évben szintén folytatták munkájukat.

A Magyar tanári tagozat megrendezte hagyományos tanulmányi versenyeit (gazdag kísérőprogramjaikkal együtt): az 5–8. osztályos tanulók részvételével a XXVII. Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási versenyt (döntője: KRE, Budapest, 2024. máj. 25.), a középiskolás korosztály számára pedig a XVI. Eötvös József középiskolai szónokversenyt (döntője: ELTE, Budapest, 2024. ápr. 20.). A versenyeken ezúttal is sok száz tanuló, kísérőtanár és szervező vett részt, számos hazai és határon túli oktatási intézmény képviseletében. A Tagozat gondozza és dinamikusban fejleszti online folyóiratát, az Anyanyelv-pedagógiát.

A Névtani tagozat tevékenységéhez – egy felolvasóülés megtartása mellett – az Alkalmazott Név kutatás 2024 konferencia (KRE, Budapest, 2024. okt. 14.) megrendezése, illetve a Névtani Értesítő folyóirat kiadása kapcsolódott.

A Pragmatika tagozat az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban konferenciasorozat aktuális alkalmának (SZTE, Szeged, 2024. ápr. 26.) megszervezésében működött közre.

3. A Társaság vidéki csoportjai szintén több szakmai programot szerveztek, illetve kapcsolódtak be ilyenekbe az elmúlt időszakban.

A debreceni csoport a tavaszi és az őszi félévben együttesen 7 felolvasóülést tartott társasági programsorozatának keretében.

Az egri csoport két felolvasóüléssel, egy könyv- és folyóiratbemutatóval, valamint a Változatos magyar nyelv II. A horvátországi magyarságról horvátországi ma-

gyaroktól konferencia (EKKE, Eger, 2024. nov. 25.) társszervezésével kapcsolódott be a Társaság életébe.

A **jászszági csoport** mindkét félévben egy-egy felolvasóülést tartott Jászberényben.

A **nyíregyházi csoport** a Szövegek, kultúrák, nyelvek konferencia nyelv- és irodalomtudományi szekciójának megrendezését (NYE, Nyíregyháza, 2024. nov. 12.) vállalta magára.

A **pécsi csoport** tagjai egyéb rendezvény, a Találkozások az anyanyelvi nevelésben konferenciasorozat 5. alkalmának a programjába kapcsolódtak be.

A **szege di csoport** tagjai a szokásos módon vettek részt olyan programok és tevékenységek megvalósításában, mint az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny, a verseny névadójának emlékünnepe, valamint a nyelvi ismeretterjesztés különböző alkalmai.

A **szombathelyi csoport** a Társaság társszervezésében korábban megvalósult VII. Dialektológiai Szimpozion kötetének megjelentetésében, illetve egy könyvbemutató megszervezésében vállalt szerepet.

A **veszprémi csoport** a tavaszi félévben egy 5 előadásból álló programsorozattal, az őszi félévben pedig 2 angol nyelvű előadással jelentkezett. A csoport tagjai ismételtelen megszervezték a Nyelvész Lélek című, felső tagozatos és középiskolás diákoknak szóló versenyt, s több ismeretterjesztő előadást tartottak a régió iskoláiban.

4. A Társaság a már említett **k o n f e r e n c i á k** mellett közreműködött a 6th International Workshop on the History of Speech Communication Research című beszédtudománytörténeti nemzetközi workshop (ELTE, Budapest, 2024. szept. 20–21.) megvalósításában.

5. A Társaság **folyóiratai** közt elsőként említendő Magyar Nyelv 2024-ben 120. évfolyamával jelentkezett, a szokott rendben, terjedelemben és formában. A nyomtatott kiadás mellett megjelenő elektronikus változat a folyóirat OJS-es oldalán elérhető. A Névtani Értesítő tárgyévi, 46. száma is rendben napvilágot látott, nyomtatásban és online, a folyóirat OJS-es oldalán egyaránt. A Társaság Magyar tanári tagozatának online folyóirata, az Anyanyelv-pedagógia megújult formában jelent meg: 17. évfolyamának két utolsó számától immár egy új, ugyancsak OJS-es platformon. A honlapváltást a folyóiratot bemutató tartalmak bővülése és a szerkesztési folyamatok újratervezése kísérte. Az aktuális számok közzététele mellett mindhárom folyóirat internetes oldala időben visszafelé is bővíti archív tartalmait az online formában szabadon elérhető korábbi évfolyamok anyagával.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat örömteli módon új **k ö t e t t e l** (243. szám) gazdagodott: megjelent ZOLTÁN ANDRÁS Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből című gyűjteményes kötete.

Társaságunk a megszokott módon továbbra is rendszeresen támogatja kiadványaival a határon túli és hazai kutatóhelyeket, illetve különböző szakmai rendezvények és versenyeinek megvalósítását.

6. A Társaság feladatai között tartja számon 70., 80. és 90. életévüket betöltő tagjainak köszöntését, továbbá az elhunyt tagtársakról történő megemlékezést. Jubilánsainkat a budapesti felolvasóületek, illetve a vidéki csoportok rendezvényeinek keretében vagy levélben köszöntöttük. A laudációkat és a nekrológokat a Magyar Nyelv folyóirat Társasági ügyek rovatában adjuk közre.

7. Társaságunk honlapja elsősorban az állandó tartalmakat, valamint a legfontosabb aktuális információkat igyekszik elérhetővé tenni. A friss, új információk közzétételének gyorsabb és rugalmasabb felületét a Társaság Facebook-oldala biztosítja.

8. A Társaság működésével kapcsolatos, a szervezéssel és adminisztrációval összefüggő feladatokról az elmúlt évben is szervezőtitkárunk, Bakonyiné Tóth Gabriella gondoskodott. Áldozatos munkáját ezúton és ezúttal is köszönjük.

Beszámolóm végére érve kérem a tisztelt tagságot a jelentés elfogadására.

4. A főtitkári jelentéshez kérdés, kiegészítés nem érkezett a jelenlévők részéről. Ezt követően Gerstner Károly pénztáros olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság pénzügyei 2024 folyamán a következőképpen alakultak:

B e v é t e l e k :	
2023. évi maradvány:	4.020 Ft
MTA-támogatás:	843.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	138.000 Ft
Tagdíjbefizetés:	124.000 Ft
Pártolói tagdíj:	80.000 Ft
Kiadványértékesítés:	21.000 Ft
Egyéb (pályázatok, folyóirat-támogatás, versenyek):	10.344.000 Ft
Ö s s z e s e n :	11.554.020 Ft
K i a d á s o k :	
Személyi kifizetések:	5.484.000 Ft
Ebből:	
Szerkesztői és egyéb díjak, munkabér:	4.949.800 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	534.200 Ft
Dologi kiadások:	6.061.845 Ft
Ebből:	
Bérleti díj:	288.000 Ft
Postai és banki költségek:	356.700 Ft
Egyéb (nyomda, tárhely, versenyek dologi költségei):	5.417.145 Ft
Ö s s z e s e n :	11.546.020 Ft
M a r a d v á n y :	8.175 Ft

A pénztárosi jelentéssel kapcsolatban kérdés vagy kiegészítés nem hangzott el.

A számvizsgáló bizottság jelentését Bakró-Nagy Marianne, a bizottság elnöke ismertette, mely szerint a bizottság a Társaság dokumentumait rendben lévőnek találta. A jelentésre vonatkozóan kérdés, kiegészítés nem merült fel.

A Társaság közhasznúsági jelentését Farkas Tamás főtitkár ismertette. A közhasznúsági jelentéssel kapcsolatban kérdés, kiegészítés nem hangzott el a jelenlévők részéről.

Az elnök szavazásra bocsátotta az elhangzott beszámolókat. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a főtitkári beszámolót, a pénztárosi jelentés, a számvizsgáló bizottság jelentését és a közhasznúsági jelentést.

5. Az előző közgyűlés óta eltelt időszakban hatan kérték felvételüket a Társaság tagjai közé. A közgyűlés egyhangúlag támogatta az előterjesztett j e l e n t k e z ő k f e l v é t e l é t a tagság soraiba.

A közgyűlés utolsó napirendi pontjaként került sor a t á r s a s á g i d í j a k á t - a d á s á r a . A választmány a díjakat odaítélő bizottságok javaslata alapján négy társasági díj odaítéléséről döntött. A díjak indoklását Juhász Dezső elnök ismertette. A Gombocz Zoltán-díjat Krizsai Fruzsina, a Csűry Bálint-díjat Kelemen Mária, az idén először átadott Réger Zita-díjat Antalné Szabó Ágnes vehette át. Kubitsch Rebeka a Fokos-Fuchs-díjat utólag veszi majd át.

6. Juhász Dezső elnök megköszönte a megjelenteknek a részvételt, majd berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: FARKAS TAMÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Juhász Dezső köszöntése*

Tisztelt Egybegyűltekt, kedves Ünnepekt, kedves Dezső!

Sok szeretettel köszöntöm az Ünnepeket és az Egybegyűlteket az ELTE Bölcsészettudományi Kara és egyben a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet vezetősége nevében a mai ünnepségen. Ma egy olyan különleges alkalomra gyűltünk össze, amely intézetünk egyik kiemelkedő pályafutású professor emeritusának a 70. születésnapját, illetve tudományos pályafutásának és életművének méltó megünneplését jelenti. Öröm és megtiszteltetés számomra, hogy én mondhatom az egyik köszöntőt, és hogy köszönetet mondhatok mindazért, amit Juhász Dezső a nyelvészet, ezen belül is a nyelvtörténet, a dialektológia és a névtan, illetve a tudományos közélet és az oktatás terén végzett.

Juhász Dezső pályafutása több szempontból egyedülálló és példaértékű. A teljesség igénye nélkül megemlítendő oktató-kutatói munkája, tudományszervező és folyóiratszerkesztő tevékenysége, vezetői megbízásai. Nyelvészként, nyelvtörténészként, névtanusként és a tudományos közélet irányítójaként rendkívüli munkát végzett, és fontos szerepet játszott több generáció életében. Munkásságának alapvető pillére a nyelv és a társadalom közötti kapcsolat, a nyelvtörténeti változások megértése, a leíró és történeti dialektológia, valamint a leíró és történeti névtan kutatása, ezek eredményeinek széles körű bemutatása.

Nemcsak kutatásai és könyvei, hanem szemináriumai, előadásai és témavezetői tevékenysége is mindvégig inspirációt jelentettek a diákok és fiatal kutatók számára. Olyan nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott, amelyek nemcsak tudományos szempontból fontosak, hanem mindennapi életünkben is hatással lehetnek ránk, és amelyek számos szakdolgozatot, doktori munkát és TDK-dolgozatot inspiráltak. Az első emlékeim az ünnepeltről nekem is egyetemista koromból vannak, amikor történeti névtan tematikájú órára jártam hozzá. Ez választható kurzus volt, és nagyon izgalmasan hangzott, annak ellenére, hogy

* Elhangzott az ELTE Bölcsészettudományi Karán, 2025. április elsején.

akkoriban a leíró nyelvészet irányába köteleződtem el. Mégis mindig nagy érdeklődéssel ültem be Juhász Dezső óráira. Érdeklődve olvastam a mai napra készülve, hogy Dezső egyébként fonetika szemináriumokat is tartott korábban.

Ünnepeltünk szerepe azonban nemcsak a kutatásban, hanem az egyetem életében és a hazai tudományos közéletben is évtizedeken keresztül meghatározó volt, és meghatározó a mai napig. 2006 júliusától 2017 januárjáig tanszékvezető volt a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéken, 2017 májusától 2018 szeptemberéig a Magyar mint Idegen Nyelv Tanszéken, illetve 2008 júliusától 2020 júliusáig intézetigazgató az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetében. 2016 októberétől alprogramvezető az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar nyelvészet program Nyelvtörténet alprogramján. 15 éven keresztül volt választott tagja az ELTE BTK Kari Tanácsának, majd intézetigazgatóként további 12 évig vett részt a Tanács munkájában. Mindezen megbízatások rendkívüli elkötelezettséget, a közösség iránti alázatot, áldozatot kívánnak meg, amelyek gyakran azzal is járnak, hogy az érintettnek háttérbe kell szorítania saját egyéni kutatói pályáját. Juhász Dezső olyan nagy professzorok méltó utódja volt a vezetői megbízatásai során, mint Benkő Loránd vagy Kiss Jenő professzor urak. Az ő munkásságuk, így Dezső munkássága révén is az Intézet a hazai nyelvészeti kutatások egyik legfontosabb intézményévé vált, ahol a nyelvtudomány szinte minden területével foglalkozik kutató, elismert kolléga.

Mindemellett Juhász Dezső évtizedeken át szolgálta a Magyar Nyelv folyóiratot is. 1984-től a Magyar Nyelv folyóirat technikai szerkesztője, 1992-től szerkesztője, 2011-től felelős szerkesztője lett. Ha jól számolom, ez több, mint 40 év. A Magyar Nyelv főszerkesztőjeként egy olyan folyóiratot irányít, amely a tudományos diskurzust, a nyelvészeti ismeretek bővítését és a tudományos párbeszédet úgy mozditja elő, hogy mindenféle nyelvészeti területnek, iskolának teret ad a megjelenésre. Juhász Dezső vezetésével a folyóirat nemcsak az akadémiai közösség számára, hanem a szélesebb közönség számára is jelentős tudományos forrássá vált, amely 2013 óta Q2-es, néha Q1-es vagy Q3-as, de mindenképp rangos, nemzetközileg is számon tartott folyóirat.

Végezetül nem feledkezhetünk meg Juhász Dezsőnek a Magyar Nyelvtudományi Társaságban folytatott munkájáról sem. Dezső 1977 óta tagja a Társaságnak. 2005 és 2023 között a Társaság főtitkára volt, 2023 óta a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A Társaság életét fáradhatatlanul formálja, vezetői szerepkörben immár 20 éve.

Kedves Dezső, az, hogy ezen a jeles napon megtelt a Kari Tanácsterem, és hogy ilyen sokan körünkben vannak azok, akik tanulhattak Tőled, akik dolgozhattak Veled, és akik tisztelik a munkásságodat, mind azt mutatja, hogy milyen fontos és maradandó hatást gyakoroltál az életükre. A 70. születésnap különleges pillanat a visszatekintésben, a mérföldkövekre való emlékezésben, de ugyanakkor egy újabb lehetőséget is ad arra, hogy továbbra is formáld és gazdagítsd a tudományos világot. Kívánjuk, hogy még sokáig élvezd a nyelvtörténeti és névtani kutatások izgalmát, és folytatni tudd tudományos közéleti és tudományszervezési munkásságodat. Kívánok Neked további hosszú, egészséges és boldog éveket, izgalmas kutatásokat és sok örömteli pillanatot a családdal és a tudományos közösség körében!

Boldog születésnapot!

BÓNA JUDIT
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Juhász Dezső 70 éves*

Ünnepeltünk a Magyar Tudományos Művek Tára szikár meghatározása szerint magyar nyelvész, az ELTE BTK professor emeritusa. Tanszékének honlapján elérhető önéletrajza, azaz bővebb önmeghatározása szerint a magyar nyelvtörténet (történeti grammatika, történeti lexika, etimológia), a leíró és történeti dialektológia, illetve a nyelvföldrajz, a leíró és történeti névtan, valamint a tudománytörténet művelője. Kollégánk, többünknek egykori tanára, közeli munkatársunk. Idén 70 éves.

Juhász Dezső 1955-ben született, és a Tisza mellett fekvő Nagykörűben nőtt fel. Ez, mint tudjuk, esetünkben nem csupán életrajzi adat, hanem a szakmai életpályának is irányt és lendületet adó, máig ható és meghatározó tényező. Ünnepeltünk Szolnokon, a Verseghy Ferencről elnevezett gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, majd egyéves sorkatonai szolgálatát követően, 1974-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait az ELTE magyar–orosz szakán az irodalom, a műfordítás, a verselés iránt érdeklődő hallgatóként. A fiatal Juhász Dezső beszédmodja anyanyelvjárása jellemző jegyeit tükrözte, melyek nemcsak sajátos nyelvhasználati tudásnak tették a birtokosává, de a nyelvészeti, köztük a dialektológiai és a nyelvtörténeti kérdések iránti érzékenységet is megalapozták. Érdeklődése, figyelme az egyetemen igen hamar a nyelvtudomány irányába vonzotta. Első kutatási témáit, inspirációját pedig szűkebb pátriájához való kötődése biztosította.

Legelső szakmai publikációjának, a Nagykörű helynevei címet viselő, 65 lap terjedelmű dolgozatának Bevezetésében ezt írja: „A földrajzi nevek gyűjtéséhez és az e témakörbe vágó irodalom olvasásához 1975-ben, első éves egyetemi hallgató koromban kezdtem. Munkám megindításáért hálás köszönettel tartozom Kázmér Miklós tanár úrnak. Ő keltette fel érdeklődésemet a nyelvtudomány, a népnyelv és a földrajzinevek iránt, akitől kezdettől fogva biztatást, támogatást és munkámat irányító hasznos tanácsokat kaptam” (i. m. 3). Munkája az ekkor induló, később jó kétszáz további tételt magába foglaló Magyar Névtani Dolgozatoknak – Hajdú Mihály „kék sorozatának” – első, sorozatindító köteteként jelent meg, 1976-ban. Két év múlva, eleinte még hallgatóként, Juhász Dezső immár a sorozat több számának szerkesztési feladatait is végezte. Nagykörű 18–19. századi keresztnévanyagát hasonló kiadványban, a Magyar Személynévi Adattárak sorozatában adta közre. A Nyelvész Diákkör lelkes tagja volt, s korántsem tűnhetett meglepőnek, hogy szakdolgozati témáját is nyelvészetből választotta.

A diplomaszerezést követően, 1979 és 1981 között tudományos ösztöndíjas volt az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén. Ezt az időszakot szakmai látókörének, tudományos tájékozottságának és szemléletmódjának megalapozására, illetve megerősítésére használta fel. Sokat olvasott, sokat publikált. Elsősorban helynévtani és szótörténeti, illetve etimológiai vonatkozású témákkal jelentkezett, emellett ismertetések és recenziókat írt, tanulmánykötetet és további kiadványokat szerkesztett. Ekkoriban jelentek meg első közlései a Magyar Nyelv folyóiratban is: *A Körű-féle helynevek kérdése* – melynek problematikájához még többször visszatért a későbbiekben –, valamint – egy

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén, 2025. április 1-jén az ELTE BTK Kari Tanácstermében, Budapesten elhangzott köszöntő írott változata.

korábbi tanszéki nyelvjárásgyűjtő út erdélyi hangfelvételének lejegyzéséből – a Nyelvjárási szövegek Oltszakadatról. A szakmai paletta alapvető irányai kezdtek kirajzolódni.

Bölcsészdoktori értekezését ünnepeltünk A magyar tájnévadás címmel készítette el, s 1981-ben védte meg. Évekkel később, 1988-ban, a Nyelvtudományi Értekezések 126. számaként jelent meg (második kiadásban pedig idén, a Tinta Könyvkiadó Mesterművek sorozatában); ez máig egyik legtöbbet hivatkozott munkája. Juhász Dezső a doktori fokozat megszerzésének évében, 1981-ben lett tanársegéd ugyanitt, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén, amelynél jobb helyet akkoriban szakmai érdeklődése számára nemigen találhatott volna. A tanszék vezetője az a Benkő Loránd volt, akinek fő kutatási területei és kérdésfelvetései – a nyelvtörténet, a (történeti) dialektológia és nyelvföldrajz, a névtörténet – a fiatal Juhász Dezsőt is leginkább foglalkoztatták, s akinek tevékenységi körei – ide értve folyóíratszerkesztői és vezetői feladatait is – a későbbiekben leginkább meghatározták ünnepeltünk további életpályáját is. A köztük meglévő egykori, mester és tanítvány kapcsolat jellegéből – immár az egyenrangúnak számító, szakmail-kollegiális viszony mellett is – valamennyi mindvégig megőrződött: Benkő tanár úr évek hosszú során át tartó, unikális Anonymus-szemináriumainak legkitartóbb hallgatója – az idővel a vizsgáztatás terheit is átvevő – Juhász Dezső volt. „...hallatlanul sokat köszönhetek neki” – vallotta egykori mestere búcsúztatásában (VÍZI–KISS–JUHASZ 2011: 8).

Ünnepeltünk teljes szakmai pályafutása az ELTE-hez, s azon belül ehhez a tanszékhez – mai nevén: a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékhez – kötődik. Ennek munkatársaként szerezte meg későbbi tudományos fokozatát, címeit is. Az aktuális szakmai feladatok és a kutatói érdeklődés hozta úgy, hogy a cím- és fokozatszerző munkák egyúttal Juhász Dezső fő működési területeit is képviselték. A névtani témájú egyetemi doktori disszertációt követő kandidátusi dolgozatát A kötőszók és módosítószók az ő- és ómagyar korban címmel védte meg (1991), habilitációs értekezését pedig A nyelvföldrajz kérdései és a magyar nyelvjárások táji tagolódása témakörében készítette el (2002). Ünnepeltünk végigjárta az egyetemi ranglétra egymást követő fokozatait is: egyetemi adjunktus (1986), docens (1994), majd egyetemi tanár (2007) lett. Nyugdíjba vonulása óta, 2021-től professor emeritusként vesz részt egyetemi közösségünk életében. Mindeközben – korántsem mellékesen – vezetői szerepköröket vállalt. Kiss Jenőt követően, 2006 és 2017 közt tanszéke vezetőjének, 2008 és 2020 közt pedig a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet intézetigazgatójának feladatait látta el. Vezetői megbízatásai igen sok időt és kapacitást vonhattak el a tudomány, szeretett szakterületeinek művelésétől.

Itt kell kitérnünk azonban ünnepeltünk oktatói tevékenységére is. Juhász Dezső egyetemi oktatóként különböző – a bolognai rendszer bevezetésével különösen is változatossá váló, továbbá gyakran változó – képzésekben vállalt szerepet, az elsőéves magyar szakos egyetemisták oktatásától a magyar nyelvészeti doktori képzésig. Sokféle tárgyat tanított az évtizedek során, legjellemzőbb órái azonban a nyelvtörténet, a nyelvföldrajz és dialektológia, illetve az ezek speciális területeit és összefüggéseit tárgyaló kurzusok voltak. A hallgatókat, már az elsőéveseknek szóló tájékoztatókon is, a kutatói kíváncsiságra biztatta. Ahogyan maga is bármikor hajlandó elmerülni mindmáig bármely kérdésben vagy részproblémában, akár egy-egy nyelvemlék szövege vagy az asztalon kiterített nyelvatlaszlap fölött, akár egy nyelvjárásgyűjtés aktuális helyszínén. Az utóbbi szintér, az élőnyelv valósága, az oldottabb keretek, a hallgatói közeg mindig is különösképpen inspirálták. A tanszéken jó öt évtizedes hagyományokkal bíró, félévente megszervezett,

a magyar nyelvterület legkülönbözőbb részeit megcélzó tanszéki nyelvjárásgyűjtő utak mindig is a sajátos szakmai kikapcsolódást kínálták számára: a Magyar Nyelv szerkesztői korrektúrájával a kézben is, de az egyéb, vezetői és hivatali gondok – legalább időleges – letételének lehetőségével. Juhász Dezső máig sem szakadt el aktívabb egyetemi időszakának oktatói tevékenységétől: egy-egy órát továbbra is vállal a Magyar nyelv és irodalom mesterszakon, valamint a Magyar nyelvészet doktori program – ma is általa vezetett – nyelvtörténeti alprogramjában.

Juhász Dezső szakterületének több reprezentatív jellegű és összegző igényű, kollektív munkájában vett részt. Közreműködője volt A magyar nyelv történeti nyelvtana (1991–1995) elkészítésének; ennek keretében a köztöszök és módosítószók történetének feldolgozását – ha nem is választotta, hanem – kapta feladatul, melyből már említett kandidátusi értekezése is született. A Magyar dialektológia című szakmunka (2001) több fontos részének, illetve A magyar nyelvtörténet kézikönyve (2018) nyelvjárástörténeti fejezetének lett a szerzője. Nem véletlenül: Kiss Jenő értékelése szerint jelenleg ő a magyar nyelvjárásoknak, illetve történetüknek a legjobb ismerője (KISS 2015: 11). Az általánosabb érvényű, illetve átfogóbb igényű megközelítések, kérdésfeltevések más munkáiban is meghatározóak. Talán még jellemzőbbek azonban az egyes konkrét kérdéseket, tanulságos részproblémákat a középpontba állító – már legelső publikációjában feltűnő, kedvelt kifejezésével élve: „mélyfúrás”-szerű – vizsgálatai.

Ünnepeltünk kutatási területeit nemcsak egymás mellett, hanem egymással szoros kapcsolatba hozva műveli. Nevéhez fűződik a dimenzionális nyelvészet fogalmának megalkotása az ezredforduló magyar nyelvtudományában. E szemléletmód a nyelv, illetve a nyelvhasználat alapvető dimenzióinak – az időbeliség, a térbeliség, valamint a szociokulturális, illetve humán dimenzió – szempontjainak fontosságát hangsúlyozza, a kutatások során való együttes érvényesítésüket szorgalmazva. A dimenzionális nyelvészet tudománytörténeti előzményeinek, elméleti vonatkozásainak és művelése gyakorlati példáinak egyaránt figyelmet szentel tanulmányaiban. Ezt az irányt reprezentálják különösen szemléletes módon az egymást követő Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusok általa szervezett nyelvészeti szekciói is 2001 óta. Amint egy nemrégiben készült interjúban fogalmazott: „Minden mindennel összefügg. Ez tetszik legjobban... A nyelvnek a sokoldalú beágyazottsága, hogy természetesen kapcsolódjon össze, ami az életben is összefügg...” (M5). Szakmai munkásságát alapvetően meghatározza – az eddigiekben elmondottakkal teljes összhangban – a hungarológiai szempontú, a szűkebb értelemben vett nyelvészeti tematikát bővítő, az adott irányban megnyíló társtudományokkal (történettudomány, néprajz, irodalomtudomány stb.) folytonosan kapcsolatokat kereső és építő tudományos érdeklődése.

A Magyar Tudományos Művek Tára, azaz az MTMT a mai napon egy közel négy-száz tételből álló listát tart számon Juhász Dezső neve alatt. Ez a szám önmagában azonban eléggé csalóka. Egyrészt, benne vannak köszöntöttünk tudományos előadásai is. Másrészt azonban egyetlen tételként szerepel benne például A romániai magyar nyelvjárások atlasza, mely Murádin László gyűjtéséből, azonban Juhász Dezső szerkesztő munkájának köszönhetőn vált valósággá: 1995 és 2010 között, bő másfél évtized munkáját megkövetelő módon, 11 kötetben, 6470 lap terjedelemben, az etalonnak tekintett nagyatlasz, A magyar nyelvjárások atlasza félmillió adatbázisát megközelítő formátumban. Az MTMT-ben helyet kapnak a szerkesztett konferencia-, illetve tanulmánykötetek is

(esetünkben: további tíz tétel). A mérvadónak számító hazai tudományometriai adatbázis sajátságainak megfelelően azonban egyáltalán nem jelenik meg benne az a munka, amelyet ünnepeltünk a magyar nyelvészet meghatározó folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a szerkesztőjeként, rengeteg időt és energiát igénylő szorgalommal és elkötelezettséggel végez. Juhász Dezső még jó négy évtizeddel ezelőtt, 1984-ben lett a folyóirat technikai szerkesztője. Amint a felelős szerkesztő, Benkő Loránd nyilatkozta erről később: „Én roppant szerencsés voltam, hogy Juhász Dezső szinte azonnal teljes vértetben, szerkesztői vénával bőven megáldva lépett a Magyar Nyelvnek munkába” (KISS 2003: 439). 1992-ben lett a folyóirat szerkesztője, 2011-től pedig – immár Benkő tanár úr helyébe lépve – felelős szerkesztője. Nem mondanánk ugyanakkor, hogy Benkő Loránd 56 évnyi és Pais Dezső 45 évnyi szerkesztői tevékenységét követően egyelőre ez csak a bronz-érmes helyezés lenne: ilyen elődök mellett, illetve mai nyelvtudományunkban is párját ritkító teljesítmény. A Magyar Nyelv fokozatos modernizálását, a kor követelményei által diktált módon, szintén Juhász Dezső érdemének tekinthetjük.

Ünnepeltünk a tudományszervezés, a tudományos-szakmai és az egyetemi közélet számos más színterén is régóta derekasan helytáll. Pályázatok témavezetőjeként, elsősorban A romániai magyar nyelvjárások atlasza kiadását, illetve egy számítógépes nyelvföldrajzi projekt megvalósítását segítve elő ezzel; és pályázatok közreműködőjeként, elsősorban geolingvisztikai kutatások, köztük az Új magyar nyelvatlasz munkálatainak keretében, de egy, a családnév-magyarosítások történetét vizsgáló interdiszciplináris kutatócsoport résztvevőjeként is. Konferenciák és kongresszusi szekciók szervezőjeként, legjellemzőbb módon a Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusok már említett dimenzionális nyelvészeti szekcióinak sorozatával. A Magyar Tudományos Akadémia, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a tudományos élet és a hazai felsőoktatás különböző testületeiben és szervezeteiben. Ezek hosszú sorából itt csupán egyetlen, ám ezúttal különösen is fontos színteret emelnék ki: a Magyar Nyelvtudományi Társasággal való kapcsolatát. 1977-től tagja, majd 2005-től főtitkára, 2023 nyaratól pedig elnöke Társaságunknak. A már említett módon visel gondot a Társaság első számú folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a rendben és az elvárt szakmai színvonalon való megjelenésére. Szerkesztőbizottsági tagja – más, határon túli magyar szakfolyóiratok mellett – Társaságunk két másik periodikájának: a Névtani Értesítőnek, melyben megjelenésének évétől, 1979 óta publikál, valamint, megjelenés óta, az Anyanyelv-pedagógiának is.

Hogy a nemrég, tanszéki körben megtartott köszöntés egyik kifejezését idézzem: Dezső dimenziói csaknem kimeríthetetlenek. Ugyanezt a megszabott időről azonban – Pais Dezsőt megidézve: Az idő az, ami nincs – már nem mondhatjuk el, így számos részletre itt nincs módom közelebről is kitérni. Röviden összegezve azonban: Juhász Dezső ismert és elismert tagja a mai magyar tudományos életnek, szorosabban véve magyar nyelvtudományunknak. Szakmai munkásságát számos díjjal értékelték – csak az elmúlt egy esztendőben is –, de az igazi elismerést a pályatársak és a volt tanítványok megbecsülése fejezheti ki.

Ha ünnepeltünk legújabb közleményei közt olyanokat találunk, mint a Füves kertecske vagy A sün, ne hagyjuk megtéveszteni magunkat. A megjelenések helye és az alcímek megnyugtathatnak minket: ünnepeltünk nem csupán a – tanszékünkön egyébként komoly hagyományokkal rendelkező – műveljük kertjeinket programján dolgozik, hanem kedves szakterületei újabb és újabb kérdésköreinek kibontásán is.

A 70 év hagyományos, ám csupán virtuális korszakhatárt jelöl. Hadd idézzek, Dezső, ezért Téged: akkor most tegyünk egy pontosvesszőt! Azaz: akkor majd így, illetve hasonlóképpen tovább! Kívánunk minél több időt a nagykörei ház kertjében és családod körében, de a nyelvtudomány területén is, mindannyiunk gazdagodására. Isten éltesse!

Hivatkozott irodalom

- KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránnal. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból* 1–3. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 3: 421–447.
- KISS JENŐ 2015. Gondolatok Juhász Dezső 60. születésnapján. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 11–13.
- M5 = Dr. Juhász Dezső dialektológia professzor [sic] a magyar nyelv napján Lőrincze Lajos díjat kapott. M5 [Youtube-csatorna], <https://www.youtube.com/watch?v=6xG7WzW-4VQ> (2025. 03. 31.)
- VIZI E. SZILVESZTER – KISS JENŐ – JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Búcsú Benkő Lorántól. *Magyar Nyelv* 107: 2–8.

FARKAS TAMÁS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Fodor Katalin

(1945–2025)*

Fodor Kati – sokunknak leginkább *Kati néni* – talán úgy szólna most hamiskás mosolyával az egybegyűltekhöz, hogy „*ämbërëk!*”. Vagy külön-külön is lenne mindenkihez egy-egy jó szava: Jánoskám, Andikám, Miskám, Ágikám..., még a megszólítással is jelezve, hogy milyen fontosak számára az emberek, az emberi kapcsolatok, a kollégák, a barátok, a közösségek.

Fodor Katalin életében – több mint hat évtizede – ezek a közösségek leginkább az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez, a bölcsészkarhoz kötődtek, és nagyon erősen kapcsolódtak a korábban – rövidebben – „Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani”-nak nevezett tanszékhez. A cigándi gyermekévek és a Szarvason elvégzett középiskola után 1963-ban lépett át az egyetem kapuján, és rövidesen egy életre el is köteleződött a magyar nyelvészet – legfőképpen a nyelvjárások kutatása, a dialektológia – iránt. Ebben nagy szerepet játszott az egyetemi nyelvjárásgyűjtésekbe való bekapcsolódás, amelynek a későbbiekben évtizedekre ő lett a szervezője, motorja, összetartója.

Tanulmányai befejeztével a Fonetika Tanszékre került, ezután érdeklődése és tudományos kutatásai is főként a magyar nyelvjárások hangtani vizsgálatára irányultak. Műveivel járatan területekre is eljutott: foglalkozott többek között a nyelvjárások szupraszegmentális jellemzőinek leírásával, de szociolingvisztikával, nyelvpolitikával és névtörténettel is.

* Elhangzott a Farkasréti temetőben, 2025. március 24-én.

1991-től már a Nyelvtörténeti Tanszék kötelékében dolgozott, de szerepet vállalt a 90-es években induló egyházi egyetemek, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem oktatói munkájában is. Tudományos tevékenysége szorosan kapcsolódott az egyetemi csoportokkal megtett nyelvjárásgyűjtő utakhoz: évtizedeken át vissza-visszatért szeretett témájához, a moldvai magyarság nyelvének kutatásához: hallgatók tucatjaival ismertette meg tanórákon – és utazásokon is – a csángók kultúrájának és nyelvének sajátos világát. Néhány évvel ezelőtt sokoldalú munkásságát a szakmai Csűrűdíjjal és az állami Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetéssel is elismerték.

Újabb és újabb generációk, hallgatók százai vették föl egyetemi óráit. Kiváló előadó, de még jobb történetmesélő volt. Szívesen villantotta föl széles körű irodalmi és kultúrtörténeti műveltségét, anekdotázott az egyetemi és művészeti élet szereplőiről, felidézett családi és tanszéki vagy nyelvjárásgyűjtéseken megesett történeteket. Ostorozta és gúnyolta a műveletlenség terjedését, a nyelvi igénytelenséget, az áltudományok és féligazságok térhódítását. Hallgatói és kollégái körében sokszor zendített rá egy-egy szép népdalra. Diákjaival sok esetben olyan baráti, családi kapcsolatot alakított ki, hogy sok év múltán is követte életpályájukat, tudta gyermekeik nevét, követte gondjaikat és örömeiket.

Kati néni az egyetem világán belül igazi közösségeket hozott létre: éveken át tartott óráin és az általa szervezett és szívvel-lélekkel vezetett utakon olyan embereket tett barátokká, akik enélkül talán nem is találkoztak volna. A tanszék belső életében pedig fontos viszonyítási pont maradt még nyugdíjba vonulása után is: „Márvány”¹ és „(mű)Márvány” összejövetelein fontos beszélgetések zajlottak finom sütemények mellett. De ne felejtjük az egyetemen kívüli világot sem! Ahol csak megfordult, sok-sok kedves ismerőst és barátot szerzett, de szívesen elegyedett szóba ismeretlenekkel is – különösen, ha ízes nyelvjárást beszéltek. A nyelvjárásgyűjtések célpontjain élő, sok esetben határon túli magyarok nem egyszerű adatközlők voltak a számára, hanem hús-vér emberek, akiknek sok örömet és büszkeséget okozott a Budapestről jövő kutató és a hallgatók érdeklődése.

Sokan vagyunk tehát, akik fájdalommal, nagy szomorúsággal fogadtuk halálának hírért. Köszönjük mindezt, amit kaptunk: a közösségeket, a vidámságot, a dalokat, a történeteket, a nyelvészeti ismereteket, az odafigyelést, a jó szavakat, a barátságot. Isten veled Kati, nem felejtünk el! Megyünk tovább, mondhatnánk szavaidat idézve: *ló'ra!*

BÁRTH M. JÁNOS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Zsilinszky Éva 80 éves*

Kedves Ünnepe! Hadd szólítsalak most is úgy, ahogy számunkra ez természetes: Kedves Zsil!

Egy nagy kerek évforduló alkalmából sokféle kérdés felmerül, köztük a következő: mióta is ismerjük egymást? Nos, a mi esetünkben a válasz elég meglepő: több mint 60 éve.

¹ Fodor Katalin lakása sokáig a Márvány utcában volt.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. március 25-i ülésén, Budapesten (az ELTE BTK-n).

Te 1963-ban lettél az ELTE hallgatója, én 1964-ben; az Egyetem mindkettőnk életének központi elemévé vált, és az is maradt. Ugyanabban az időszakban voltunk diákok, ugyanazon a tanszéken kezdtük meg oktatói pályánkat, s ugyanonnan mentünk nyugdíjba. Ez a hosszú közös múlt engem most először is arra inspirál, hogy felidézzem azt a szellemet, amely a hajdani Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéken (mai nevén: a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéken) pályánk kezdetén minket fogadott, és amelyben felnevelődtünk.

Ezt a tanszéket a közvélemény Benkő-tanszék néven tartotta számon, teljes joggal. Benkő tanár úr 1959-ben vette át a vezetést Pais tanár úrtól; az ő irányításával alakult ki a tanszéknek a fenti névben tükröződő profilja 1970-ben, a két magyar nyelvész tanszék tudományterületek szerinti szakosodásakor. Az akkori középnmzedéket a következő oktatók képviselték: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, H. Bottyánfy Éva, Kázmér Miklós, G. Varga Györgyi. Utánuk következett életkorban Hajdú Mihály, majd Pusztai Ferenc, azután jöttünk mi négyen: Te 1968-ban (ekkor már a TESz. friss munkatársa voltál, s az egyetemen is tartottál órákat), majd D. Máta Mária és Zelliger Erzsébet 1969-ben, én 1970-ben. Az egész bölcsészkaron végigvonult akkor egy nagy fiatalítási hullám, így népes és összetartó generáció voltunk. Egy évtizeden át mi voltunk a legifjabbak; Juhász Dezső 1979-től kapcsolódott be a tanszéki munkába. Mindnyájan résztvevőivé váltunk a Benkő tanár úr által vezetett nagy közös munkálatoknak. Telt-múlt az idő, s egyszer csak úgy kezdtek minket emlegetni, hogy mi vagyunk a tanszéki derékhad.

Szeretnék most képet adni arról, hogy mi határozta meg 50 évvel ezelőtt e közösség életét. A válasz rövid és egyszerű: a tudomány és a pedagógia. Érdemes arról is szólni, hogy mi nem. Az oktatókat nem monitorozták, nem kellett lépten-nyomon statisztikát készíteni, ismeretlen volt az a kifejezés, hogy „publikációs kényszer”, és el sem tudtunk volna képzelni egy olyan világot, amelyben számon kell tartani, hogy hányan hivatkoznak ránk. (Az MTMT-hez való viszonyunkban ez máig tükröződik.) Ugyanakkor az értékrend világos volt: tudtuk, hogy egy frissen megjelent tanulmány fontos-e vagy sem, újat mond-e vagy sem; írásra csak akkor szántuk el magunkat – s akkor is kellett hozzá egy kis biztatás –, ha igazán új mondandónk volt. Sokunk nevében mondhatom, hogy soha egyetlen betűt le nem írtunk azért, hogy a publikációink száma szaporodjon. Ha mindez azt jelenti, hogy egy letűnt világ tanúi vagyunk, azt mondhatom, hogy egy humanista, értékközpontú egyetem oktatói voltunk, ahol önállóan, legjobb tudásunk szerint dolgoztunk a teljes bizalom és a magától értetődő kollegialitás légkörében. Tanszékünk a béke szigete volt. Összetartoztunk, és most, sok évtized múltán is összetartozunk.

Abban, hogy mindez így alakult, meghatározó szerepe volt először is a nagy elődöknek: Pais Dezsőnek és Bárczi Géának, a mi időnkben pedig Benkő tanár úrnak, akit Te már egyetemi hallgató korodban mesterednek választottál, s akinek a számára a legfontosabb közösség a Tanszék volt. Emellett szerepe volt mindazoknak az egyéneknek, akikből ez a jó közösség kialakult; köztük többeknek, akik már nincsenek közöttünk, így Pusztai Ferencnek, akinek a szavait, mondatait ma is idézzük és Fodor Katalinnak, aki valóságos lelke volt a legendás nyelvjárásgyűjtő kirándulásoknak, melyek során ez a társaság még jobban összekovácsolódott. Most, ezekben a napokban közös fájdalom él bennünk az ő hirtelen távozása miatt. Ezt megkerülni nem lehet, kimondani és őrá meleg szívvel emlékezni viszont igen, hiszen öröm és bánat elfér egy szívben, és aki sok jót adott a világnak, annak az emléke fénylő emlékként él tovább.

Visszatérek most a tanszéki élethez és Benkő tanár úr vezetői stílusához. Ennek egy emlékezetes esete pályánk elejéhez kapcsolódik. Ő, aki csak kivételesen tartott „hogyászt” (értsd: „hogy állsz?”, azaz: raport), egy nap behívott minket a szobájába, mi helyet foglaltunk körülötte (ő, az az ódon aranybarna ülőgarnitúra „odaát”, a Váci utcai épület III. emelet 6-os szobájában!), s ő parancsba adta, hogy egy év múlva legyünk készen az egyetemi doktori disszertációnkkal. „Nem kell, hogy a világot megrengesse, de legyen kész!” – mondta rá nagyon jellemző módon, hiszen neki kivételes képessége volt arra, hogy az általa irányított munkálatokat eljuttassa a befejezésig. A disszertációk el is készültek, s mindnyájunk számára eljött az a pillanat, amikor ismét ott ültünk vele szemben a fotelban, immár a vizsgabizottság jelenlétében, hogy számot adjunk tudásunkról és kutatásaink eredményeiről. Erős és szép emlékek ezek, akárcsak – nem sokkal később – a doktori eskü felejtetetlen szavai: „Ebben az ünnepi órában a tudomány és az igazság szolgálatára szentelem magamat.” Meggyőződésem, hogy ez a pályakezdés életre szóló útmutatást adott nekünk.

Említettem a Benkő tanár úr által vezetett nagy kollektív munkálatokat. Két ilyen volt a mi időnkben: „a szótár” (azaz a TESz.) és „a grammatika” (azaz a TNyt.) A TESz. anyaggyűjtése 1961-ben kezdődött, a TNyt. 2/2. kötete 1995-ben látott napvilágot, így e két munkálat együttesen mintegy 35 évig tartott. Voltak közülünk, akik mindkettőben részt vettek. Ezek közé tartozott Zsilinszky Éva is, több közeli kortársunkkal, Gallasy Magdolnával, Haader Leával és Zelliger Erzsébettel együtt. A szótári munkaközösség kivételes szelleméről örömteli szavakkal szólt HAADER LEA (2014) Gallasy Magdolna köszöntésekor. Én most a grammatika belső világát idézném fel röviden, melynek a morfológiai része a Tanszéken készült az 1970-es évek utolsó harmadától az 1990-es évek elejéig, teljes intenzitással. Kezdem egy kardinális ponttal: e hosszú időszak alatt minden szerdán 2-kor összegyűltünk Benkő tanár úr szobájában, hogy megvitassunk egy-egy frissen elkészült fejezetet. Minden fejezetről minden résztvevőnek véleményt kellett mondania, mégpedig először általában, azután laponként haladva, újabb és újabb körökben. A vezetői módszert tökéletesen jellemezte a következő felszólítás: „Menjünk körbe!” Azaz: nemcsak az szólt, aki szólásra jelentkezett, hanem sorban mindenkinek szólania kellett, beosztásra és életkorra való tekintet nélkül. Nagy iskola volt ez, főleg nekünk, ifjaknak: megtanultuk, hogy a tudományos vitában a kérdések tisztázását a személyes vélemények és ellenvélemények kimondása viszi előbbre, és hogy a mi szavunknak is súlya van. Sokat fejlődtünk ezáltal. Nem is szólva arról a szemléleti átalakulásról, amelynek a lényege az volt, hogy nem elemtörténetet kívánunk írni, hanem rendszertörténetet. Meggyőződésem, hogy ez a felfogás új irányt adott mind tanítási óráinknak, mind más témájú írásainknak.

A közös munkálatok jelzése után felvázolnám most azokat a fő kutatási területeket, amelyek az Ünnepelt egyéni munkásságában központi szerepet játszanak. Azzal kezdem, hogy ahol a közösségi munka ilyen mértékben első helyen áll, ott az egyéni témák is gyakran ehhez kapcsolódnak. Ezt világosan jelzi Zsilinszky Éva élénk érdeklődése a szókészlet története iránt, amelyet nyilvánvalóan felkeltett vagy megerősített már végzős korában a TESz. munkálataiban való részvétel. S ha ezt összevetjük azzal, hogy a Magyar nyelvtörténet című tankönyvben (KISS-PUSZTAI szerk. 2003) ő írta a Szókészlettörténet című fejezeteket (ZSILINSZKY 2003a), nem meglepő, hogy a vizsgált szavak kapcsán – igazi lexikográfusként – mindig jelezte az első előfordulás dátumát is; másfelől az utolsó fejezet végén szintézis-szellemben összegezte különféle szempontok

szerint a magyar szókészlet változásait (uo. 811–823). Alapvető az a szemléleti egység, amely mindezekben megnyilvánul. Ugyanez van jelen az angol vonatkozású elemekről írt kismonográfiában is (ZSILINSZKY 2003b), melynek a megírása egyenesen órá várt, s mely e fontos kérdéskörrel először ad átfogó képet.

Egy újabb kutatási terület (ezúttal a grammatika keretében) a *névutók történetének* feldolgozása az ómagyar kor végéig (ZSILINSZKY 1991, 1992), a már kiemelt rendszertörténeti megközelítés hangsúlyos érvényesítésével. Ehhez kapcsolódik a kandidátusi fokozat megszerzése is (1995).

Harmadikként szölok – bár időrendben ez volt az első – az *úriszéki szövegek* iránti eleven érdeklődésről, melynek gyökerei az egyetemi évekre mennek vissza, közelebbről Benkő tanár úr szemináriumára, ahol ez szakdolgozati témává érlelődött. Abban az időszakban, az 1960-as években már élénk figyelem irányult a középmagyar korra; ezzel együtt járt új műfajú nyelvemlékek kiadása is. A fenti témakörből, egy frissen megjelent anyag alapján készült ZSILINSZKY ÉVA egyetemi doktori disszertációja, A pápai úriszék szókészlete a XVII. században címmel (1975). S hogy ez a terület továbbra is foglalkoztatta, azt világosan tükrözi egy-egy későbbi tanulmánya is.

A sort tovább folytathatnám, ám az Ünnepektől más irányú tevékenységeiről is szólni kívánok, ezért inkább utalok a Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány című kötetre, amely sokoldalú képet ad munkásságáról (JUHÁSZ szerk. 2016: 109–155).

A további tevékenységekre térve: ezek közös vonása az, hogy Zsilinszky Éva egész pályája során sokat dolgozott önzetlenül a *közjaváért*. Ennek egyik megnyilvánulása az, hogy részt vállalt a tanszéken az 1980-as évek eleje óta folyó nyelvemlékkiadási munkálatokban, mégpedig 2000 és 2010 között három OTKA-pályázat vezetésével, még nyugdíjas évei elején is. Ennek során megjelent a Régi Magyar Kódexek sorozat két új kötete, majd egyre jobban kibontakozott egy új irány: a latin nyelven írt régi magyar nyelvtanok egész sorának megjelentetése C. Vladár Zsuzsa fordításában és Zsilinszky Éva szerkesztésében. Úgy gondolom, felbecsülhetetlen szolgálatot tettek ezzel a magyar nyelvtudománynak, megteremtve az alapját annak, hogy e nyelvtanok anyaga különféle feldolgozások kiindulópontjává válhasson.

Az eddig mondottak szoros kapcsolatban állnak több más területtel is. Kiemelném azt, hogy az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás keretében Zsilinszky Éva tudománytörténeti órákat is tartott (amire hosszú idő óta nem volt példa). Másrészt ő kezdeményezte az első Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet konferenciát 2008-ban, amelyet azután két újabb is követett. Harmadsorban: E. Abaffy Erzsébet visszavonulása után ő vette át a Magyar Nyelvészet Doktori Programban a nyelvtörténeti alprogram vezetését (2002–2008), s olyan kitűnő szakemberek disszertációjának volt rendkívül gondos témavezetője, mint C. Vladár Zsuzsa, Terbe Erika, Koltai Kornélia, Szentgyörgyi Rudolf, Kalcsó Gyula és mások. Mindezekről a tíz évvel ezelőtti köszöntésen a tanítvány és munkatárs szemszögéből is szólt C. VLADÁR ZSUZSA (2015).

A közjó szolgálata a fentiek mellett abban is megnyilvánult, hogy Zsilinszky Éva hosszú éveken át hivatali munkát is vállalt, először a Művelődési Minisztérium Egyetemi Főosztályán, később az ELTE Főtitkári Hivatalában, ezeken a helyeken is képviselve tudományterületünk érdekeit, s a rá jellemző fegyelemmel, szervezőkészséggel és emberi jóindulattal közelítve mindazokhoz az ügyekhez, amelyeknek a felelőse volt. Munkája elismerésül „Pro Universitate” emlékéremben részesült.

Amióta nyugdíjba ment (2007), ugyanilyen odaadással és végtelen szeretettel gondoskodik immár 100 éves édesanyjáról. S közben rólunk sem felejtkezik meg, akikhez egész szakmai pályafutása kapcsolódik, benne sok közös munkával és számtalan közös élménnyel.

Kedves Zsil! Örülünk, hogy ezen a szép napon együtt lehetünk, és Téged köszönthetünk. Kívánunk Neked további sok örömet, jó egészséget, és hogy minél gyakrabban láthassuk egymást. Isten éltesen!

Hivatkozott irodalom

- HAADER LEA 2014. Gallasy Magdolna 70 éves. *Magyar Nyelv* 110: 124–126.
- JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 2016. *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1. *A korai ómagyar kor és előzményei*. 2/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. 2/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2015. Zsilinszky Éva 70 éves. *Magyar Nyelv* 111: 494–495.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: *TNyt*. 1: 442–461.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992. A névutók. In: *TNyt*. 2/1: 696–715.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003a. Szókészlettörténet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003b. *Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 153. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kiss Gábor 70 éves*

1. A mai köszöntőmre készülve az jutott eszembe, hogy voltaképpen ma nem csupán kedves kollégám és barátom Kiss Gábor 70. születésnapját ünnepeljük, hanem általa, mint a magyarországi lexikográfiai kiemelkedő alakja által, a nagybetűs *s z ó t á r t* és ahhoz kapcsolódóan annak előállításához kötődő tudományos háttérét, a lexikográfiát is. Először röviden szeretnék megemlékezni ünnepeltünk eddigi szakmai pályafutásáról, majd néhány gondolatot megosztani közös szenvedélyünkről, a szótárról, a szótárírásról.

Kiss Gábor a budapesti Piarista Gimnázium elvégzése után az ELTE Természettudományi Karán programozó matematikus szakon szerzett 1979-ben kitűnő minősítésű diplomát. A szak elvégzésének utolsó évében, 1978-ban elkezdte a ELTE Bölcsészettudományi Karán az általános és alkalmazott nyelvész szakot, ahol jelesre diplomázott. 1995-ben elvégezte az ELTE Tanítóképző Főiskolai Karán a magyar nyelv és irodalom szakos tanári szakot is.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2025. május 6-i ülésén, Budapesten (ELTE BTK).

Első munkahelye az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályán volt, ahol a magyar és orosz beszélő számítógépek programjának kifejlesztésén, a magyar beszéd akusztikai szerkezetének kutatásán dolgozott 1979 és 1986 között. Utána 1999-ig az MTA Nyelvtudományi Intézetének lexikográfiai osztályán, ezt követően pedig 1999 és 2006 között a korpusznyelvészeti osztályán volt alkalmazásban. Eközben feleségével, Temesi Violával családi vállalkozásba kezdtek, és 1992-ben megalapították a Tinta Könyvkiadót, ahol a mai napig mint tulajdonos, ügyvezető igazgató dolgozik. Kettőjük áldozatos munkájának köszönhetően vállalkozásuk az elmúlt évtizedek során Magyarország legjelentősebb szótárakat és nyelvészeti szakmunkákat megjelentető kiadója lett.

Kiadói munkássága mellett nevét szerzőként, társszerzőként vagy szerkesztőként, társszerkesztőként 51 könyv és szótár, 89 tudományos publikáció, 101 tudományos és 131 ismeretterjesztő előadás, valamint a magyar beszéd mesterséges előállítása körében fejlesztett 2 szabadalom is fémjelzi. Lenyűgöző szótárgyűjteményéből több mint 10 helyen rendezett szótárkiállítást könyvtárakban, közösségi házakban.

Kivette a részét az oktatásból is: az ELTE BTK Általános és alkalmazott nyelvészeti szakán, az ELTE TTK Informatikus szakán és a Szegedi Tudományegyetem Könyvtár szakán tartott többek között kurzusokat az általános lexikológia és lexikográfia, a számítógépes nyelvészet, a mesterséges beszéd-előállítás és a szaknyelvi terminológiai ismeretek témakörében.

Tagja több szakmai szervezetnek, így például a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az MTA Szótári Munkabizottságának és a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének.

Munkásságát több díjjal ismerték el: Akadémiai Ifjúsági Díj (1984), Braille Emlékérem (1996), Fitz József-díj (1999), Pro Cultura Hungarica díj (2000), Lőrincze Lajos-díj (2008), Albert herceg díj (2011).

Most pedig engedtessek meg, hogy egy a szótárhoz, a szótáríráshoz és a szótárírókhoz kapcsolódó, 3 pontból álló gondolatcsokorral gratuláljak ünnepeltünknek 70. születésnapja alkalmából.

2. A szótár egy nemzet első számú könyve, ami ANATOLE FRANCE francia író szerint feltűnő párhuzamot mutat a Bibliával (FRANCE 1921: 279): „... egy szótár a beürendbe rendezett világegyetem. Ha jól meggondoljuk, a szótár maga a par excellence könyv. Minden más könyv benne van, csak ki kell azokat belőle nyerni. Mi is volt Ádám első ténykedése, amikor Isten megalkotta őt? A Teremtés könyve azt mondja, hogy először is megnevezte az állatokat. Vagyis mindenekelőtt egy természetrajzi szótárt készített.”¹

Ez az érdekes párhuzam elsősorban a két mű hasonló funkcionalitásán alapul. Az emberek mindkét, jól strukturált, terjedelmes művet azért szokták fellapozni, mert irányadó válaszokat várnak azoktól. Mindkettőt kétféleképpen lehet használni: folyamatos vagy megszakított olvasással. A Biblia folyamatos, irodalmi műként történő olvasása nem meglepő jelenség. A szótár egyvégtében, A-tól Z-ig való olvasása már furcsának tűnik, ám például Franciaországban XIV. Lajos korában ez még megszokott volt. A Bibliát és a szótárt is

¹ „...un dictionnaire c'est l'univers par ordre alphabétique. À bien prendre les choses, le dictionnaire est le livre par excellence. Tous les autres livres sont dedans : il ne s'agit plus que de les en tirer. Aussi quelle fut la première occupation d'Adam quand il sortit des mains de Dieu ? La Genèse nous dit qu'il nomma d'abord les animaux par leur nom. Avant tout il fit un dictionnaire d'histoire naturelle.”

mégis sokkal gyakrabban forgatjuk esetenként, megszakításokkal, szövegtöredékeként. Így nézve, a bibliai példabeszédek és a szótári szócikkek között is megállapítható egyfajta analógia. Önálló egységként is működhetnek, de természetesen korrelációs viszonyban állnak a Biblia vagy a szótár többi elemével.

A szótár azonban paradox módon nem csupán a betűrendbe rendezett világegyetem, hanem a rendezett rendezetlenség példajaként is említhető. A szótár strukturált halmazok összessége, a struktúra pedig mindig egyfajta rendet, rendezettséget, sorrendet tételez föl. A rendet, rendezettséget ógörögül, a filozófia anyanyelvén, két egymástól jól elkülönülő szó fejezte ki. Az egyik volt a *kozmosz*, az ember által észlelhető, őt körülvevő világegyetem a maga harmonikus elrendezettségében. Ez az elrendezettségi rend pedig egyfajta rendezetlenségből, a világ létrejötte előtti rendezetlen ősalapból, a káoszából született. A létrejövő abszolút rend megjelenésében valamilyen alkotás eredményének felel meg: Platon és a gnosztikusok filozófiájában ez volt az építőmester, a *demiurgosz*, Démokritosznál az atomok, a monoteizmusban az Isten, Georges Lemaître és követői elméletében az ősrobbanás.

Ehhez az abszolút rendhez kapcsolódik még egy másik elrendezési törekvés, görögül a *taxis*. Ez a szellem azon tevékenységére utal, ami abból a rendezetlenségből, konfúzióból, aminek a valóságot észleljük, képes az emberi gondolkodásnak, értelemnek megfelelő rendezettséget kialakítani a dolgok megnevezése, jelentéssel való felruházása révén. Ebből a perspektívából nézve tehát elrendezni annyit tesz, mint megnevezni és homogén rendezettséget adni a megnevezések halmazának. A nyelv és különösen a szókincs megfigyelhetően kaotikus voltára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az egyetlen, komplex módon és szigorúan hierarchizált *taxis*, elrendezés és elrendezettség, amit a nyelvi szótárak nyújtanak, *demiurgoszi* természetű, amelyben az építőmester szerepét a lexikográfus tölti be. Ő próbál rendet teremteni a nyelv szókincsében, még annak árán is, hogy ez a rend például a szócikkek struktúráját tekintve időnként pragmatikai szempontból mesterségesnek, logikailag pedig inadekvátnak, vagyis rendezett rendezetlenségnek tűnhet a használó szemében. De talán éppen ez az alapja annak, hogy a szótár ne a nyelv szókincsének megkövült, emlékműszerű ábrázolása, hanem nyelvhasználatok, normák, elvek és rendek, elrendezések dinamikus, konfrontatív fóruma legyen.

3. Arra a kérdésre, hogy mi a *lexikográfia* definíciója, lehet azt válaszolni, hogy az a nyelvtudomány azon ága, amely számba veszi, majd adott elméleti és gyakorlati szempontok szerint a szótárnak nevezett könyvben rendszerezi, meghatározza, példák-
kal illusztrálja egy nyelv szó- és kifejezőkészségét, azok kaleidoszkopikus kombinációs lehetőségeit. A szótár egymást betűrendben követő, több ezer rövidebb-hosszabb „fejezete” – vagyis szócikke –, tömörített formában mutatja be a minket körülvevő világot, keretbe foglalja általános és szakszókincsünket, továbbá gondolkodásunkat is. E különleges könyv tehát nagyon sokféle ismeretanyagot felölelő, megbízható kulturális referencia, amely demokratikusan megosztja az emberi tudást mindenkivel, aki csak kíváncsi a benne tárolt hatalmas információhalmazra. Ugyanakkor KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (1971: 87) arra is figyelmeztet, hogy „... nincs és nem lehet »teljes« szótár. A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből”, mert „... a nyelv szakadatlanul ezer és ezer új lehetőséget teremt s mindegyikre a szótár nem felelhet. A nyelv végtelen. A szótár véges.” Köznapiabb megfogalmazással élve: egy szótár írását nem lehet befejezni, csak abbahagyni.

4. A l e x i k o g r á f u s munkájáról sokan gondolhatják, hogy az ugyan hasznos, de időigényes és unalmas tevékenység. Valójában a lexikográfus számára nincs is érdekesebb és nagyobb megelégedettséget adó intellektuális munka, mint a szótárkészítés. E munka tárgya, a nyelv, oly átfogó és végtelen, hogy a szótárszerkesztés minden pillanata új és új, megoldásra váró izgalmas nyelvi problémákat, tisztázandó jelentésárnyalatokat, szemléltető példák kiválasztását hozza magával. A lexikográfus élete tehát elképzelhetetlen a nyelv, a szavak iránti emésztő szenvedély nélkül, mert tudja, hogy amikor a szavakat magyarázza, megvilágítja a múltat, de a jövőbe is tekint és értelmet ad a jelenünknek. Akárcsak az egykori felfedezők, kartográfusok, a lexikográfus is folyamatosan tájékozódik, nyitott szemmel és füllel jár, adatokat gyűjt, hogy elkészítse egy nyelv minél pontosabb, részletesebb szóhasználati térképét. Úgy is mondhatnánk, hogy érzékeli a szavak által keltett visszhangokat, hogy azután azokat betűvel leírhasa, szótárában megörökíthesse. Egyszóval a lexikográfus a nyelv radarja. Munkájának gyümölcse pedig a szavakhoz szóló szenvedélyes szerelmi vallomás, ami nem más, mint maga az elkészült szótár. Kiss Gábortól pedig az elmúlt évtizedek során sok ilyen szerelmi vallomást kaptunk szótárain keresztül, amiért köszönettel és hálával tartozik neki minden a szótárak iránt érdeklődő, azokat forgató használó.

Kedves Gábor! E gondolatok jegyében mondok neked köszönetet a közel 25 éves közös munkáért, sikerekért, a közben kialakult barátságért és kívánok neked erőt, egészséget, még sok kiváló szótárt és jó „hetvenkedést” az elkövetkező évekre. AD MULTOS ANNOS!

Hivatkozott irodalom

- FRANCE, ANATOLE 1921. *La Vie littéraire*. 2e série. Calmann-Lévy, Paris. 275–283. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202660v> (2025. 05. 08.).
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. Szótárak lapozgatok... In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 87.

BÁRDOSI VILMOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. BÁRDOSI VILMOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, bardosi.vilmos@btk.elte.hu – DR. BÁRTH M. JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, barth.janos@btk.elte.hu – BLASKOVICS ÁKOS, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, blaskovics.akos@nytud.hun-ren.hu – DR. BÓNA JUDIT, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, bona.judit@btk.elte.hu – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, farkas.tamas@btk.elte.hu – DR. FEJES LÁSZLÓ, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, fejes.laszlo@nytud.hun-ren.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. FÓRIS ÁGOTA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, foris.agota@kre.hu – GULÁS MÁTÉ, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, gulas.mate@nytud.hun-ren.hu – DR. ISTÓK BÉLA, Selye János Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, istokv@ujs.sk – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kistraba@gmail.com – DR. KOROMPAY KLÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, korompay.klara@btk.elte.hu – DR. LŐRINCZ GÁBOR, Selye János Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, lorinczg@ujs.sk – DR. PARAPATICS ANDREA, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, parapatics.andrea@htk.uni-pannon.hu – DR. RIXER ÁDÁM, Károli Gáspár Református Egyetem, Közjogi Intézet, Közigazgatási Jogi Tanszék, rixer.adam@kre.hu – DR. SURÁNYI BALÁZS, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Elméleti Nyelvészet Tanszék, suranyi.balazs@nytud.hun-ren.hu – DR. SZILI KATALIN, Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete, szilikatalin5@gmail.com – DR. TÓTH SZILÁRD TIBOR, Tartui Egyetem, Narva College, Teacher Training Department, szilard.toth@ut.ee – WENDL DÁVID, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, wendl.david@btk.elte.hu.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG SOROZATÁNAK KIADVÁNYAI

239. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II. Tanulmánykötet. Szerk. Korompay Klára, Stemler Ágnes, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa.
 241. Benedek Gergely: Komlóska ruszin nyelvjárása.
 242. Heltai János Imre: Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában.
 243. Zoltán András: Slavo-Hungarica.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991.
 Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998.
 Terbe Erika: Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei. 1538–1575. Régi Magyar Levéltár 3. (DVD-melléklettel). 2010.
 Dömötör Adrienne – Varga Mónika szerk.: „Könyörüljön tenagyságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbágylevelezésből. Eckhardt Sándor kiadásának felhasználásával. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. 1995–2010.
 Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közéleteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10.
 Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. 2008.
 Szathmári István: A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó. 2015.
 Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar névkutatás a 21. század elején. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 2015.
 Bölcskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar és nemzetközi névtani terminológia / Hungarian and International Onomastic Terminology. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest. 2017.
 Slíz Mariann: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. 2017.
 Slíz Mariann: Anjou-kori személynévtár (1343–1359). 2017.
 Vargha Fruzsina Sára: A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése. 2017.
 Bárh M. János: Név földrajzi térképek Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében. 2018.
 Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa szerk.: Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III. 2019.
 Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Tulajdonnevek és szótárak. 2020.